

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Втрати населення України від голоду 1933 р.

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-і роки XX ст.)

Сталінізм і Україна

Земельна оренда на Україні в період капіталізму

Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича

Грушевський. Велика, Мала і Біла Русь

До історії міжнаціональних процесів на Україні

Мишко Япончик

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності

Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи

Костомаров. Мазепинці

2'91

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярko.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Худ
Техн
Корп

Здаг
Форі
друк
арк.

Київ
25200

УКР
февр
тут

исследованиям. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская книжно-журнальная типография научной книги. 252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова. 4
Телефони 229 14 66, 228

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2 (359)

ЛЮТИЙ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Кульчицький С. В., Максудов Сергій (Кембрідж, США). Втрати населення України від голоду 1933 р. 3
Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-і роки ХХ ст.) (Продовження). 10

Маловідомі сторінки історії

- Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження) 20

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1931 рр.) 31
Захарова І. В., Сарбей В. Г. Перший український підручник із стародавнього сходознавства 38

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Гусева С. О. (Одеса), Цобенко М. М. (Одеса). З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920—1930 рр.) 45
Якименко М. А. (Полтава). Земельна оренда на Україні в період капіталізму 54

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- Киян О. І. (Кіровоград). Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича 64

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

- Грушевський М. С. Велика, Мала і Біла Русь 77
Ричка В. М. Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України 86

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- До історії міжнаціональних процесів на Україні (Продовження) 89
Дневник военных действий русской армии под Полтавой 102
Панашенко В. В. Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.) 107

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Шкляев І. М. (*Одеса*). Мишко Япончик 112
Волковинський В. М., Левенець Ю. А. П. А. Столипін: з життя та державної діяльності 115

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

- Субтельний Орест (*Торонто, Канада*). Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи 125

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Костомаров М. І. Мазепинцы (*Закінчення*). 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Сиволоб Ю. В. И. Е. Ворожейкин. Соревнование: от прошлого к настоящему
Зубалій О. Д., Траф'як М. В. (*Тернопіль*). А. Е. Гаврилюк. Социальное обеспечение решения продовольственной проблемы 139
Буравченко А. О., Верстюк В. Ф. А. Г. Кавтарадзе. Военные специалисты на службе Республики Советов 140
Гошуляк І. Л. Д. Д. Лаппо. Юозас Варейкис 141
Шульга І. Г. (*Вінниця*). В. Є. Задорожний. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях 143
Кравченко В. В. (*Харків*). Л. В. Горина. Марин Дринов — историк и общественный деятель 144

- Лазоренко Ю. І. Бібліографія праць про пам'ятки історії Великої Вітчизняної війни 145

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- Тонкошкуров В. Г. До питання про якісний склад партії 147
Зубарева А. І. (*Донецьк*), Титлянова Н. І. (*Рязань*). Відновити правду про одного з героїв Горлівського повстання 1905 р. 149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Бекетова В. М. (*Дніпропетровськ*), Чернов Є. А. (*Дніпропетровськ*). Наукова конференція, присвячена 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького 153
Озерова М. Б. Зустріч у редакції з політологом з Німеччини д-ром Романом Сольчаником 155
Колодезева С. П., Шиловцева В. С. Захист докторських дисертацій В. Й. Борисенком і В. Ю. Королем 156
Теми дисертацій і монографій 157

Новий погляд на проблему

С. В. Кульчицький (Київ), Сергій Максудов (Кембрідж, США)

Втрати населення України від голоду 1933 р.

Автори статті зробили спробу, користуючись відкритими наприкінці 1989 р. матеріалами радянської демографічної статистики, визначити максимум і мінімум втрат українського населення від голоду 1933 р. Вони дійшли висновку про те, що всі відомі людству випадки геноциду не можна порівняти з тим, що трапилося в Українській РСР на початку 30-х років.

Автори цієї статті зробили наукові доповіді про демографічні втрати від голоду 1933 р. на конференції з теми «Україна при Сталіні. 1928—1939», проведеної у березні 1990 р. Торонтським університетом (Канада). Вони проаналізували матеріали радянської демографічної статистики, що зберігаються в Центральному державному архіві народного господарства СРСР (Москва). Мається на увазі головним чином архівний фонд Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) при Держплані СРСР. Доступ до демографічної частини цього фонду вперше було відкрито наприкінці 1989 р. В світлі нових матеріалів доводиться переглядати оцінки демографічних втрат, що містилися в попередніх публікаціях авторів даної статті.

На згаданій конференції автори зробили спробу визначити як спільні або близькі підходи до аналізу виявлених матеріалів, так і розбіжності, що виникли в ході обговорення. На основі цього обговорення С. В. Кульчицький згодом підготував робочий варіант спільної статті. С. Максудов ознайомився з ним і виклав свої аргументовані зауваження з усіх пунктів, з якими не погодився. В зв'язку з цим виникла принципова неможливість на даній стадії вивчення проблеми звести позиції обох авторів до єдиної оцінки демографічних втрат. З іншого боку, вони дійшли єдиної думки про корисність спільного визначення мінімальної і максимальної оцінок втрат населення України з тим, щоб звузити розкид даних і підготувати передумови для майбутніх досліджень.

Така позиція авторів зумовила й структуру цієї статті. Безособова форма викладу тих чи інших положень, безспірних фактів або висновків свідчить про те, що вони поділяються обома авторами. Водночас фіксується думка кожного з них з питань, яку інший не підтримує.

* * *

Перші повідомлення про голод, який органи Радянської влади намагалися всіляко приховати, з'явилися на Заході в останній декаді березня 1933 р. Пріоритет у цьому належав московському кореспонденту англійської газети «Манчестер гардіан» Малькольму Маггеріджу, який опублікував у трьох її номерах матеріал про свої враження від поїздки по Північному Кавказу і Україні. Наприкінці березня в цій же газеті було надруковано статтю колишнього секретаря прем'єр-міні-

стра Ллойд Джорджа — історика Гарета Джонса, який побував у селах Харківщини і дійшов висновку про те, що голод там такий же, як і в 1921 р. Однак кількісних оцінок втрат від голоду в цих повідомленнях ще не було. Звичайно, слід враховувати той факт, що статті з'явилися тоді, коли масовий голод лише розпочався.

Першою кількісною оцінкою жертв голоду була гіпотеза англійського журналіста, кореспондента американської газети «Нью-Йорк таймс» у Радянському Союзі Уолтера Дюранті. У бесіді з керівниками посольства Великобританії в Москві (жовтень 1933 р.) він повідомив, що населення України зменшилося на 4—5 млн. чол., а загальна кількість померлих від голоду навряд чи менша, ніж 10 млн. чол.¹ Це конфіденційне повідомлення в пресі не з'явилося.

Очевидно, перша оцінка, яка стала відомою громадськості, належала московському кореспонденту газет «Манчестер гардіан» і «Крісчен сайенс монітор» Вільяму Чемберліну. Після відвідань восени 1933 р. України і Північного Кавказу він виїхав з СРСР і через деякий час видав у Бостоні книгу, в якій твердив, що голод охопив територію з населенням 60 млн. чол., а число жертв навряд чи менше, ніж 3—4 млн. чол.²

У різний час на Заході публікувалися повідомлення про те, що в приватних бесідах радянські державні діячі називали цифру втрат. Зокрема, М. О. Скрипнику приписувалося твердження про 8 млн. померлих селян на Україні і Північному Кавказі, а Г. І. Петровському — 5 млн. тільки на Україні. Найбільш відомою була цифра, взята з мемуарів У. Черчілля про другу світову війну: нібито в Радянському Союзі під час колективізації загинули 10 млн. селян. Ці дані, твердив англійський прем'єр-міністр, йому повідомив Сталін.

Як наведені нами, так й інші оцінки (а їх багато) давали можливість припускати, що в Радянському Союзі були приховані від простих смертних справжні відомості про втрати. Переконаність у цьому базувалася на факті існування в країні розгалуженої державної системи установ, що фіксували громадянський стан. Відділи запису актів громадянського стану (ЗАГС) були структурною частиною виконавчих комітетів місцевих Рад і поставляли свою інформацію, починаючи з районного рівня, в Управління народногосподарського обліку при Укрдержплані (УНГО УРСР). В архівному фонді ЦУНГО збереглися демографічні звіти, в тому числі відомості про смертність населення, за кожний місяць і рік по кожному району.

Торкаючись питання про якість поточного обліку населення, слід відзначити великі заслуги в цій справі В. В. Осинського, який очолював у 1932—1934 рр. статистичну службу країни. Він обіймав цю посаду порівняно недовго і був замінений І. А. Кравалем. У вересні 1935 р. Сталін і Молотов підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про постановку обліку природного руху населення», в якій містилося твердження, що «органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і проводили там контрреволюційну шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті тих же самих осіб, недооблік народжень і т. п.)»³. Як бачимо, авторів постанови дуже непокоїв саме недооблік населення. Насправді ж облік проводився дуже ретельно. Навіть у 1933 р., в умовах якнайсуворішої заборони на вживання слова «голод», статистичні органи переважно сумлінно виконували свій професійний обов'язок, фіксуючи щомісяця величезні показники смертності в деяких регіонах країни. До відкриття доступу в архівний фонд ЦУНГО СРСР світова наукова громадськість вважала, що такі

¹ The Foreign Office and Famine. Kingston Ont.—New York, 1988.— P. 310.

² Chamberlin W. Russia's Iron Age.— Boston, 1934.— P. 88.

³ Правда.— 1935.— 28 сент.

відомості або знищені, або настільки викривлені, що навіть у разі їх виявлення не матимуть цінність.

Разом з тим слід констатувати, що під час голодомору було зафіксовано лише частину смертей. Саме тому питання про його демографічні наслідки продовжує існувати. Причини недообліку аналізувалися в ЦУНГО в березні 1934 р., тобто майже одразу після його виявлення. Керівники цього управління доручили статистикам України й інших районів, охоплених голодом, перевірити повноту реєстрації в книгах обліку смертей за 1933 р.

На Україні працівники ЦУНГО обстежили 10 сільрад Павлоградського району, а працівники УНГО УРСР — 12 сільрад Дніпропетровської, Київської і Харківської областей. У сільрадах не виявлено випадків недостачі книг запису народжень, водночас книги обліку смертей скрізь були повністю заповнені вже в перші місяці року. Надалі ж записи робилися в зошитах або на окремих клаптиках паперу. Коли ж було видано нові книги, ніхто не перевіряв правильність перенесення в них раніше зроблених записів. Наприклад, по Пісчанській сільраді, за приблизними підрахунками, не було зафіксовано близько 300 померлих. Злякавшись, очевидно, такого високого показника, голова і секретар сільради стали наполягати на тому, що в книгах не записано лише 150 померлих. Але перевірити точність цих цифр, дійшла висновку комісія по обстеженню, було неможливо. На території Вольнянської сільради виявили 50 невідомих трупів, які ніде не були зареєстровані. У Володарській сільраді, за повідомленням інспектора районного управління народногосподарського обліку, значна частина померлих також не була зафіксована. В 1933 р. у Києві було підібрано на вулицях 9 472 померлих, 5 481 з них, як зазначалося в довідці судово-медичного інспектора, не був зареєстрований «згідно з директивними вказівками прокуратури (усними і письмовими)»⁴. Отже, сталінська заборона на будь-яку інформацію про голод змушувала найбільш запопадливих чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації смертей.

Необхідно враховувати і той факт, що сільські реєстратори самі нерідко вмирали від голоду, внаслідок чого нікому було вести статистичний облік. Таким чином, працівники ЗАГСів мимоволі не відображали всієї картини голоду.

Демографи центрального статистичного відомства не обмежувалися фіксацією цього факту. Вони прагнули дати експертну оцінку втрат. Методики їх підрахунків і чорнових матеріалів виявити не вдалося. Але в архівній справі, що безпосередньо відносилася до документів комісії по з'ясуванню причин недообліку смертності в 1933 р., є довідка під назвою «Кон'юнктурний огляд руху населення СРСР за 1930—1934 рр.». В ній виділено такий абзац: «Винятково висока смертність у 1933 р. нерівномірно розподілялася по СРСР і була локалізована переважно на Україні, Північному Кавказі, Нижній Волзі і ЦЧО (по одній лише УРСР число померлих становило 2,9 млн., тобто більше половини всіх померлих по СРСР)»⁵. Отже, офіційно зареєстрована смертність на Україні (1,9 млн. чол. у 1933 р.) збільшувалася, згідно з цією експертною оцінкою, на мільйон.

З 1934 р. збирання і обробку демографічної інформації, починаючи з відділів ЗАГС, контролював Наркомат внутрішніх справ і відносив її дані до числа документів з грифом «цілком таємно». Тому походження, кількість примірників і адресати будь-якого документа з демографії легко визначити. Зокрема, вказана вище довідка з інформацією про число жертв на Україні в 1933 р., яке визначалося після виключення даних про природну смертність, в 2,4 млн. чол., готувала-

⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 329, спр. 132, арк. 57, 63, 67.

⁵ Там же, спр. 131, арк. 2.

ся за всіма ознаками для внутрішнього користування. Це й зрозуміло: уряд не міг звернутися із запитом у ЦУНГО з даного приводу. Навпаки, як буде показано нижче, працівників цього відомства змушували вишукувати найнеймовірніші пояснення причин виникнення демографічного дефіциту, аби в них не фігурувало слово «голод». З цього випливає, що не можна вірити інформації західної преси з приводу заяв Петровського, Скрипника та інших членів партійно-державного керівництва про розмір втрат населення внаслідок голоду. Такі заяви, якщо вони й робилися (а в це неможливо повірити), не мали документальної основи.

Але чи можна вірити даним ЦУНГО СРСР про кількість жертв на Україні, одержаним по свіжих слідах подій, тобто в 1934 р.? Очевидно, ні. Це лише експертна оцінка, що не ґрунтувалася на суцільному обліку населення, тобто на перепису.

Такий перепис було проведено 6 січня 1937 р., і він став для його організаторів трагедією. Щоб зрозуміти причини цього, необхідно перенестись на кілька років назад.

У січні 1934 р. відбувся XVII з'їзд ВКП(б), на якому Сталін заявив, що населення Радянського Союзу наприкінці 1933 р. досягло 168 млн. чол. Причини появи цієї цифри, яка викликала жах у демографів, абсолютно ясні. На початку 1933 р., тобто до голоду, населення країни становило, за опублікованими тоді даними ЦУНГО, 165,7 млн. чол. Щорічний природний приріст у той час досягав 2,5—2,8 млн. чол. Сума цих двох величин і дає округлену цифру в 168 млн. Називаючи її, Сталін недвозначно давав зрозуміти, що не було ні голоду, ні втрат від нього. Пізніше, в грудні 1935 р., він виступив на нараді комбайнерів, де заявив, що природний приріст населення становить у країні близько 3 млн. чол. Отже, на початку 1937 р. чисельність населення мала перевищувати 177 млн.

Поки відбувався підрахунок результатів перепису, його організаторів удостоїли державних нагород за зразково проведenu роботу. Зокрема, І. А. Краваль одержав орден Леніна. 14 березня він надіслав Сталіну і Молотову офіційну доповідь статистичного відомства «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення». Реакція була негайною.

25 березня І. А. Краваль і начальник управління в справах перепису ЦУНГО О. О. Квіткін були заарештовані. Слідом за ними в «найгрубших порушеннях елементарних основ статистичної науки», які привели до «недообліку» населення, були звинувачені сотні рядових демографів. Ті ж спеціалісти, кому вдалося уникнути розстрілу і тюрем, стали звичайними статистиками, бо демографічна наука перестала існувати. Відомий у всьому світі Демографічний інститут АН УРСР було ліквідовано.

Починаючи з довоєнних часів, на Заході публікувалися різні дані про підсумки перепису 1937 р. Всі вони, безумовно, не відповідали дійсності. Вперше зміст доповідної записки І. А. Кравалю від 14 березня 1937 р. став відомим з публікації начальника Центрального архіву народного господарства СРСР В. В. Цапліна в квітневому номері журналу «Вопросы истории» за 1989 р. Виявилося, що, за даними перепису, в країні проживало лише 162 млн. чол. Невідповідність фактичних даних і очікуваних результатів переконливо показала величезні демографічні наслідки голоду.

Після репресій постало питання про те, що робити з матеріалами перепису 1937 р. Уцілілі працівники ЦУНГО на чолі з новим начальником відомства І. Д. Веременичевим вирішили «звільнити матеріали перепису від шкідливих викривлень» і після цього обнародувати їх. В архівному фонді ЦУНГО зберігся п'ятий примірник великого рукопису (40 с. машинопису), підписаний трьома відповідальними працівниками цього відомства, включаючи І. Д. Веременичева.

Він датований 13 серпня 1937 р., однак чорнилом ця дата змінена на 19 серпня. Зміст даної доповідної записки свідчив, що вона готувалася для партійно-державного керівництва країни. Йому пропонувалося санкціонувати розробку фальсифікованих результатів перепису. Як відомо, керівництво на це не погодилося. 25 вересня 1937 р. була прийнята постанова РНК СРСР, в якій матеріали перепису кваліфікувалися як дефектні. Обробка переписних бланків припинялася, статистики одержали директиву провести повторний перепис на початку 1939 р.

Доповідна записка керівників ЦУНГО від 19 серпня 1937 р.— документ воістину трагічний. Демографи були поставлені перед необхідністю не лише підтримати звинувачення на адресу репресованих колег у нібито шкідницькому зменшенні даних перепису, а й «пояснити» Сталіну причини зникнення значної частини населення. Оскільки неможливо було сказати правду про голод, яку диктатор знав дуже добре, доводилося конструювати брехливі гіпотези про відкочовування казахів у Китай, значне перебільшення чисельності населення при перепису 1926 р., недооблік його при перепису 1937 р. У записці докладно, по кожному регіону, викладалися «аргументи», у відповідності з якими фальсифікувалася та чи інша цифра.

Ще до санкціонування (яке так і не було зроблено) фальсифікованих даних ЦУНГО почало давати їх відомствам—споживачам статистичної інформації як цілком таємний матеріал. Зокрема, в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР зберігається завізвана Веременичевим довідка «Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях (матеріал до виборів до Верховної Ради СРСР)». Довідку замовила Центральна виборча комісія, щоб визначити межі виборчих округів напередодні перших виборів до Верховної Ради згідно з Конституцією СРСР 1936 р. З неї випливає, що чисельність населення країни на початок 1937 р. нібито становила 168,5 млн. чол., а нашої республіки— 30 158 тис. На фальсифікованих, як з'ясувалося після появи вже згадуваної статті В. В. Цапліна, даних були основані й перші публікації С. В. Кульчицького про число жертв голоду на Україні.

У записці від 19 серпня 1937 р. наводилися й справжні дані про чисельність населення УРСР— 28 388 тис. чол., тобто на 1770 тис. чол. менше від його кількості, повідомленої Веременичевим Центральної виборчій комісії. Водночас були наведені для співставлення трохи скореговані (на 117 тис. зменшені) порівняно з опублікованими в статистичних довідниках відповідні відомості попереднього перепису населення 1926 р.— 28 926 тис. чол.⁶ Очевидно, різниця пояснювалася деяким корегуванням кордонів республіки, яке було зроблено за 10 років, що минули після попереднього перепису.

Якщо ми небезпідставно не довіряємо поточному обліку смертності під час голоду, то визначити справжні втрати можна шляхом використання по обидва боки від 1933 р. даних переписів, коли чисельність населення визначалася методом суцільного обліку. Якщо ми визнаємо надійними дані переписів і поточного обліку ЗАГС за всі роки, крім голодного, то єдиним невідомим в легко складаному рівнянні виявиться 1933 р. Але чи надійний перепис 1937 р.? Сама його доля досить красномовно свідчить на користь істинності даних.

Отже, в десятирічному проміжку між переписами 1926 і 1937 рр. населення України скоротилося на 538 тис. чол. Саме з такої точки відліку слід починати аналіз демографічних втрат.

Розглянемо статистику народжуваності і смертності, зареєстровану відділами ЗАГС (дані по Україні, в тис. чол.)⁷ (див. таблицю).

⁶ Там же, спр. 200, арк. 187.

⁷ Там же, спр. 256.

Наведені тут дані про народжуваність С. Максудов вважає достатньо надійними, за винятком 1933 р., про який мова піде окремо. В його розрахунках зроблене невелике уточнення через неповноту охоплення населення ЗАГСами (до 3%). Разом з тим він висловив думку про те, що таке уточнення може бути надто обережне, і реальний рівень народжуваності вищий. С. В. Кульчицький зазначив, що після демографічних потрясінь народжуваність, звичайно, збільшується, і її досить різкий стрибок у 1935 р., коли продовольче становище на селі стабілізувалося, можна пояснити саме цим. Несподівана для населення постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. про заборону абортів не могла не привести на перших порах до ще більшого зростання народжуваності. Обидва автори погодилися в даному разі відкорегувати лише відомості за 1933 р., а за інші роки використати офіційні дані статистичних органів.

Роки	Зареєстровано народжень	Зареєстровано смертей	Природний приріст	Роки	Зареєстровано народжень	Зареєстровано смертей	Природний приріст
1927	1184,4	522,6	661,8	1932	782,0	668,2	113,8
1928	1139,3	495,7	643,6	1933	470,7	1850,3	-1379,6
1929	1081,0	538,7	542,3	1934	571,6	483,4	88,2
1930	1023,0	538,1	484,9	1935	759,1	341,9	417,2
1931	975,3	514,7	460,6	1936	895,0	361,3	533,7

Архівні дані за 1933 р. підлягають істотному корегуванню. С. Максудов звертає увагу на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не в 1933 р., а в 1934 р. Адже в 1934 р. народжувалися діти, зачаті в попередньому, голодному році, а голод, як відомо, приводить до зниження вірогідності зачаття. З другого боку, важко погодитися з можливістю скорочення народжуваності в селах вдвічі в 1933 р. порівняно з попереднім роком, як це зафіксоване у відомостях ЗАГС. Цілковито ясно, що ми бачимо падіння в 1933 р. точності обліку на селі, викликане дезорганізацією життя в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані про рівень смертності в молодшому віці. За відомостями С. Максудова, остання практично однакова і в місті, і в селі, що вказує на неповноту обліку в сільській місцевості. Взявши за основу таблиці смертності 1925—1926 рр., він підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менш як 150 тис. чол. Відповідно неменший недооблік був і при оцінці народжуваності. Отже, цифра народжень за 1933 р. корегується до 621 тис.

Якщо виходити з того, що наведений вище динамічний ряд зареєстрованих на Україні народжень і смертей приблизно відображав справжню картину за всі роки, крім 1933, то втрати населення можуть бути визначені з достатнім ступенем надійності.

Насамперед, потрібно виключити з розрахунку втрат нормальну смертність 1933 р. Вважаючи, що вона дорівнюватиме середній арифметичній з показників смертності за 1927—1930 рр., тобто 524 тис., і виходячи з відкорегованого показника народжуваності (621 тис.), одержимо природний приріст за цей рік у 97 тис., а за десятиріччя між переписами — 4 043 тис. чол. Пам'ятаючи про те, що кількість населення УРСР за переписом 1937 р. скоротилася на 538 тис. порівняно з даними перепису 1926 р., одержимо демографічний дефіцит у 4581 тис. чол.

Чи можна його відносити на рахунок голоду 1933 р. повністю, чи слід робити поправку на несприятливе для України сальдо міграційного балансу? Щодо цього С. В. Кульчицький і С. Максудов дотримуються різних точок зору. У вже згадуваній доповідній записці керівників ЦУНГО від 19 серпня 1937 р. зазначалося, що в 1934—1935 рр.

міграція за межі УРСР з урахуванням новоприбулих становила близько 100 тис. чол., а в 1936 р. трохи переважав приплив населення. При цьому вказувалося, що облік механічного руху населення не був позбавлений недоліків. Що ж до періоду 1927—1933 рр., то керівники ЦУНГО визнали величезні неточності в підрахунках. Після такого попередження було названо сальдо міграційного балансу за десятиріччя між переписами, яке зводилося з великими втратами для України — 1343 тис. чол.⁸ Ця цифра може відрізнятись від справжньої, на думку С. В. Кульчицького, на десятки, якщо не на сотні тисяч у той чи інший бік, але з нею слід рахуватися.

Віднімаючи з демографічного дефіциту між переписами 1926 і 1937 рр. (4581 тис.) негативне для України сальдо міграційного балансу, одержимо розмір прямих втрат від голоду 1933 р. — 3 238 тис. чол. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики 30-х років при визначенні природного і механічного руху населення, справжні втрати можуть коливатися в діапазоні від 3 до 3,5 млн. чол.

Втрати населення України від голоду 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931—1932 рр., можуть бути визначені за даними наведеної нами таблиці природного руху населення. Якщо вважати для 1932 р. нормальною смертність у 542 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. чол. Голод 1932 р. і голод 1933 р. — це якісно різні явища.

С. Максудов категорично заперечує проти використання даних про міграційний баланс, які є в фонді ЦУНГО, навіть з поправкою на сотні тисяч чоловік у той чи інший бік. За його розрахунками, протягом усього досліджуваного десятиріччя склався приблизно нульовий баланс. Це означає, що втрати від голоду 1933 р., на його думку, становлять від 4 до 4,5 млн. чол., причому остання цифра більш вірогідна.

С. В. Кульчицький зазначає, що повні дані про втрати від голоду, включаючи ненароджених, які наводилися в його попередніх публікаціях, також повинні бути враховані, хоча б як додаткові відомості. Справді, якщо голод зумовив зниження природного приросту населення на Україні з 662 тис. у 1927 р. і 644 тис. у 1928 р. до 97 тис. у 1933 р. (якщо не враховувати померлих від голоду) і 88 тис. у 1934 р., то хіба не слід ці непрямі втрати включати до демографічних втрат?

Середня народжуваність за п'ятиріччя (1927—1931 рр.) дорівнювала 1080,6 тис. чол. Недобір народжуваних внаслідок голоду становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 р. — 459,6 тис. і в 1934 р. — 509 тис. чол. Отже, повні демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р. оцінюються в 443 тис., а для 1933 р. з демографічною луною в формі зниження народжуваності в 1934 р. — 4207 тис. чол. Загалом за 1932—1933 рр. повні втрати становлять, якщо враховувати дані про механічний рух населення, які виявлені в архівному фонді ЦУНГО, 4649 тис. чол. Неточність відомостей про природний і, особливо, механічний рух населення змушує визначати повні (тобто з урахуванням зниження народжуваності) втрати в інтервалі від 4,3 до 5 млн. чол.

Якщо ж відкинути дані ЦУНГО про міграційний баланс, як це робить С. Максудов, і припустити, що за десять років між переписами 1926 і 1937 р. кількість осіб, які виїхали за межі України, приблизно дорівнювала кількості прибулих сюди, повні (з урахуванням ненароджених) втрати від голоду 1932—1933 рр. становлять як мінімум 5,5 млн., а в максимумі — трохи більше 6 млн. чол.

Семимільйонна цифра жертв голоду на Україні, яка найчастіше фігурувала у попередніх публікаціях, не підтверджується докумен-

⁸ Там же, спр. 200, арк. 189.

тально. Максимальна оцінка прямих демографічних втрат, яку можна зробити на основі двох довоєнних переписів і матеріалів поточного обліку населення, становить 4,6 млн., а з врахуванням ненароджених— понад 6 млн. чол. Хоча наведені у цій статті цифри поступаються звичній оцінці, за ними — істотна перевага. Адже вони спираються на державну статистику, яку власті ретельно приховували від дослідників понад півстоліття. Як бачимо, приховували даремно. Всі відомі людству випадки геноциду не йдуть ні в яке порівняння за своїми масштабами з тим, що трапилося в Українській РСР на початку 30-х років. Голод 1933 р.— найбільш страхітливий серед численних злочинів сталінщини.

Одержано 14.XI.90.

Автори статті предприняли попытку, пользуясь открытыми в конце 1989 г. материалами советской демографической статистики, определить максимум и минимум потерь украинского населения от голода 1933 г. Они пришли к выводу о том, что все известные человечеству случаи геноцида нельзя сравнить с тем, что случилось в Украинской ССР в начале 30-х годов.

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-і роки ХХ ст) *

У статті йдеться про репресії стосовно західноукраїнських літераторів — членів київської та харківської філій Спілки революційних письменників «Західна Україна», висвітлюється трагічна доля вихідців з Галичини, які на початку 30-х років працювали в системі Наркомосу України.

Початок 1933 р. позначився арештами членів київської філії літературної організації «Західна Україна» (наприкінці січня — на початку лютого було заарештовано В. Атаманюка, М. Козоріса, А. Фертюка та ін.). 30 січня 1933 р. М. Козоріс у листі до правління Спілки у Харків дописав червоним олівцем: «Щойно мені сказали, що заарештовано Атам[анюка], за що — не знаю». 4 лютого він пояснював (чи скоріше — намагався це зробити): «В останньому листі я згадав Вам про арешт Ат[аманюка], тоді я писав це на підставі слухів. Тепер підтверджую це як дійсний факт. Яка причина — це важко сказати. Та справа тут мене цікавить з боку видавництва... По відомостям, у нього запечатали його кімнату, там всі справи вид[авницт]ва і, здається, що і рукописи та договори... На мою думку, Спілці треба написати відповідне відношення до ДПУ, і треба, щоб вони, порозумівшись у цій справі Ат[аманюка], видали матеріали видавництва»¹.

Важко сказати, чи передбачав сам М. Козоріс, що його так швидко заарештують. Мабуть, такі відчував, що це неминуче. У листах кінця 1932 р.— початку 1933 р. він немов підбивав підсумок свого життя. Так, 20 грудня 1932 р. М. Козоріс писав до товаришів у Харків, характеризуючи члена Спілки «Західна Україна», згодом відомого літератора Л. Дмитерка (1911—1985): «Він парень толковий, має

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 1.

¹ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 18 зв., 22—22 зв.

всі дані, щоб з його вийшли люди, якщо він спам'ятеється і перестане «важнічати», бо знаєте, коли людина з 23-ох років починає «важнічати», то що лишиться на старість?!

Письменник, справжній, повинен бути скромний, безпретенсійний. А його було б шкода — матеріал хороший, треба б зберегти його від того, щоби заскоро постарівся. Юність сто раз цінніша за старість, це я Вам могу вже сказати»².

На нашу думку, М. Козоріс, як юрист за фахом*, мав краще за інших здавати собі звіт з трагічних подій, що розгорталися тоді на Україні. Тим більше, що в його бурхливій біографії були і праця повітовим комісаром на Косівщині за ЗУНР (1919)³, і завідування земельним та участь у юридичному відділі Галревкому (1920)⁴, й два арешти, до того ж з діаметрально протилежних мотивів. «У 1914 р., — писав він в автобіографії 1927 р., — як російська армія окупувала Галичину, мене... заарештувала в Калуші рос[ійська] військова влада, передала під полевий суд, який не засудив мене вправді, але як «опасного для русских войск и мазепинца» рішив вислати, і мене... в березні 1915 р. вислано в Наримський край. В Нарим[ському] краю проживав... до 1917 р.». Вдруге М. Козоріса було заарештовано на початку червня 1918 р. вінницьким гетьманським старостою. Тоді він відбував ув'язнення у вінницькій і прокурівській тюрмах та жмеринському концентраційному таборі. Причина арешту — «опасный для украинского государства»...⁵.

На початку лютого 1933 р. М. Козоріса було заарештовано втретє й востаннє*. Принаймні, у листі від 25 лютого 1933 р. до П. Гірняка й М. Ірчана у Харків член Спілки А. Фертюк, що обіймав посаду керівника та головного редактора Київського обласного радіомовлення**, досить прозоро натякає: «Матеріали, що я їх узяв від Вас для передачі В. А [таманюку] або Козорісу, не передав, бо ні того, ні другого я вже було не застав»⁶ (підкреслення наше. — Авт.). Наступною була черга самого А. Фертюка... Згодом український літератор Я. Савченко (1890—1937), характеризуючи процес «творчого піднесення радянської літератури в Києві», зазначав, зокрема, що різні «Козоріси, Атаманюки, — всі оті контрреволюціонери і дворушники, — намагалися збочити розвиток радянської літератури, зробити її знаряддям куркульсько-націоналістичної пропаганди. Комуністична партія розгромила буржуазно-націоналістичні гнізда»⁷.

² Там же, оп. 1, спр. 33, арк. 111.

* У 1911 р. М. Козоріс закінчив юридичний факультет Львівського університету. Принагідно зазначимо, що 1910 р. випускником цього ж факультету був відомий український «історик-марксист», акад. АН УРСР (з 1929 р.) М. І. Яворський. Останній був заарештований у березні 1931 р. за сфабрикованою ДПУ справою «Українського національного центру» і на той час вже перебував на Соловках (Див.: Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.— С. 75, 85).

³ Про це див. його мемуари: Козоріс М. Румуни в Галичині: Спомин // Західна Україна.— 1930.— № 3—4.— С. 42—49.

⁴ Див.: Мухіна М. Ю. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність Галицького революційного комітету // Архіви України.— 1990.— № 2.— С. 57.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 3484, арк. 8—8 зв.

* У квітні 1933 р. М. Козоріс, який водночас був науковим працівником Комісії історії Західної України ВУАН, був звільнений як такий, що не виконує своїх обов'язків з 5 лютого 1933 р. (Архів Президії АН УРСР, ф. Р—251, оп. 1, спр. 55, арк. 22 зв.).

** ДПУ досить легко встановило, кому саме завдячував В. Атаманюк трансляцією 29 січня 1932 р. по київській обласній радіостанції своєї поеми «Шлях старого більшовика» з промовистим підзаголовком: «Присвячено 35-літтю партійної й громадської праці та 60-літтю з дня народин Народного Комісара Освіти УСРР тов. Миколи Олексійовича Скрипника» (Див.: ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 43, арк. 1—13).

⁶ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 27.

⁷ Див.: Савченко Я. Літературний Київ // Українські Щоденні Вісті (Нью-Йорк).— 1934.— 12 серп.

Намагаючись хоч якось врятувати становище, один з керівників Спілки «Західна Україна» І. Ткачук опублікував в її літературному органі пасквіль. У ньому він звинувачував київську філію, нібито остання завжди «домогалася якихось ширших прав для себе, якоїсь «автономії», саботуючи роботу «ЗУ» і водночас займаючись іншою роботою, як виявляється тепер, шкідницькою, контрреволюційною»⁸ (підкреслення наше.— Авт.).

Зазначимо принагідно, що ситуація, яка складалася на той час у суспільно-політичному та економічному житті країни, зокрема набирання обертів маховиком репресій, аж ніяк не сприяла літературній творчості. На зміну літературному плюралізмові з його розмаїттям течій і напрямків, літературних організацій та їхніх друкованих органів йшов «казонний» оптимізм «соціалістичного реалізму». У згаданій публікації І. Ткачук, назвавши вже заарештованого В. Атаманюка «куркульсько-петлюрівським прихвоснем», зробив, зокрема, на його адресу характерний закид: «У своїй... творчості В. Атаманюк «скиглисть», «оплакує» поневолену Західну Україну, «жаліє» «уярмлених братів» «під'яремної України» та сипле прокляття «кровожадним катам-окупантам». Про класову боротьбу західноукраїнського пролетаріату і трудящих мас... не згадує»⁹.

Цікаво, як же відповідав на подібні «звинувачення» сам Василь Атаманюк. В одному з останніх своїх листів (від 22 січня 1933 р.) він писав про долю власної поетичної збірки: «Галицькі ночі» міськкліт затримав і надіслав до Харкова свої зауваги, через які він хоче зарізати книгу. Як мені удалось довідатись, то головною причиною є мотто в одному оповіданні («На кордоні»):

Ой, на двох боках кордону
Двох братів журба прибила...

Київський міськкліт не дозволяє зразу двом братам* журитися тим, що кордон порізав їх землю. Коли один брат журиться, то другий має витинати гопака і приспівувати «Інтернаціонал». Ніяких почуттів нашому братові, крім патріотичних, не дозволяється... Між іншим, Київський міськкліт завше хворіє на манію вишукування контрреволюції, головним чином в тих творах, що проходять перегляд у Харкові. Тут хочуть бути лівішими за ліву ногу»¹⁰.

Спроби керівництва Спілки «Західна Україна» врятувати становище, віддавши на поталу київську філію, не дали бажаних наслідків. ДПУ «взяло слід» й діяло за власним планом. Арешти поступово перекинулися й на західноукраїнських літераторів, що мешкали у Хар-

⁸ Ткачук І. На рівень нових бойових завдань: Про роботу і помилки літературної організації «Західна Україна» // Західна Україна.— 1933.— № 5—6.— С. 64.

⁹ Там же.— С. 63.

* Мається на увазі брат В. Атаманюка — письменник і журналіст М. І. Атаманюк (1888—1939), що тоді працював на Буковині.

¹⁰ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 14. Тема згаданого у листі «гопака» або «оптимізму» «соціалістичного реалізму», як це не дивно, ставала предметом дискусій й у часи розквіту культу особи. Наведемо лише два приклади. «Я не уявляю, як можна було дописатись до того, як це було у передовій статті «Радянського мистецтва», де висловлено було думку, що казати про те, що український народ — страдник, є шкідливою думкою. Значить, виходить, що коли український народ, його дітей багнетами приколоють до стінок, він повинен гопака танцювати?». Це — слова В. Сосюри на червневому (1944 р.) пленумі Спілки письменників України (див.: ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 13, арк. 4).

Офіційну точку зору з цього приводу висловив на вересневому пленумі СПУ 1947 р. О. Е. Корнійчук: «...Деякі літератори не зовсім вірно зрозуміли наш радянський патріотизм. Вони тужили, оплакували Київ, який був під німцями. Це прекрасне почуття, патріотичне. Кожному було жаль найменшого клаптика нашої землі, а тим більше нашого славного Києва. Але вони оплакували Київ Лаври, Київ Софії, а не Київ — радянську столицю. Вони говорили про народ, але не згадували, або згадували дуже, дуже рідко про партію більшовиків, про радянський уряд, про нашого великого Сталіна» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, ф. 1, спр. 39, арк. 20).

кові (було заарештовано В. Бобинського, В. Гжицького, М. Ірчана та ін.). 9 травня 1934 р. львівський часопис «Діло» сповіщав: «Прийшли до нас звістки, що галичанина Василя Бобинського, відомого поета, що кілька літ тому виїхав до Харкова, комуністична влада за судила на «ізоляцію», як контрреволюціонера. Бобинський видавав у Львові радянوفільський журнал «Вікна», а у Харкові викладав в Інституті Народної Освіти. Своїми поглядами він все був комуніст»¹¹.

Ось як згадував ці арешти в Харкові член Спілки «Західна Україна» В. Гжицький — один з небагатьох, кому пощастило, пройшовши сталінські табори, в другій половині 50-х років повернутися в літературу*. Він жив у будинку письменників «Слово», де разом з ним мешкало 66 літераторів з родинами. «Одного зимового дня,— писав В. Гжицький у мемуарах (1969 р.),— точніше сьомого грудня 1933 року, я мусив покинути це помешкання... назавжди. І дивно, того ж дня покинув своє помешкання з тої ж причини... Остап Вишня. І ми знову стали сусідами, і в одному будинку, але вже не бачили один одного. Так тривало чотирн місяці, все ще в Харкові...»¹².

Постановою судової трійки при ДПУ УСРР від 23 лютого 1934 р. В. Гжицького за сумнозвісною 58-ю статтею кримінального кодексу було засуджено на 10 років таборів¹³. Там, у таборах, знову перетнулися життєві шляхи його, В. Бобинського і О. Вишні. З В. Бобинським «ми... в 1934 році опинилися в Дмитрові, в редакції однієї газети, «Перековка», в дуже мізерному амбула,— пригадував В. Гжицький.— Редагували ми неграмотні дописи численних кореспондентів-лагерників, правили коректуру, ось і вся наша робота. В тій редакції я покинув Бобинського в 1934 році. Восени цього року я був переведений на Північ»¹⁴. Про причини цього переведення можна дізнатися з табір-ного щоденника О. Вишні, де 11 серпня 1934 р. (отже, В. Гжицький трохи помилювся в часі свого переведення) занотовано: «Зустріч з Гжицьким... Виявилось, Гжицький в Дмитлазі подав докладну записку про те, щоб видавати там газету українською мовою, обстоював це, агітував і т. д. Ну, й зрозуміло — Ухтпечлаг! А Ухтпечлаг вважається для всіх лагерів за пугало, за лагерь штрафний і т. д. Ах, який наївний Гжицький!»¹⁵.

Зрозуміло, що всі ці арешти й процеси викликали безліч болючих запитань на Західній Україні і негативно впливали на ставлення значної частини галицької інтелігенції до Радянської влади. Водночас замість реальної інформації про становище в Радянському Союзі та в УСРР за кордон, зокрема до Галичини, надходила дозована й відповідним чином препарована інформація, що нагадувала тонесеньку цівку, яка витікає з піскового годинника. Саме тоді в нашій країні відбувався процес відвертої й безпардонної фальсифікації реальності. Монополізованими засобами масової інформації зовнішній світ подавався радянській людині у надзвичайно спотвореному, майже сюрре-

¹¹ Ще один «контрреволюціонер» // Діло.— 1934.— 9 трав.

* «Раніш, коли я намагався осмислити причини своєї катастрофи,— писав 15 вересня 1957 р. до В. Гжицького у Львів відомий український письменник Б. Д. Антоненко-Давидович (1899—1984), подумки звертаючись до свого арешту в Алма-Аті 2 січня 1935 р. й двадцятирічного поневіряння по сталінських таборах та на засланні,— я міг дійти тільки одного висновку, що, маючи нещасливу фортуна, витягнув на великій лотереї життя чорний квиток. Але тепер бачу, що помилювся: моя і Ваша фортуна — ще досить щасливі як на загальну трагедію більшості» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 196, арк. 1).

¹² Гжицький В. Спогади про минуле // ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 155, арк. 25—26.

¹³ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 319, арк. 1—7.

¹⁴ Гжицький В. Спогади про минуле // ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 155, арк. 35а.

¹⁵ Вишня О. Чиб'ю. 1934. З табір-ного щоденника // Київ.— 1989.— № 12.— С. 113.

алістичному висвітленні. Водночас Сталіну та його поплічникам надзвичайно хотілося, щоб поза межами СРСР створеною ними адміністративно-командною системою всі захоплювалися, щоб їй аплодували...

В обставинці штучно створеного інформаційного вакууму блискучо поширювалися всілякі чутки, вигадки, ідеологічні міфи... Розповсюдженню їх сприяла й польська окупаційна влада, що систематично посилювала наступ на українське друковане слово у Галичині. Так, залишивши редакцію журналу «Вікна» влітку 1932 р. (восени того ж року часопис було ліквідовано польськими властями), до 1935 р. жив без роботи у свого тестя на Гуцульщині в с. Березів-Нижній Я. Галан. Один з його найближчих друзів, В. Шаян*, що мешкав у тому ж селі, в жовтні 1932 р. писав до керівників Спілки «Західна Україна» у Харків: «Якщо Ви в силі уявити собі жакливу, глуху березівську відірваність — ніякогісінького радянського журналу чи книжки, ніякої преси, крім найпоганіших шмат, часті ревізії й стала їх загроза (забирають тоді найневинніші манускрипти, зовсім їх не читаючи) — тоді відпишете мені напевно»¹⁶.

Зрозуміло, що в такій ситуації пропагандистський часопис «СССР на стройке» (нинішній «Советский Союз»), який вряди-годи, як і інша легальна й нелегальна література, потрапляв до Березова завдяки турботам старшого брата Я. Галана — Івана (1898—1937)**, своєю парадною ура-інформацією формував у них хибне уявлення про перебіг реальних процесів у Радянському Союзі. До речі, його дванадцятий номер за 1933 р. цілковито було присвячено будівництву сумнозвісного Біломорсько-Балтійського каналу.

Цей брак правдивих вістей про становище в СРСР значною мірою пояснює такі рядки з листа Я. Галана (18 лютого 1934 р.) до його дружини, що студіювала медицину у Харкові***. «Хоч яке життя не тяжке, та які ми щасливі, що довелося жити нам в такій великій епосі змагань за новий світ — світ соціалізму. З подивом і пошаною дивлюся на вождя радянського (і не лише радянського) пролетаріату Сталіна, що його прізвисьце побіч імен Маркса і Леніна глибоко вріжеться в пам'ять майбутніх тисячів... Будь горда суть, що ти, як малюсінька дівчинка, працюєш під його могутнім керівництвом, під керівництвом авангарда рад[янського] пролетаріату»¹⁷.

* В нашому літературознавстві В. Шаян дістав таку «атестацію»: «Шаян Володимир — спочатку співпрацював з пролетарськими письменниками в революційному журналі «Вікна» в 1927—1932 рр., пізніше скотився на позиції українського буржуазного націоналізму. В 1944 р. втік за кордон, помер у 1974 р.» (Див.: Галан Я. Твори: У 4-х т.— Т. 4.— С. 762 (примітки)).

¹⁶ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 92.

** У мемуарах П. Козланюк яскраво змалював своєрідну постать І. Галана. «Останній,— згадував він,— дивовижно поєднував ідею соціалістичної революції з толстовською проповіддю «непротивлення злу», отож, не захищаючись з принципу, він часто діставав від поліції стусани на робітничих мітингах та першотравневих демонстраціях. Після цього він скаржився перед усіма знайомими в місті, показуючи на пухлини та синяки: «От каналі, от фараони! Людей б'ють невинних!...». Іван Галан же був гарячим поклонником письменства. Він знав усіх книгарів та букіністів у Львові... й приносив нам завжди новинки німецької, польської та радянської художньої літератури...» (Див.: Козланюк П. «Вікна» // Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників: 36. арх. документів.— Львів, 1959.— С. 227). Людина хвороблива, що все життя провела у нестатках, не маючи постійного заробітку, І. Галан помер у Львові 1937 р. Нетрадиційний образ цього комуністатоловця спричинився до того, що з ласки редакторів посмертного видання творів П. Козланюка характеристику І. Галана було вилучено з цих мемуарів (Порівняй: Козланюк П. «Вікна» // Твори: В 4-х т.— К., 1975.— Т. 4.— С. 216).

*** Дружину Я. Галана — Г. Генік—під час літніх канікул у 1937 р., коли вона працювала медсестрою у піонертаборі «Гайдар» на ст. Зміїв Харківської обл., було заарештовано, звинувачено у шпигунстві «на користь фашистської Польщі» й страчено. Реабілітована посмертно (Див.: Цегельник Я. Х. У битвах за возз'єднання і волю: Нові сторінки про Ярослава Галана.— Львів, 1989.— С. 44).

¹⁷ Держ. арх. Івано-Франків. обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 98.

Отже, відсутність реальної інформації про життя на Радянській Україні сприяла поширенню у Галичині всіляких чуток, особливо про долю репресованих галицьких інтелігентів. Характерно, що 1956 р. П. Козланюк пригадував, як «в 1940 році у Львові були вісті, що В. Бобинський звільнений з таборів і живе з сім'єю десь у селі Московської обл[асті]»¹⁸. Насправді ж, відомого західноукраїнського поета було розстріляно ще 2 січня 1938 р. Сумна доля спіткала і його родину¹⁹.

В грудні 1934 р. у першій «кіровській хвилі» серед 28 представників української інтелігенції на підставі вироку виїзної сесії військової колегії Найвищого суду СРСР під головуванням В. В. Ульріха, що проходила 13—15 грудня 1934 р. у Києві, було, зокрема, розстріляно західноукраїнських літераторів І. Крушельницького та Р. Сказинського. Водночас репресіям було піддано й інших членів численної родини Крушельницьких — письменника й громадського діяча, колишнього міністра освіти ЗУНР, а згодом видавця радянофільського часопису «Нові Шляхи» Антона Крушельницького та його другого сина — Тараса, що у 1932 р. та 1934 р. переїхали до УСРР.

Трагедія родини Крушельницьких набула широкого розголосу серед української еміграції. В січні 1935 р. відомий український поет О. Олесь (1878—1944) написав у Празі драму «Земля обітована». В ній ідеться про трагедію сім'ї західноукраїнського літератора Шумицького (читай — Крушельницького), який виїхав до УСРР з глибоким переконанням, що «права і майбутнє не тут, на Заході, а там, на Сході, звідки завжди сходило і сходить сонце»²⁰. Цей драматичний твір мав і особистий підтекст для його автора, який, перебуваючи в еміграції, одним з перших закордонних українських літераторів визнав Радянську владу. Так, 1922 р. представництво УСРР в Берліні повідомляло, що «на еміграцію... зробило певне вражіння наближення до нас Олесь...»²¹. Протягом 20-х років його твори видавалися чималими тиражами в УСРР. Отже, драмою «Земля обітована» О. Олесь підводив і для себе ризику під власними колишніми радянофільськими симпатіями, сподіваннями на українізацію...

Відгукуючись на репресії щодо родини Крушельницьких, львівське «Діло» зауважувало: «...На всій українській землі ніхто в те не повірить, щоби Антін Крушельницький зі синами... могли мати яке-небудь відношення до атентату (замаху.— Авт.) на Кірова. Вони ж були певно аж занадто лояльними громадянами УСРР...»²².

Серед західноукраїнських письменників, що їх було репресовано 1934 р., опинився й голова Спілки «Західна Україна» М. Ірчан. Йому, як і більшості заарештованих галицьких літераторів, інкримінувалося належність до так званої «Української військової організації» (УВО). В 1934 р. кореспондент американської газети «Українські Щоденні Вісті» В. Самітний (В. Рибак), який відвідав у той час Радянську Україну, писав в одній із своїх кореспонденцій, нібито органи ДПУ «дослідили», що «Ірчан, як і більшість членів тої «революційної спілки» (тобто Спілки «Західна Україна».— Авт.), був зв'язаний з підпільною контрреволюційною організацією, що працювала за вказівками штабу німецького фашизму... Ірчан мав грати провідну роль в тій

¹⁸ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 86, оп. 1, спр. 264, арк. 1.

¹⁹ Див.: Дубина М. Василь Бобинський // Літ. Україна.— 1990.— 26 квіт.

²⁰ Олесь О. Земля обітована: Драма на 4 дії // Твори: В 2-х т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 148. Див. також: Жулинський М. Наша спадщина: Українська радянська література 20—30-х років: Проблеми вивчення і видання // Наука і культура. України: Щорічник.— К., 1988.— Вип. 22.— С. 333—334. Страдницький шлях цієї родини галицьких інтелігентів висвітлюється в мемуарах онуки А. Крушельницького, доньки Івана (Див.: Крушельницька Л. Рубали ліс...: Спогади галичанки // Дзвін (Львів).— 1990.— № 3.— С. 119—133; № 4.— С. 121—132; № 5.— С. 118—131).

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 25 зв.

²² В. М[удрий]. Чергова хвиля терору на Україні // Діло.— 1934.— 19 груд.

контрреволюційній організації. З його викриттям — цій роботі прийшов кінець. Ірчана арештовано і засуджено»²³.

Після самогубства М. О. Скрипника лише із системи Наркомосу республіки, дотримуючись тогочасної термінології, було «вичищено» 2 тис. «шкідницьких», «контрреволюційних», «шпигунських» елементів. Серед останніх було чимало галичан, що приїхали на Радянську Україну із-за Збруча, щоб узяти участь в індустріалізації, у проведенні політики «українізації». Звернемо увагу на ті прізвиська, що їх, як уособлення розкладницької роботи «шпигунів-диверсантів», наводив новий нарком освіти УСРР В. П. Затонський. «Всім відомо,— проголошував він,— яке кубло звали собі різні Бадани, Ерстенюки, Вітики та інші шпигуни й контрреволюціонери в апараті Наркомосу України»²⁴ (підкреслення наше — Авт.).

Зазначимо, що Олександр Іванович Бадан (Яворенко)* та Микола Васильович Ерстенюк**, уродженці Західної України, працювали в Особистому секретаріаті наркома освіти України М. О. Скрипника: перший — вченим секретарем (1927—1930), другий — помічником вченого секретаря і водночас особистим секретарем наркома (1927—1933). Через них та за їхніми підписами проходило величезне за обсягом листування НКО УСРР з діячами мистецтва, освіти, науки, коопе-

²³ Самітний В. Колективізація і класова боротьба на селі // Укр. Щоденні Вісті.— 1934.— 16 жовт.; Див. також: Кравчук П. Спілка революційних письменників «Західна Україна» // Літ. Україна.— 1989.— 14 груд.

²⁴ Затонський В. Нові перемоги ленинської національної політики // Більшовик України.— 1933.— № 13—14.— С. 39.

* «Родився я 1.III. 1894 в Вільках Мазовецьких, округу Рава Руська, Західна Україна,— писав в автобіографії О. І. Бадан.—...Укінчив гімназію, а потім юридичний факультет, осягнувши ступень «доктора прав», філософський факультет та дипломатичну академію на університетах в Кракові, Відні та Празі... В гімназії брав активну участь і організував нелегальні соціалістичні гуртки ім. Драгоманова, а в 1920 р. вступив в компартію. З 1924 р. ... почав активно працювати на Закарпатській Україні, ...був членом Крайкому, редактором головного органу партії «Карпатська Правда», був делегатом від КПЧ на IX Всеукраїнський з'їзд КП(б)У. В 1926 р. за партійну діяльність ... позбавлений громадянства, мав бути виданий до Польщі, де за участь в нац.-рев. русі 1918—19 р. був засуджений на кару смерті. На основі постанови Політбюро ЦК КПЧ виїхав на Радянську Україну» (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 2).

Якщо спочатку прізвисько О. І. Бадана вживалося у згаданому ритуальному ідеологічному кліше («зрадник», «шпигун»), то згодом воно перетворилося на своєрідне табу. Так, рецензуючи 1946 р. рукопис повісті львівського літератора Д. Г. Бандрівського (1897—1983) про долю галицького інтелігента міжвоєнної доби, Я. Галан у зв'язку з тим, що один з її персонажів (комуніст-підпільник) мав прізвисько Бадан, зауважив: «...До речі, ... прізвисько автор повинен обов'язково змінити з причин, про які тут не місце говорити...» (Див.: Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, № 66, арк. 2). Згаданий твір було видано у Львові 1951 р. під назвою «Це було недавно».

* М. В. Ерстенюк нар. 12 груд. 1892 р. в с. Переросли Надвірнянського повіту у Сх. Галичині. Після закінчення гімназії у Коломиї працював на нафтопромислах в Бориславі, вчився на юридичному факультеті Львівського ун-ту. Був мобілізований до австро-угорської армії; пройшов шлях від рядового до поручика 87-го австр. піхотного полку. У 1916 р. через поранення був переведений до Воєнного архіву у Відні. В 1917 р. «став симпатиком більшовизму, зазнаюмившись із таємних актів Воєн-архіву з подіями пролетарської революції». У 1919—1924 рр. займався революційною пропагандою серед інтернованих у таборах в Німецькій Яблоннім та Йозефові (Чехословаччина) воїнів Української Галицької Армії, закінчив юридичний факультет Празького ун-ту. В 1924 р. вступив до компартії, прийняв громадянство СРСР та виїхав на Україну... Працював в Наркоматі юстиції УСРР, з 1925 по 1927 р. був особистим секретарем та прокурором для доручень при наркомі юстиції та Головному прокуророві республіки М. О. Скрипнику. Разом з ним перейшов на роботу до НКО УСРР... 19 лютого 1933 р. (водночас з арештом) М. В. Ерстенюк був звільнений з посади (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 2482, арк. 1—6, 10, 25, 39—40).

У повідомленні з Харкова від 22 червня 1933 р. італійський консул, зокрема, згадував: «Секретар Скрипника, заарештований за зв'язки з «австрійською» групою (Коновалець?) все ще перебуває у в'язниці; його прізвисько Ерстенюк...» (Див.: «Lettres de Kharkov»: Documents // Cahiers du monde russe et soviétique (Paris).— Vol. XXX (1—2).— Janvier — Juin 1989.— P. 69).

раторами Східної Галичини. Крім того, за дорученням М. О. Скрипника вони займалися й такою делікатною справою, як листування з політичними в'язнями у Польщі, що досить часто звертали з проханнями надіслати літературу, подати допомогу тощо.

Так, навесні 1929 р. до наркома освіти України звернувся політичний в'язень К. Тацій*, який відбував 8-річне покарання за приналежність до КПЗУ в польській в'язниці Равіч. «Тюрма — це наш університет,— відзначалося в листі.— Тут виховуються характери, вироблюється свідомість, набираються тов[ариші] теоретичних знань, бо практику кожний мав — виписану на своїй шкурі дефензивськими резиновими киями. По тюрмах виховуються члени молодих компартій — Зах. України та Білорусії. Матеріал увесь — робітники і селяне, які потребують ґрунтовної обробки». Автор листа, що виконував обов'язки в'язничного бібліотекаря, звертався до наркома освіти (не називаючи його прізвища) з проханням надіслати книжки. «...Щоби цей тюремний університет справді виконав своє завдання — зроблення з нас, робітників і селян, кадрів революції, для того треба книжок»²⁵, — писав К. Тацій.

11 травня 1929 р. у листі до К. Тація вчений секретар НКО УСРР повідомляв: «Дорогий Товаришу! У відповідь на В[ашого] листа, який Ви писали на ім'я одного товариша й де прохали про надсилку Вам книжок, з його доручення повідомляю вас, що листа він одержав і надсилає Вам бажані книжки... Моя адреса: Олександрю Бадану, вул. Артема № 29, Наркомосвіта, м. Харків»²⁶. (Як старанно обминають і О. І. Бадан, і К. М. Тацій прізвище М. О. Скрипника).

18 травня 1929 р. розпочалися арешти у справі «Спілки Визволення України»²⁷. Зараз важко з'ясувати, чи вже тоді ДПУ УСРР за вказівкою «згори» розпочало «підкоп» під М. О. Скрипника, але є дані про те, що в серпні того ж року під час чергової «чистки» О. І. Бадан був виключений з лав КП(б)У. Вже після самогубства М. О. Скрипника й загибелі О. І. Бадана під час «боротьби з націоналізмом» 1933—1934 рр. досить широко цитувався виступ наркома освіти України на засіданні перевіркової комісії осередку КП(б)У НКО УСРР (протокол № 3 від 2 серпня 1929 р.) на захист Бадана. «...Скрипник спростовує всі ті заяви, наклепи, які були на минулому засіданні перевіркової комісії, коли на Бадана подавали окремі члени партії цілий ряд заяв і компрометуючі матеріали,— відзначалося в протоколі.— Тов. Скрипник зазначив, що Бадана, як члена партії, перевірено десять раз, з них чотири рази було перевірено відповідними органами..., а шість раз цілим рядом шляхів перевіряв сам тов. Скрипник, і ці перевірки доказали, що робота Бадана за кордоном безумовно була революційною, партійною і дуже корисною як для революції, так і для партії»²⁸. І все ж таки на 11-му засіданні перевіркової комісії 21 серпня 1929 р. О. І. Бадана було виключено з партії.

Втім навіть тоді не дійшло до сподіваної розв'язки — звільнення Бадана чи арешту за «націоналізм». М. О. Скрипник чинив спротив

* Тацій К. М., псевд. Буй-Тур (1899 — листоп. 1942). У 1923 р. вступив до КПЗУ. У 1925 р. очолював Дубнівський повітовий комітет КПЗУ. Тричі (1925, 1927, 1937) заарештовувався польською владою. Депутат Народних Зборів Західної України (1939). Загинув на фронті під Сталінградом (Див.: Борці за воз'єднання: Біоґр. довідник.— Львів, 1989.— С. 305).

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 267, арк. 26.

²⁶ Там же, арк. 24.

²⁷ Див.: Болабольшенко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна.— 1989.— № 11.— С. 160.

²⁸ Цит. за: Постоловська Т. Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами // Більшовик України.— 1934.— № 4.— С. 54. Ще один член постишевської «команди» — його дружина Т. С. Постоловська — також докладала чималих зусиль для організації тогочасного «сподовання на відьом» у республіці.

домаганням ДПУ. Лише 1 лютого 1930 р. О. І. Бадан змушений був піти зі своєї посади, але до 1933 р. працював професором в одному з харківських вузів...²⁹.

«Чистка» 1933—1934 рр. охопила також і науково-дослідні установи республіки. «Органи ДПУ викрили і звільнили ВУАМЛІН * від цілої групи контрреволюціонерів»³⁰,— зазначалося в одній з тогочасних публікацій. Серед «найважливіших шпигунів» переважали галичани. Наведемо лише декілька прізвищ з характеристиками, що від них ще й сьогодні стає моторошно. Отже:

«Лозинський М. М.»— був науковим працівником Інституту радбудівництва і права ВУАМЛІН, в 1918—1919 році був членом галицького буржуазно-поміщицького уряду — товариш міністра закордонних справ. Член УВО, шпигун... Під час перебування на Радянській Україні (з 1927 р.) входив у керівні органи контрреволюційної організації УВО. В ВУАМЛІНі й ІЧП * вів шкідницьку контрреволюційну роботу...

Демчук П. І.— був керівником кафедри... в Інституті радянського будівництва та права. Членом австрійської компартії був з 1920 р., членом КП(б)У був з 1929 року. В минулому — ...командир сотні галицької армії. Член УВО. З 1925 року переїхав на Радянську Україну і вів контрреволюційну роботу, шпигун...

Романишин В. І.— був науковим працівником Інституту радянського будівництва та права. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Член УВО. На Радянську Україну прибув в 1925 році. Шпигун, організатор контрреволюційних повстанських гнізд...

Чехович М. Т.— був науковим працівником Інституту радянського будівництва і права, член УВО. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Шпигун. Вів контрреволюційну шкідницьку роботу в ВУАМЛІНі...

Вітик С. І.— був членом КП(б)У з 1925 р. Був дійсним членом Інституту історії ВУАМЛІНу... Кол. член австрійського парламенту, віце-президент буржуазно-поміщицької Західно-Української народної республіки, був міністром по галицьких справах при петлюрівському уряді. Член УВО... Шпигун. Вів шкідницьку контрреволюційну роботу на культурному фронті...

Чичкевич М. В.— був членом КП(б)У. Був науковим працівником ВУАМЛІНу і професором в ІЧП. Член УВО. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Вів шкідницьку контрреволюційну роботу в ВУАМЛІНі й ІЧП...

Онишкевич В. К.— був зав. кафедри чужоземних мов ВУАМЛІН. Член УВО. Був заст. нач. штабу бригади укр. галицької армії, секретарем міністерства закордонних справ буржуазно-поміщицької Західно-Української народної республіки. На Радянську Україну прибув в 1925 р. Входив до керівництва постанською роботою УВО. Шпигун. Вів шпигунську контрреволюційну роботу в ІЧП і ВУАМЛІНі»³¹.

Звичайно, цей список можна було б продовжувати... Ці й безліч інших інтелігентів — вихідців з України «недержавної», що віддавали свої знання та працю для відродження державної України та майбутнього возз'єднання всіх українських земель, загинули внаслідок сталінських репресій. Л. М. Кагановичу належить вислів: «Ми знімаємо лю-

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 8, 8 зв.

* ВУАМЛІН — Всеукраїнська Асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (1931—1936).

³⁰ Див.: Сенченко Ан., Постоловська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України // Більшовик України.— 1934.— № 3.— С. 123.

* ІЧП — Інститут червоної професури (1934—1937).

³¹ Сенченко Ан., Постоловська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України.— С. 123—124.

дей шарами»³². Одним з таких «шарів» і була західноукраїнська еміграція (або вихідці з Галичини) в УСРР...

Наступна хвиля «походу на галичан» пов'язана з «великим терором» 1937—1938 рр. Саме тоді Компартію Польщі та її складові частини — КПЗУ та Компартію Західної Білорусії — було звинувачено у проникненні ворожої агентури до керівництва партійних органів. Більшість партійного активу КПП, КПЗУ та КПЗБ було піддано репресіям. Згубний вплив цих злочинних дій навіть важко собі уявити.

Історія Компартії Західної України ще чекає на своє об'єктивне висвітлення. Це справді героїчна і водночас страдницька історія. Історія боротьби не лише проти польських окупантів і українського націоналістичного табору. Це разом з тим драматичне зіткнення ідеалів і жахливої реальності. Суперечності, що ятрили сумління багатьох комуністів-підпільників, образно відтворено у романі «Сестри Річинські» львівської письменниці І. Вільде (1907—1982). Один з героїв твору, підпільник Б. Завадка, у розмові з інструктором ЦК КПЗУ, «товаришем Зеленим», каже: «Зрозумійте, дорогий товаришу, що тисячі-тисяч нас роками б'ються в тенетах поміж двома крайностями. З одного боку — щаслива, не подибувана досі в історії ера людства, мало що не райське життя на землі, ідилічні малюнки святково одітих в українські народні строї хлопців і дівчат з невід'ємною бандурою, фото нових височенних будов, великанської, казкових розмірів техніки, графічні порівняння видобутку чавуну, вугілля, машинобудування за царської Росії і тепер, небувалих висот розквіт культури народу, ліквідація безробіття, безземелля, неграмотності, фантастичний ентузіазм праці, безприкладна відданість вождю і партії. З другого боку — розповіді утікачів, неймовірні вісті про терор, арешти людей, документи про голод на землі шпихліра * Європи, система шпіонажу і підозрінь, психоз шкідництва і провокації, хвороблива недовіра»³³.

Вершиною несправедливості щодо КПЗУ стала постанова Виконкому Комінтерну 1938 р. про розпуск КПП, а разом з нею й КПЗУ та КПЗБ. Вона мала фатальні наслідки для революційно-демократичних сил Польщі, особливо в період боротьби трудящих цієї країни проти гітлерівської навали та під час окупації 1939—1944 рр.³⁴ Сумними були ці наслідки й для Західної України, причому як для періоду боротьби трудящих краю проти фашистських загарбників, так і на етапі становлення й зміцнення Радянської влади. Адже з політичного життя регіону в переломний, надзвичайно відповідальний момент було усунуто організацію, члени якої глибоко розуміли обстановку і справляли вплив на частину трудового населення³⁵.

Таким чином, західноукраїнські комуністи, що йшли в авангарді боротьби за воз'єднання, опинилися на маргінесі суспільно-політичного життя, а значна їх частина була ще до того фізично знищена на терені СРСР або потрапила до таборів ГУЛАГу. Крім того, політична недовіра до КПЗУ, галицької інтелігенції після воз'єднання Західної й Радянської України значною мірою переносилася й на місцеве населення взагалі.

Одержано 10.10.90.

(Далі буде)

³² Цит. за: Восленский М. Номенклатура: Фрагменты книги // Новый мир.— 1990.— № 6.— С. 216.

* Хлібної комори, житниці. (Прим. І. Вільде).

³³ Вільде І. Сестри Річинські: Роман.— К., 1977.— Кн. 2-га.— С. 224—225.

³⁴ Див.: За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины // Коммунист.— 1963.— № 10.— С. 37—47; Szyg E. Okoliczności rozwiązania KPP // Nowe drogi.— 1987.— N 7.— S. 88—104; Фирсов Ф. И., Яжборовская И. С. Коминтерн и Коммунистическая партия Польши // Вопросы истории КПСС.— 1988.— № 11.— С. 20—35; № 12.— С. 40—55; Димек Б. КПЗУ — автономна частина КПП // Укр. іст. журн.— 1990.— № 2.— С. 69—74; та ін.

³⁵ Див.: Сливка Ю. Трагічна повість про КПЗУ // Жовтень.— 1989.— № 3.— С. 70—71.

В статтю речі йде о репресіях по отношению к западноукраїнським літераторам — членам киевського і харківського філіалів Союзу революційних писателів «Західна Україна», освітається трагічеська судьба виходцев из Галиції, которые в начале 30-х годов работали в системе Наркомпроса Украины.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про політико-ідеологічні умови формування культу особи Сталіна, розкриваються прояви та особливості цього процесу на Україні у 1917—1920 рр.

Американський письменник Джон Стейнбек, котрий відвідав нашу країну у 1947 р., писав: «Все життя у Радянському Союзі відбувається під пильним поглядом гіпсового, бронзового, намальованого або вишиваного сталінського ока. Його портрет висить не те що у кожному музеї — у кожному залі музею. Його статуї встановлено біля фасадів кожного громадського будинку. А його бюст — перед усіма аеропортами, залізничними вокзалами й автобусними станціями. Бюст Сталіна стоїть у всіх шкільних класах, а портрет часто висить прямо напроти бюсту. У парках він сидить на гіпсовій лаві і обговорює щось з Ленінін... Однією із наймогутніших індустрій у Радянському Союзі є, безсумнівно, малювання й ліплення, відливання, кування й вишивання зображень Сталіна. Він всюди, він все бачить»¹.

Однією з «наймогутніших індустрій», що працювала на Сталіна, з повною підставою можна назвати тогочасну офіційну історіографію. Напрямок і характер її розвитку значною мірою сформував сам вождь та його найближче оточення. Ще у 1931 р. з'явився сталінський лист до редакції журналу «Пролетарская революция». У листі містилася брутальна критика «архівних крис» та «безнадійних бюрократів», основний недолік яких у тому, що вони можуть «покладатися на самі тільки паперові документи»². Завдання, за Сталінін, полягало в тому, щоб «піднести питання історії більшовизму на належну висоту, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки... Це тим більш необхідно, що навіть деякі наші історики,— я кажу про історики без лапок, про більшовицьких історики нашої партії,— не вільні від помилок...»³

Зовні лист був спрямований проти, використовуючи сталінську термінологію, істориків і літераторів «з розряду троцькістських контррабандистів»⁴. Саме так, до речі, він і оцінювався радянською історіографією не тільки у сталінські часи, а й пізніше. Та Сталін своїм листом не тільки «захищав» Леніна, а й досить виразно сигналізував

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.

¹ Стейнбек Д. Русский дневник // Знамя.— 1990.— № 1.— С. 102—103.

² Сталін Й. В. Про деякі питання історії більшовизму. Лист до редакції журналу «Пролетарская революция» // Твори.— Т. 13.— С. 97.

³ Там же.— С. 102—103.

⁴ Там же.— С. 101.

про необхідність фундаментально переписати історію партії, ставлячи хрест практично на всіх попередніх, великих за обсягом і часом різноманітних у концептуальному плані публікаціях з історії більшовізму.

Минуть роки, і врешті-решт «канонічну» історію, яка цілком задовольнить вождя, буде створено: у 1938 р. вийде друком підручник «Історія ВКП(б). Короткий курс». Про справжнє призначення цієї книги, текст якої редагувався не тільки спеціальною комісією ЦК ВКП(б), а й самим Сталіним, досить відверто було сказано у постанові ЦК ВКП(б), що була надрукована у листопаді 1938 р. У ній, зокрема, записано, що мета «короткого курсу» — дати партії «єдине керівництво по історії партії, керівництво, що являє офіційне, перевірене ЦК ВКП(б), тлумачення основних питань історії ВКП(б) і марксизму-ленінізму». Особливо у постанові підкреслювалось, що цим виданням покладено край «великій кількості різноманітних точок зору та свавільних тлумачень найважливіших питань партійної теорії і історії партії...»⁵

У 1938 р. з'явилася і постанова ЦК КП(б)У «Про вивчення історії ВКП(б)», у якій, зокрема, зазначалося: «ЦК КП(б)У вітає вихід у світ найвизначнішого історичного документа світового значення — короткого курсу історії Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) — наукової історії ВКП(б), яка є результатом величезної теоретичної роботи, проведеної Комісією ЦК ВКП(б), особисто вождем партії, генієм людства — товаришем Сталіним». Ця постанова містила пропозицію юбкомам, міськкомам, райкомам і первинним організаціям КП(б)У, в партгрупах, у школах і гуртках партосвіти, на комсомольських зборах і в профгрупах організувати ознайомлення з «коротким курсом» і вивчення його «шляхом читки». Таку ж читку пропонувалося організувати на підприємствах, у цехах, у колгоспах, у бригадах, установах. Відділові партійної пропаганди і агітації ЦК КП(б)У доручалося підготувати видання «короткого курсу» українською мовою⁶.

Різноманітні точки зору на далекі і недавні події у житті більшовицької партії з появою «короткого курсу» остаточно зникнуть. А от щодо свавільних тлумачень теорії і історії партії, то вони не тільки не зникнуть, а й з'являться у такому обсязі і у такій концентрації, настільки міцно увійдуть у суспільну свідомість, що ті недоліки, за які у своєму листі до редакції «Пролетарской революции» Сталін критикував, скажімо, Слуцького, можна з повною підставою назвати дрібними. Адже у «короткому курсі» буде фальсифіковано майже всі ключові події історії на догоду версії про «двох вождів» — Леніна і Сталіна. «Можна сказати без перебільшення, — говорилося, зокрема у «короткому курсі», — що після смерті Енгельса найвидатніший теоретик Леніна, а після Леніна — Сталін та інші учні Леніна — були єдиними марксистами, які двигали вперед марксистську теорію і збагатили її новим досвідом в нових умовах класової боротьби пролетаріату»⁷.

І ще одне глобальне завдання вирішувалось створенням «короткого курсу»: у ньому на одну дошку ставилася боротьба Леніна, приміром, проти «економізму» і меншовізму у дореволюційний період і боротьба Сталіна проти своїх політичних ворогів у 20—30-ті рр. Підбиваючи підсумки викладеного у книзі матеріалу, автори, зокрема, писали: «Не можна вважати випадковістю, що троцькісти, бухаринці,

⁵ Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б).— М., 1947.— С. 365.

⁶ Про вивчення історії ВКП(б). Постанова ЦК КП(б)У // Більшовик України.— 1938.— № 8—9.— С. 2.

⁷ История ВКП(б). Краткий курс. Под редакцией комиссии ЦК ВКП(б). Одобрен ЦК ВКП(б). 1938 год.— М., 1938.— С. 342.

націонал-ухильники, борючись з Леніним, борючись з партією, закінчили тим же, чим закінчили партії меншовиків та есерів,— стали агентами фашистських розвідок, стали шпигунами, шкідниками, вбивцями, диверсантами, зрадниками батьківщини»⁸. Цю версію із сталінського підручника та й взагалі зображення радянської історії як переможної боротьби добродетельності, що її персоніфікував Сталін, з «ворогами народу», у яких, ніби по черзі, опинялися не тільки його опоненти, а й колишні політичні союзники, американський професор Стівен Коен вдало назвав «маніхейською байкою»⁹. Втім, «байка» прижилася,— адже мало залишилось у живих тих, хто міг би засвідчити її брехливість. Ті ж, хто вижив, змушені були мовчати. Нові покоління членів партії та безпартійних одержували інформацію про партію, про соціалізм, про Леніна, про Сталіна із сталінських рук. У 1949 р. журнал «Большовик України» сповіщав, що тільки за минуле десятиріччя «геніальну сталінську працю «Історія ВКП(б). Короткий курс» видано загальним тиражем понад 34 млн. примірників, у тому числі 3,5 млн. примірників українською мовою»¹⁰. Ця книга без перебільшень була настольною книгою мільйонів людей, насамперед комуністів, світогляд і переконання яких формувалися саме завдяки їй.

Ще до появи «короткого курсу», у 1934 р., світ побачила книга К. Б. Радека «Зодчий соціалістичного суспільства», яка була наповнена раболіпними вихваляннями Сталіна і у якій стверджувалося, що у перемозі соціалізму вирішальну роль відіграла його особа. У 1935 р. з'явилась перевидана згодом безліч разів і багатьма мовами брошура Л. П. Берія «До питання про історію більшовицьких організацій у Закавказзі», у якій також історія закавказьких більшовиків була начисто фальсифікована на догоду сталінській персоні. Поява саме цих двох апологетичних публікацій відбила характерну тенденцію: не тільки найближче оточення Сталіна (до якого належав, зокрема, Берія) відіграло велику роль у формуванні соціально-політичної і психологічної атмосфери в період створення сталінського культу. Вимушено чи ні, але вихвалянням Сталіна займалися і ті, хто в минулому були його політичними опонентами (саме до них слід віднести Радека). Серйозного значення набуло й те, що підкреслення особливої ролі Сталіна мало підтримку тих партійних і державних керівників, котрі користувалися неформальним авторитетом (наприклад, С. М. Кірова, Г. К. Орджонікідзе, С. В. Косіора, Я. Е. Рудзутака, М. І. Калініна та ін.) і частина яких, можливо, широким вважала, що персоніфікація досягнень зробить ці досягнення більш наочними, піде на користь зміцненню єдності партії. Слід визнати, що у радянських публікаціях, присвячених аналізу проблеми сталінізму, ці аспекти поки що не досліджено, хоча потреба у цьому, на нашу думку, досить гостра. Важливо констатувати також, що ніякого колективного опору спробам Сталіна «поліпшити» власну роль в історії за допомогою придворних біографів здійснено не було. І ось у 1939 р. світ побачило ще одне одіозне видання — «Коротка біографія» Сталіна. Характерними були обставини, за яких з'явилося друге, доповнене видання цієї книги. Групу суспільствознавців наприкінці 1947 р. викликали в ЦК ВКП(б) на нараду. Особисто Сталін поставив завдання підготувати біографії К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. І хоча на нараді прямо про підготовку сталінської біографії сказано не було, через декілька днів учасники наради отримали рішення: конче потрібні біографії класиків, у тому числі Сталіна. А ще через короткий час поцікавилися, як відбувається підготовка саме сталінської біографії.

⁸ Там же.— С. 344.

⁹ Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888—1938.— М., 1988.— С. 451.

¹⁰ По-бойовому організувати марксистсько-ленінське навчання кадрів // *Большовик України*.— 1949.— № 8.— С. 2.

Терміново було зібрано групу суспільствознавців, котрі дуже швидко доопрацювали текст першого видання «короткої біографії»¹¹. Вона вийшла друком багатьма мовами. Тираж другого видання тільки українською мовою складав півмільйона примірників¹². У цій «короткій біографії», а текст її власноручно знов-таки редагував Сталін, читаємо: «Майстерно виконуючи завдання вождя партії й народу і маючи цілковиту підтримку всього радянського народу, Сталін, однак, не допускав у своїй діяльності й тіні зарозумілості, зазнайства, самолюбівання»¹³. Ніби дозволяти називати себе «найкращим учнем Леніна», «Леніним сьогодні», «творцем соціалістичної індустрії», «батьком колгоспного селянства», «батьком народів», «творцем найдемократичнішої у світі Конституції», «організатором і геніальним полководцем Радянської Армії», «корифеєм наук», «вождем прогресивного людства» і просто «генієм» — все це не зарозумілість, не зазнайство, не самолюбівання.

Тут доречно звернутися знов-таки до слів вже згаданого Д. Стейнбека, котрий під час перебування в СРСР у 1947 р. ставив перед різними людьми запитання, чому так багато у нашій країні портретів Сталіна: «Одна відповідь полягала у тому, що російський народ звик до зображень царя та царської сім'ї, а коли царя скинули, то необхідно було кимось його замінити. Інші говорили, що схиляння перед іконою — це якість російської душі, а ці портрети і є такою іконою. А треті — що росіяни так люблять Сталіна, що хочуть, щоб він існував завжди. Четверті говорили, що самому Сталіну це не подобається і він прохав, щоб це припинили. Але нам здалося, що те, що не подобається Сталіну, зникає миттєво, а це явище, навпаки, набуває більш широкого розмаху»¹⁴.

Абсолютно точне спостереження: «те, що не подобається Сталіну, зникає...» Про одне із таких зникнень згадував Б. Бажанов. Він зазначає, що уже у другій половині 1923 р. один із секретарів Сталіна, І. П. Товстуха (він, до речі, був і одним із перших біографів свого шефа), розпочав систематизоване збирання ленінських матеріалів. Згодом Товстуха був призначений заступником директора Інституту Леніна, куди спеціальним рішенням партійців зобов'язали здавати матеріали такого роду. Б. Бажанов таким чином характеризував, як саме Товстуха «фільтрував» ленінські матеріали: «...Ленінські записки, що невігідні для Сталіна, назавжди зникнуть; невігідні для усіх інших будуть старанно зібрані, розсортовані по іменах. На вимогу Сталіна стосовно будь-якого визначного партійця лайлива ленінська нотатка у будь-який момент буде, якщо знадобиться, подана Сталіну»¹⁵.

Все це робилося не випадково, адже в останній період свого життя В. І. Ленін не просто попереджував про небезпеку розколу партії. Він конкретно вказував, що така небезпека може виникнути внаслідок амбіцій, особистого суперництва лідерів партії — насамперед Троцького і Сталіна. Більше того, зваживши на негативні риси Сталіна як політичного керівника і як людини, В. І. Ленін у «Листі до з'їзду» недвозначно запропонував обдумати спосіб переміщення Сталіна з посади генсека. Вже наприкінці 1922 р., під час важкої ленінської хвороби, деякі члени Політбюро і ЦК знали про зміст тієї частини «заповіту», котра містила особисті характеристики і повинна була певний час

¹¹ Историки и писатели о литературе и истории // Вопр. истории.— 1988.— № 6.— С. 113.

¹² По-бойовому організувати марксистсько-ленінське навчання кадрів // Більшовик України.— 1949.— № 8.— С. 3.

¹³ Й. В. Сталін. Коротка біографія.— 2-е видання, виправлене і доповнене.— К., 1947.— С. 97.

¹⁴ Стейнбек Д. Русский дневник // Знамя.— 1990.— № 1.— С. 103.

¹⁵ Бажанов Б. Кремль, 20-е годы. Воспоминания бывшего секретаря Сталина // Огонек.— 1989.— № 39.— С. 29.

лишатися таємною, стати предметом обговорення делегатів чергового партз'їзду¹⁶.

За цих умов не тільки у Сталіна, а й у декого з інших членів Політбюро — а до них належали Г. О. Зінов'єв, Л. Б. Каменев, О. І. Риков, М. П. Томський, Л. Д. Троцький — емоції, незгода з ленінськими оцінками взяли гору. Вони почали у власний спосіб тлумачити ленінські положення. І фактично нав'язали партії таке «тлумачення», завдяки якому Сталін не тільки лишився генсеком, а й активно почав утвердження своєї авторитарної влади. До речі, «трійка» (Каменев, Зінов'єв, Сталін) у 1923—1925 рр. буде викривати Троцького за допомогою відповідних оцінок, висловлених В. І. Леніним у різні роки. Після розриву з Каменевим і Зінов'євим Сталін зблокується з М. І. Бухаріним, О. І. Риковим, М. П. Томським. Виступаючи на XV конференції ВКП(б) у листопаді 1926 р. і критикуючи троцькістсько-зінов'євський альянс, що виник влітку того ж року, Сталін назвав Каменева «двірником у Троцького, що прочищає йому шлях»¹⁷. Невдовзі роль «двірників», цього разу для Сталіна, доведеться відіграти М. І. Бухаріну і його прибічникам. Вже у 1928 р. вони стануть жертвами сталінської критики, чільне місце у якій знов-таки посідають ленінські висловлювання. Критичні міркування В. І. Леніна на адресу Сталіна будуть не просто ігноруватися. Навіть згадувати про них невдовзі стане небезпечно.

Чи розуміли у партії небезпеку диктаторських нахилів Сталіна? Є чимало свідчень того, що таке розуміння було не тільки у лідерів опозиції. Ось лише один з прикладів. У 1926 р. у Бердичівський окружком партії надійшов лист під назвою «Про єдність партії», у якому, зокрема, говорилося: «З того часу, як Ленін відійшов від роботи, ми маємо дискусію 1923 р., дискусію 1924 р., дискусію 1926 р. (з ленінградцями), нову апаратну дискусію проти «троцькізму» навесні 1926 р., нову гостру дискусію проти ленінградської опозиції... Характер і методи теперішньої дискусії всім відомі і не потребують пояснень. Дедалі ясніше стає для всієї партії те, що до недавнього часу було не ясно або (ясно) більше взаємничим колам, а саме: метою усіх цих дискусій і організаційних висновків є повний розгром того ядра, яке до недавнього часу називалося старою ленінською гвардією, і заміна його одноособовим керівництвом Сталіна, який справляє на групу товаришів, завжди з ним згодних...»¹⁸

Автори цитованого листа вважали, що лозунг «єдності партії» дедалі більше «перетворюється в руках правлячої фракції на знаряддя ідейного терору... проти переважної більшості партії. Партія є наперед організації дії. Вся маса її членів має бути здатною до бойової мобілізації в будь-який момент під керівництвом Центрального Комітету. Така боездатна партія немислима без єдності. Але було б якнайгрубішою помилкою думати, ніби ця єдність дається самими лише шпаргалками, що йдуть згори. Вона виробляється всією партією шляхом постійного оновлення і віднаходження колективного досвіду, шляхом колективної роботи думки на основі програми партії, статуту, традицій, досвіду минулого. Цей процес немислимий без розбіжності, критики, зіткнення ідей. Якщо революційна боездатність партії потребує могутнього централізму, то підтримка розвитку, зміцнення ідейної єдності в мільйонній партії потребує не менш міцної партійної демократії»¹⁹. Факти засвідчують також, що розуміння справжніх якостей Сталіна було не тільки у його опонентів, а й

¹⁶ Ленинское завещание // Урок дает история.— М., 1989.— С. 13—14.

¹⁷ Сталін Й. В. Про соціал-демократичний ухил в нашій партії. Доповідь на XV Всесоюзній конференції ВКП(б) 1 листопада 1926 р. // Твори.— Т. 8.— С. 312.

¹⁸ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 20, спр. 2342, арк. 13.

¹⁹ Там же, арк. 12.

у тих, хто йшов поруч з ним. «Ви,— скаже, приміром, М. І. Бухаріну напередодні XVI з'їзду ВКП(б) М. І. Калінін,— маєте рацію на всі двісті, але кориснішого за монолітність партії нічого немає. Час ми прогаяли, у нашого генерального секретаря надто велика влада, решту розумійте самі»²⁰.

Ось так Сталін набував авторитету вірного лєнінця, викриваючи тих, хто сам себе вважав лєнінцем, кого ми сьогодні рахуємо представниками старої партійної гвардії. За свідченням М. О. Скрипника, Сталін постійно і загалом вдало використовував будь-яку можливість для того, щоб твердити В. І. Лєніну про небезпеку, що ніби-то загрожувала партії через те, що Лєнін не має твердої більшості у керівних органах партії. За допомогою тенденціозної інформації створювалося враження, що тільки він, Сталін, здатний забезпечити Лєніну стабільну більшість²¹.

Можна сказати і про «підсумки» цієї сталінської діяльності: із 7 членів Політбюро, що його було затверджено у червні 1924 р., після XIII з'їзду РКП(б), через 10 років у складі Політбюро, що його буде утворено після XVII з'їзду партії, залишиться один Сталін. Четверо осіб (Каменєв, Зінов'єв, Бухарін, Риков) загинуть згодом у ході репресій 30-х р., Томський під тягарем брехливих звинувачень покінчить життя самогубством, Троцького буде вбито у 1940 р. у Мексичі. До речі, надзвичайно важливі деталі про організацію цього вбивства²².

На нашу думку, можна говорити про три обставини, що дали безпосередній поштовх виникненню авторитарної влади, а потім і диктатури Сталіна. Насамперед, це невиконання чіткої лєнінської вказівки щодо заміни Сталіна іншим діячем, який був би у змозі налагодити дружню роботу Політбюро і ЦК, сприяти, при всіх відмінностях у позиціях окремих керівників, виробленню інтегральних політичних рішень, не переводити дискусії про оптимальні шляхи будівництва соціалізму у площину особистої недовіри і фракційності. Другою обставиною стали старі незгоди між авторитетними політичними діячами. Ці незгоди мали місце ще за часів В. І. Лєніна, але після його смерті далися взнаки настільки, що про нормальне співробітництво за лєнінськими заповідями вже не доводилося говорити. І, нарешті, третя обставина: безконтрольна концентрація влади Сталінінм стала можливою внаслідок нездійсненності лєнінських ідей про радикальну демократизацію не тільки внутріпартійного, а й всього суспільного життя. Розпочавшись з партії, «сталінізація» поступово охопила суспільство, вирішальною мірою сприяла виникненню сталінської системи партійно-державного керівництва країною на чолі з єдиним для всіх її народів «батьком». Ясна річ, Сталін став «батьком» і українського народу.

«На всіх етапах розвитку Української радянської держави,— писав у 1949 р. журнал «Більшовик України»,— великий Сталін, як рідний батько, піклувався і піклується про зміцнення і розвиток економіки і культури України. Товариш Сталін — возз'єднувач усіх українських земель... Під проводом партії Лєніна — Сталіна український народ розгромив своїх класових ворогів-капіталістів, поміщиків, куркулів, розгромив і розвіяв у прах меншовиків, троцькістів, бухарінців, українських буржуазних націоналістів — цих зрадників і найманців іноземних розвідок»²³.

А ось одна з оцінок, висловлених у 1939 р. Саме тоді побачила

²⁰ Л а р и н а А. М. Незабываемое // Знамя.— 1988.— № 10.— С. 143.

²¹ Лєнін, Сталін: свідчення очевидців // Вопросы истории.— 1989.— № 9.— С. 175—176.

²² Напрасная жертва? // 24 часа.— 1990.— № 40.

²³ Велика історична подія в житті українського народу // Більшовик України.— 1949.— № 9.— С. 2.

світ книга «Зустрічі з великим вождем. Розповіді знатних людей України про свої зустрічі з товаришем Сталіним». Згадуючи про свої зустрічі з Сталіним, народний артист УРСР І. С. Паторжинський, зокрема, писав: «Бачив я ще раз товариша Сталіна вже зовсім недавно, весною 1939 року, на XVIII з'їзді партії. Я разом з українською делегацією вітав з'їзд більшовицької партії, передавав від українського народу сердечний привіт і наше спасибі мудрому Сталіну»²⁴. За що дякували «мудрому Сталіну» посланці з України? Нагадаємо, йшов 1939 рік. Минуло зовсім небагато часу з того моменту, коли «батько» за всяку ціну вичавлював з України потрібну йому кількість зерна, спричинивши тим самим голодомор із мільйонними людськими жертвами. Вельми відчутними на кінець 30-х років були на Україні інші результати сталінського «підкування». Втім, про них автори згаданої книги та багатьох-багатьох публікацій такого роду, ясна річ, не говорили. Говорили про інше, наприклад, про заслуги Сталіна в утвердженні Радянської влади на Україні. Так, у передмові до виданого 1940 р. у Києві збірника статей «Сталін» читаємо: «Генію товариша Сталіна зобов'язаний український народ перемогою над зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією»²⁵. Цікаво, що того ж 1940 р. до теми «Сталін і Україна» звернеться Л. Д. Троцький, який у вже згадуваній книзі «Сталін» писатиме: «Як народний комісар національностей Сталін, природно, повинен був тримати під своїм наглядом розвиток національного руху на Україні. Вже в силу цього він тісніше від інших був зв'язаний з Українською більшовицькою партією. Цей зв'язок розпочався вже у 1917 році, невдовзі після Жовтневого перевороту, і тривав протягом трьох років». При цьому Троцький зауважує, що «український період» був для Сталіна «повний невдач і тому залишається зовсім невисвітленим»²⁶.

Навряд чи можна погодитись з тим, що зв'язки Сталіна з Україною і його діяльність на Україні були невисвітленими. За життя Сталіна про це дуже багато писалося і говорилося. Велика увага, зокрема, приділялася його участі у переговорах з Центральною радою. Інформацію про це можна знайти і у четвертому томі Творів Сталіна, де вміщено, зокрема, його статті, що стосуються України і політики Центральної ради зокрема. Збереглися також надзвичайно цікаві спогади В. П. Затонського, присвячені одному з маловивчених в історії періоду громадянської війни — утворення Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України (28 листопада 1918 р. — 29 січня 1919 р.). У цих спогадах, вперше надрукованих у 1925 р. у журналі «Летопись революции»²⁷, на наш погляд, об'єктивно відбито і роль Сталіна, котрий у той час був членом ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, наркомом у справах національностей РСФРР, членом Реввійськради Республіки, представником ВЦВК РСФРР у Раді робітничої і селянської оборони України. Можна навести й деякі інші історичні свідчення, котрі загалом спростовують твердження Л. Д. Троцького.

Разом з тим цілком очевидно: немає ніяких підстав для надто завищених оцінок ролі Сталіна у перемозі над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією на Україні, таких оцінок, котрі активно й послідовно насаджувала придворна сталінська історіографія і за якими «безпосереднім натхненником і організатором найважливіших

²⁴ Зустрічі з великим вождем. Розповіді знатних людей України про свої зустрічі з товаришем Сталіним. — К., 1939. — С. 89—90.

²⁵ Сталін. До 60-річчя з дня народження. Праці наукової сесії українського філіалу Інституту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК КП(б)У. — К., 1940. — С. 12.

²⁶ Троцький Л. Сталин. Под ред. Ю. Г. Фельштинского. — Вермонт, 1985. — Т. 2. — С. 45.

²⁷ Затонский В. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции. — 1925. — № 1. — С. 139—149.

перемог Червоної Армії був Сталін»²⁸. Нині, коли у нашій країні з'явилися перші біографії Сталіна, підготовлені з позицій правди і реалізму, неважко зрозуміти безпідставність тверджень на кшталт наведених.

Це, зокрема засвідчують розділи праць Р. О. Медведєва та Д. А. Волкогонова, у яких йдеться про діяльність Сталіна у період громадянської війни²⁹.

Зрозуміло, антиісторично було б штучно девальвувати значення діяльності Сталіна, але варто об'єктивно розібратись, зокрема, з його «геніальним стратегічним планом розгрому Денікіна». Такі формулювання і те, що за ними стояло, поза сумнівом, припинували і справжню роль В. І. Леніна, і роль багатьох відомих партійних і військових керівників у організації розгрому денікінців. Необхідно достеменно розібратись і з реальним змістом дій Сталіна у той час, коли Червона Армія зазнала поразки під Варшавою. Факти свідчать, що Сталін як член Реввійськради Південно-Західного фронту замість підтримки Західного фронту, яким командував М. М. Тухачевський, наполягав на штурмі Львова, маючи на увазі отримати «власну» перемогу. Внаслідок цього саме Сталін і командування Південно-Західного фронту значною мірою несуть відповідальність за трагічний перебіг подій під Варшавою, однак ця відповідальність у публікаціях 30-х років було покладено на М. М. Тухачевського.

Не можна ігнорувати і того, що Україні судилося досить рано стати тим «лакмусовим папірцем», на якому виявилися якості Сталіна як керівника. Звернімося лише до деяких прикладів. У грудні 1917 р., у кульмінаційний момент боротьби за встановлення влади Рад на Україні, виникає Народний Секретаріат Радянської України — перший уряд нашої республіки. У березні 1918 р. його очолив М. О. Скрипник. У зв'язку з просуванням австро-німецьких окупантів у глиб України і загрозою захвату Криму, Кубані і Донської області, ряд керівних працівників цих районів звернувся до уряду Радянської України з пропозицією про створення Федерації Південних Радянських Республік. 4 квітня 1918 р. голова Центрального Виконавчого Комітету Рад України В. П. Затонський зв'язався по прямому проводу з Сталіним і попросив його повідомити про це Раднарком РСФРР і Надзвичайне посольство України. Сталін у розмові з Затонським без усяких підстав звинуватив уряд Радянської України в тому, що нібито він проводить політику втягування Донської області у війну з Німеччиною. При цьому Сталін вдався до грубої вихватки, заявивши: «Досить грали в уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру»³⁰.

Така заява відверто суперечила лінії партії і уряду РСФРР щодо України. У зв'язку з цим 6 квітня 1918 р. уряд Радянської України звернувся до уряду РСФРР з листом, в якому, зокрема, говорилося: «Ми мусимо заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна. Ми змушені заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають за джерело своїх дій не те чи інше ставлення того чи другого наркома Російської федерації, але волю трудящих мас України, що знайшла вислів у постанові II Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви на подобу висловленої наркомом Сталіним, спрямовані на підірвання Радянської влади на Україні і не можуть бути припустимі від представників Радянського уряду сусідньої республіки... Дружні відносини, на які взяла зобов'язання Рада Народних Комісарів Російської Федерації стосовно Української республіки, вимагають недопу-

²⁸ Й. В. Сталін. Коротка біографія.— 2-е видання, виправлене і доповнене.— С. 76.

²⁹ Медведєв Р. А. О Сталине и сталинизме.— М., 1990.— С. 39—46; Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія.— К., 1989.— Кн. 1.— С. 84—102.

³⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. Вид. 2-е, доп.— К., 1964.— С. 230.

шення заяв, що спрямовані на підрив Радянської влади на Україні і просто сприяють ворогам українських трудящих мас»³¹.

Виразна деталь, що характеризує Сталіна як наркома національностей і як діяча, який працював на Україні, пов'язана з роботою І з'їзду КП(б)У, що відбувся у липні 1918 р. Виступаючи на цьому з'їзді, В. П. Затонський говорив: «Тов. Сталін думав, що є дві України — Західна і Східна, які різняться за мовою настільки, що жителі їх не розуміють один одного (це не казка, а бувальщина), і вважав, таким чином, за можливе віддати Раді тільки Західну Україну, зберігаючи за Радянською Росією Східну»³².

У жовтні 1918 р. на II з'їзді КП(б)У Сталіна обирають до її Центрального Комітету. Вибори ЦК відбулися 22 жовтня, коли Сталін ще був на шляху із Царицина у Москву, де відбувся з'їзд. Сталіна ввели до ЦК КП(б)У як представника ЦК РКП(б) для зв'язку з Україною. Зважаючи на нелегальну діяльність більшовиків України було вирішено створити два робочих органа ЦК: Закордонне бюро у Орлі для загального керівництва і зв'язку з ЦК РКП(б) та Виконавче бюро у Харкові для координації підпільної роботи. До складу Закордонного бюро, крім Сталіна, увійшли Ф. А. Сергеев (Артем), Е. І. Квіринг.

Документи засвідчують, що з чотирьох пленарних засідань ЦК Сталін був присутнім лише на одному — 25 жовтня 1918 р. У подальшому він не брав безпосередньої участі у роботі ЦК КП(б)У та його Закордонного бюро³³.

У січні 1920 р. Сталін на Раднаркомі робить повідомлення про «Положення про Українську раду трудової армії», призначається головою Української ради трудової армії, керує її діяльністю, приділяючи велику увагу ліквідації господарської розрухи, особливо на залізничному транспорті і вугільній промисловості. У зв'язку з цим у сталінській «короткій біографії» говориться, що «під керівництвом Сталіна українські більшовики добиваються серйозних успіхів у забезпеченні країни паливом і налагодженні транспорту»³⁴. Ця версія пропала і в інших виданнях, особливо у тих, що виходили друком на Україні в сталінський період.

Разом з тим ще за життя Сталіна було висловлено і дещо іншу точку зору на методи його діяльності, коли він очолював Українську раду трудової армії. Зокрема, В. В. Оболенський (Осинський), виступаючи у 1920 р. на IX з'їзді РКП(б), звернув увагу на спільні риси Сталіна і Троцького щодо організації господарського керівництва: «Тов. Сталін, якого я глибоко поважаю, але з яким не сходжуся у цьому питанні, вже випередив ідею т. Троцького і у донецькій вугільній промисловості створив вугільний політвідділ. Все це нам необхідно врахувати у загальному зв'язку як прояв певних тенденцій... Якщо зв'язати окремі факти, то для мене тенденція є очевидною. Кінцева тенденція іде до того, щоб ввести одноосібне управління у всіх ланках радянського апарату. То ж поставим собі серйозне запитання, що це означає. Це означає, що одного разу ставши на цей шлях і зайшовши по ньому досить далеко, ми загинемо під тягарем бюрократії, яка вихолостить всю нашу роботу, бо основне гасло, яке ми повинні проголосити у даний момент, є поєднання бойової роботи, бойових форм організації і методів управління з творчою ініціативою свідомих робітників. Якщо під прапором бойової роботи ви насправді почнете

³¹ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. 1918—1920.— М., 1966.— С. 34—35.

³² Первый съезд КП(б)У.— 5—12 июля 1918.— Протоколы.— К., 1988.— С. 175.

³³ Пирог Р. Я. Был ли И. В. Сталин членом ЦК КП(б) Украины // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 11.— С. 118.

³⁴ И. В. Сталин. Коротка біографія.— 2-е вид. випр. і доп.— С. 73.

насаджувати бюрократизм, то ми розкладемо свої власні сили і не впораємося із завданням»³⁵.

Не варто абсолютизувати ці критичні міркування. Адже тоді, коли партія ще не була вражена метастазами сталінізму, критика будь-яких діячів, в тому числі керівних (а серед них і В. І. Леніна) була нормою внутріпартійного життя. Наводячи критичне міркування В. В. Оболенського, віддамо належне його здатності вже тоді, у 1920 р., побачити потяг Сталіна до надцентралізму у господарській сфері.

У березні 1920 р. Сталін бере участь у роботі IV Всеукраїнської конференції КП(б)У, на якій робить доповідь про економічну політику. На цій конференції його обирають делегатом IX з'їзду РКП(б). Вельми характерною є така деталь: стенографістки замість прізвища «Сталін» у окремих місцях записали «товариш Сталь», що зайвий раз засвідчує не дуже велику популярність на той час майбутнього генсека.

Наприкінці 20-х рр. і пізніше участь Сталіна у роботі IV конференції КП(б)У почала вкриватися легендами, про що авторів цих рядків вже доводилося писати³⁶. Значною мірою цьому сприяв той факт, що стенограма конференції не виходила друком (не опублікована вона й дотепер). Як відомо, на конференції точилася гостра внутріпартійна боротьба, викликана, насамперед, діями лідерів групи «демократичного централізму» (Т. В. Сапронов, Я. Н. Дробніс, В. Богуславський та ін.). Не будемо докладно аналізувати зміст виступів «децистів» та запропонованих ними на конференції проектів резолюцій. Історики нині отримали реальну можливість дати неупереджений аналіз, і таку роботу розпочато. Зауважимо лише, що та резолюція, яку за пропозицією Т. В. Сапронова ухвалила IV конференція, вимагала послідовного будування господарських організацій на принципах демократичного централізму, а не просто централізму, прийнятого для політика «воєнного комунізму». До того ж резолюція вимагала підпорядкування господарських організацій місцевим радянським органам, виходила з необхідності додержання принципу колегіальності. У резолюції особливо підкреслювалось, що застосування мілітаризації ні в якому разі не повинно означати механічного перенесення в галузь господарства всіх організаційних форм і методів управління, вироблених практикою будівництва армії.

Мине рік, і у березні 1921 р., на X з'їзді РКП(б), буде проголошено нову економічну політику, яка, власне, всім своїм змістом буде спрямована проти надмірної централізації і мілітаризації господарського життя. Але це станеться через рік. А тоді, у березні 1920 р., «передчасні» виступи Т. В. Сапронова та його прибічників не будуть зрозумілими. До того ж розібратись у суті обстоюваної ними позиції буде заважати те, що «децисти» активно використовуватимуть фракційні методи боротьби. Все це викликало роздратування Сталіна, який, як засвідчує стенограма конференції, фактично не зміг протистояти аргументам Т. В. Сапронова і його групи. А коли при виборах ЦК КП(б)У більшість у його складі займуть саме «децисти», Політбюро ЦК РКП(б) ухвалить рішення розпустити його. У зв'язку з цим група делегатів IV Всеукраїнської конференції звернулася до IX з'їзду РКП(б) із спеціальною заявою, у якій, зокрема, не погоджувалася з тими оцінками роботи конференції, що містилися у виступах на з'їзді В. І. Леніна і інших членів ЦК. Було звернуто увагу і на те, що «вибори ЦК КП(б)У відбувалися під головуванням члена Політбюро ЦК РКП т. Сталіна, жодної заяви з боку т. Сталіна щодо не-

³⁵ IX съезд РКП(б). Март—апрель 1920 года. Протоколы. — М., 1960. — С. 124.

³⁶ Шаповал Ю. І. 70-річчя IV конференції КП(б)У // Укр. іст. журн.— 1990.— № 3.— С. 132—137.

правильності виборів зроблено не було ні до виборів, ні під час виборів...

І заява т. Леніна, як і рішення Політбюро, є продуктом непорозуміння, що засноване на **однобічній інформації, досить перекрученій** (підкреслено мною — Ю. Ш.). Делегація впевнена, що пленум ЦК після з'їзду об'єктивно ознайомившись з роботою Всеукраїнської конференції, дасть більше правильну оцінку, ніж це було до сих пір...»³⁷.

Закономірно постає запитання: хто, крім Сталіна, міг дати у керівні партійні інстанції однобічну і перекручену інформацію про хід і підсумки IV Всеукраїнської конференції? Адже саме Сталін представляв Політбюро і РКП(б) на Україні.

Можна було б наводити і деякі інші приклади, які засвідчують далеко не безхмарний, не «батьківський» характер відношення Сталіна до України і ЦК КП(б)У в 20-ті рр.

(Далі буде)

Одержано 4.10.90.

В данном разделе статьи идет речь о политико-идеологических условиях формирования культа личности Сталина, раскрываются проявления и особенности этого процесса на Украине в 1917—1920 гг.

³⁷ IX съезд РКП(б). Март—апрель 1920 г. Протоколы.— С. 210.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.

І. Ф. Черніков (Київ)

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1931 рр.)

Відтворюється яскрава картина діяльності Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, на основі якої здебільшого формувались орієнталістичні центри в Києві, Харкові, Одесі. Згадуються визначні українські вчені, репресовані в 30-ті роки, імена яких були довгий час несправедливо забуті.

Географічне розташування України, особливості її історичного розвитку, наявність підготовлених професійних кадрів — все це створювало необхідні передумови для організації тут вже у 20-х роках орієнталістичного центру. Про це, зокрема, йшлося у листі неодмінного секретаря Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) А. Ю. Кримського на адресу Київського губвиконкому (червень 1925 р.): «Незважаючи на те, що Київ є одним з культурних центрів УСРР і всього Союзу, в ньому й досі нема наукового товариства, яке вивчало б Схід... Беручи до уваги, що в Києві є більш або менш значна кількість осіб, що працюють на ниві вивчення Сходу, а також два вищих семінарів з сходознавства (при Інституті народного господарства та при торговельно-промислового технікумі. — І. Ч.) вважаю відкриття філіалу Всесоюзної наукової асоціації сходознавства* в Києві цілком своєчасним та бажаним»¹.

Хоча проблеми сходознавства на Україні тією чи іншою мірою вже дістали відображення в радянській історіографії², нині з'явилася можливість значно ширше залучити маловідомі матеріали для її висвітлення.

Ідея створення на Україні наукового орієнталістичного товариства дістала енергійну підтримку з боку голови Всесоюзної асоціації сходознавства М. П. Павловича. Тоді ж московські колеги надіслали для бібліотеки Київського вищого семінару зі сходознавства ім. Н. Наріманова необхідну літературу турецькою, китайською, французькою та англійською мовами³.

Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС) було засновано 10 січня 1926 р. у тодішній столиці УСРР — Харкові. Одно-

* Всеросійську наукову асоціацію сходознавства створено в грудні 1921 р. у Москві. У квітні 1924 р. її перетворено на Всесоюзню.

¹ Держ. арх. Київ обл., ф. 112, оп. 1, спр. 557, арк. 40 (далі — ДАКО).

² Див.: Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках // Антологія літератур Сходу.—Харків, 1961.—С. 82—92; Фалькович І. М. К истории советского востоковедения на Украине // Народы Азии и Африки.—1966.—№ 4.—С. 270—273; Базиянц А. П. Из истории отечественного востоковедения // Азия и Африка сегодня.—1981.—№ 2.—С. 15—17; Гурницький К. И. Агафангел Ефимович Крымский.—М., 1980.—С. 131—132; Кочубей Ю. Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР.—М., 1988.—Вып. 1. (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина).—М., 1988.—С. 91—94; Черніков І. Ф. Дружня підтримка і співробітництво: Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу, 1922—1939.—К., 1973.—С. 47—57, 81—83.

³ ДАКО, ф. 112, оп. 1, спр. 557, арк. 52—53, 40, 42, 38—39; Михаил Павлович Павлович (Вельтман) // Павлович М. П. Восток в борьбе за независимость.—М., 1980.—С. 12.

часно створювалися її філіали в Києві та Одесі. Як і Всесоюзна, ВУНАС ставила собі за мету «всєбічно вивчати народи і країни Сходу та поширювати наукові і прикладні знання про них»^{3-а}.

Значну роль в організації й наступній діяльності ВУНАС відіграли такі партійні й державні діячі республіки, як В. П. Затонський і М. О. Скрипник. Почесним головою Асоціації було обрано Х. Р. Раковського*. Її правління очолив О. Г. Шліхтер, заступниками його стали професор О. М. Гладстерн та Я. П. Ряппо. Київський та Одеський філіали очолили відповідно професори А. С. Синявський і Ф. О. Петрунь.

Активну участь у діяльності Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства брали академіки ВУАН А. Ю. Кримський, В. П. Бузескул, К. Г. Воблій, В. Ф. Левитський, поет П. Г. Тичина, професори М. Ф. Болтенко, Л. І. Величко, С. О. Гіляров, М. В. Довнар-Запольський, В. М. Зуммер, М. Я. Калинович, К. В. Квітка, Т. Г. Кезма, А. П. Ковалівський, Б. Г. Курц, І. В. Моргілевський, Ф. О. Петрунь, П. Г. Ріттер, О. О. Сухов, О. С. Федоровський; сходознавці І. А. Бжалава, С. І. Бікмаєв, І. І. Білякевич, А. П. Біт-Шумун, Р. М. Бреденко, М. І. Вязьмітіна, Т. І. Грунін, Д. П. Дринов, Б. І. Зданевич, П. Н. Лозієв, Мир Тагієв Мир-Джалал, Г. А. Назар'ян-Іранцев, Ф. Д. Пущенко, І. А. Тригубов, І. М. Фалькович, Д. А. Янкович та ін.

Почесними членами ВУНАС було обрано академіка АН СРСР В. В. Бартольда, І. Ю. Крачковського й О. М. Самойловича, члена-кореспондента АН СРСР В. О. Бордлевського, професора Є. Є. Бертельса та проф. Паризького університету В. Ф. Мінорського⁴. На час свого заснування ВУНАС налічувала 110 дійсних членів (у Харкові — 42, Києві — 39, в Одесі — 29) та 113 кандидатів у дійсні члени⁵.

Переважна більшість з названих вище вчених майже зовсім не відома сучасному читачеві. І це не випадково. Адже вони стали жертвами сталінських репресій. Їхні імена були несправедливо забуті, хоча внесок у розвиток вітчизняного сходознавства залишається досить відчутним.

Дослідницька робота велася здебільшого у двох відділах ВУНАС: політико-економічному (політика, економіка, право) та історико-етнологічному (історія, археологія, етнографія, мистецтво). Відділи поділялися на секції. При політико-економічному відділі, наприклад, існували такі секції: радянських республік Сходу та Близького Сходу з підсекціями турецькою й арабських країн; Середнього Сходу з ірано-афганською та індійською підсекціями; Далекосхідна секція, яка включала підсекції Китаю та Монголії, Японії, Кореї, Індокитаю, Індонезії та Сіаму (сучасний Таїланд)⁶.

Одним з першорядних завдань політико-економічного відділу було планомірне вивчення зарубіжного Сходу, національно-визвольного

^{3-а} Центр. держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 770, арк. 31—32 (далі — ЦДАЖР УРСР); Новый Восток.— 1927.— № 16—17.— С. III—IV.

* 21 червня 1926 р. керівництво ВУНАС надіслало Х. Г. Раковському (він був тоді повноважним представником СРСР у Франції) листа, в якому просило останнього вступити на сторінках друкованого органу ВУНАС — журналу «Східний світ» — на близькосхідну тематику, а також «приїхати до Харкова хоча б на один день і прочитати лекцію на користь Асоціації» (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. Х. Архів ВУНАС, № 28 338). Стаття Х. Г. Раковського в «Східному світі» не з'явилася. Немає відомостей також і про його приїзд до Харкова для читання лекції.

⁴ Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. І. Вернадського (далі — ЦНБ АН УРСР), ф. Х, архів ВУНАС, № 21 586, 24 349, 24 368, 24 388, 24 407, 24 408, 24 448, 24 491, 24 515, 24 539, 24 568, 24 686, 24 752; Східний світ (Харків). — 1927.— № 1.— С. 242; 1928.— № 6.— С. 269.

⁵ Ковалівський А. Назв. стаття.— С. 82.

⁶ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства.— Харків, 1929.— С. 5—6.

руху його народів, а також особливостей політики західних держав щодо колоніальних та залежних країн⁷.

В історико-етнологічному відділі і його підрозділах (при Київському філіалі працювали секції візантології, тюркознавства та семітологічна) значна увага приділялася історичним зв'язкам України з народами Близького та Середнього Сходу⁸.

Наукові розробки членів ВУНАС проходили апробацію як у спеціальному бюлетені⁹, так і в журналі «Східний світ» (з кінця 1930 р. — «Червоний Схід»). Протягом 1927—1931 рр. вийшло в світ 17 номерів часопису, включаючи і спарені, причому його періодичність була неоднаковою (позначалася відсутність постійного штату редакції): в 1927 р.— № 1; 1928— № 2, 3—4, 5, 6; 1929— № 1—2 (7—8), 3 (9); 1930— № 10—11 (1—2), 12 (3), 4—5 (13—14), 6/15); у 1931 р.— № 1—2 (16—17). Відповідальними редакторами цього періодичного видання були діячі освіти республіки О. Полоцький та Я. Раппо.

Матеріали в журналі розподілялися за таким планом: 1) економіка, політика, право; 2) історія, етнографія, література; 3) доповіді; 4) бібліографія; 5) хроніка сходознавства. Розглядаючи зміст журналу на основі проблемно-географічного принципу, назвемо деякі з вміщених у ньому матеріалів. Так, під рубрикою «Стародавній Схід» було опубліковано такі статті й повідомлення: «Залишки хеттської культури в Малій Азії» (М. Захаров), «Мітраїзм. Джерела його вивчення» (М. Костянтинопольський), «До питання про стародавній зв'язок Русі із Сходом» (В. Пархоменко). Під рубрикою «СРСР і Схід» з'явилися: «Проблеми вивчення матеріальної культури тюркських народів СРСР» (І. Бороздін), «Східні виставки (про торговельні виставки СРСР у країнах Сходу та про Одеську виставку зразків експортних товарів у 1923—1925 рр.)» (Я. Шамраєвський). В рубриці «Республіки СРСР і Схід» було представлено такі публікації: «Україна та Близький Схід в історичних взаємовідносинах» (В. Дубровський), «Український експорт на Близький Схід» (І. Лерман), «До питання про татарсько-козацькі відносини» (В. Пархоменко), «Ассирійці у Києві» (Ф. Бахтинський), «Виставка картин грузинського художника Ніко Піросманішвілі в Харкові». Під рубрикою «Країни Азії та Африки» вміщувалися такі матеріали: «Китайська революція та її рушійні сили» (Я. Ряппо), «П'ятиріччя Турецької Республіки» (Л. Величко), «Японська писемність» (Ф. Пущенко), «Сучасна економіка Єгипту в зв'язку з розвитком українсько-єгипетської торгівлі» (А. Синявський) та ін.

Журнал своєчасно відгукувався на орієнталістичні видання. Було, наприклад, прорецензовано монографії: В Шум'яцького «1905 год и Восток» (М.-Л., 1930); Е. Рибички «Бурные годы Афганистана» (М., 1929); В. Беллі «Борьба за Тихий океан» (М., 1928). Вміщувалися рецензії й на зарубіжні публікації, зокрема, А. Вільсона «Персидська затока. Історичний нарис з найдавніших часів до початку ХХ ст.» (Оксфорд, 1928, англ. мовою), Ф. Е. Краузе «Історія Східної Азії» (Геттінген, 1925, нім. мовою), Лімана фон Сандерса «П'ять років у Туреччині» (Берлін, 1926, нім. мовою). Матеріали журналу «Східний світ» — «Червоний Схід» не втратили свого значення й нині, оскільки містять чимало цікавих відомостей.

Доречно також сказати й про труднощі, яких зазнавав журнал. Це і нерегулярний вихід його у світ внаслідок неуккомплектованості штату працівників редакції, слабкість поліграфічної бази, що позначалася на оформленні видання, тощо¹⁰.

⁷ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. Х, архів ВУНАС, № 21 669.

⁸ Там же, № 21 547, 21 493, 21 396, 21 611.

⁹ Див.: Бюлетень Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (Харків).— 1926.— Жовтень, № 1.— 40 с.; 1927.— Січень, № 2—3.— 72 с.; № 4—5.— 84 с.

¹⁰ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. Х, архів ВУНАС, № 22 704, 22 547.

Надто скромні фінансові й видавничі можливості ВУНАС стримували публікацію значних праць, хоча наприкінці 20-х років усе ж побачили світ: «Хмара-вістун (Megha-duta) П. Ріттера, «Староіндійська елегія Калідаси» (Харків, 1928), «Русско-китайские отношения в XVI—XVIII ст.» Б. Г. Курца (Харків, 1929) та ін.

Значну увагу звертало керівництво ВУНАС на підготовку кадрів з орієнталістики. Ще в 1925 р. з ініціативи А. Ю. Кримського у Києві почав функціонувати семінар східних мов, перетворений згодом на вечірні курси сходознавства при Київському філіалі ВУНАС. Там викладалися арабська, турецька, перська та англійська мови, а також читалися лекції з економіки, історії, права, етнографії й мистецтва країн зарубіжного Сходу. Завідував курсами учень А. Ю. Кримського — П. Н. Лозієв, який вів семінари з мови, культури та побуту Персії. У 1927 р. в рамках першого й другого років навчання курси закінчили відповідно 75 і 25 слухачів¹¹.

У ті ж роки спочатку на основі самооплати, а з 1929/30 навчального року — на держбюджеті працювали курси східних мов у Харкові (директор — індолог П. Д. Ріттер, завідуючий навчальною частиною — арабіст і тюрколог А. П. Ковалівський). Таким досить кваліфіковано викладалися турецька, перська, японська й китайська мови, читався курс «Історія революційного руху на Сході». Якщо в 1926 р. на курси було прийнято 129 слухачів, то у 1929 р. їх налічувалося вже 154. У 1930 р. Українські державні курси сходознавства, як вони на той час називалися, були перетворені на Український вечірній технікум сходознавства та східних мов з трирічним строком навчання. Він мав готувати спеціалістів насамперед для сфери зовнішньої торгівлі та перекладацької діяльності¹². Корисною підмогою в цьому плані служили навчальні посібники, написані викладачами — членами ВУНАС. Т. Г. Кезма підготував основи граматики арабської мови, Ф. Д. Пущенко — теоретично-практичний курс японської мови та «Підручник до вжитку на курсах східних мов ВУНАС», Т. І. Грунін — елементарну граматику з турецької мови.

Важливими подіями у вітчизняному сходознавстві стали з'їзди ВУНАС. Перший з них відбувся 22—24 травня 1927 р. у Харкові. Від імені Всесоюзної наукової асоціації сходознавства делегатів вітав М. П. Павлович. На з'їзді йшлося насамперед про кількісне зростання спеціалістів з орієнталістики. Членів ВУНАС налічувалося тоді 275 осіб, з них 162—дійсних членів та 113—кандидатів. На Харків припадало, відповідно, 61 і 56 чол., Київ — 59 і 10, на Одесу — 42 й 57 чол.¹³

Делегати з'їзду заслухали наукові доповіді О. М. Гладстерна і П. Н. Лозієва — «Організація сходознавчої освіти на Україні», В. Г. Федорова — «Шаріат і адат у житті мусульманського Сходу», Л. І. Величка — «Рушійні сили турецької економіки» та ін. Було прийнято резолюції, згідно з якими передбачалися, зокрема, збільшення кількості лекційних годин курсів з економічної географії країн Близького Сходу та Південно-Східної Азії, які читалися тоді у ряді вузів республіки, скликання конференції, присвяченої вивченню культур тюркських народів, утворення Українського науково-дослідного інституту сходознавства¹⁴. Під час роботи з'їзду було одержано повідомлення про ратифікацію меджлісом Туреччини радянсько-турецького договору про торгівлю та мореплавство від 11 березня 1927 р. Тоді ж з

¹¹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, архів ВУНАС, № 21 648, 21 649; Східний світ.— 1927.— № 1.— С. 247.

¹² Східний світ.— 1927.— № 1.— С. 248; Ковалівський А. Назв. стаття.— С. 83.

¹³ Ковалівський А. Назв. стаття.— С. 85.

¹⁴ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, архів ВУНАС, № 22 637; Східний світ.— 1928.— № 2.— С. 30, 39, 40, 43, 53.

Харкова до Анкари було надіслано телеграму, в якій делегати привітали уряд і громадськість Туреччини з прийняттям цього акту¹⁵.

Ще більш представницьким виявився II з'їзд ВУНАС, який відбувся 1—6 листопада 1929 р. також у Харкові. Крім сходознавців республіки, в його роботі взяли участь учені — представники провідних орієнталістичних центрів СРСР, зокрема, Московського інституту сходознавства, Ленінградського інституту живих східних мов, Науково-дослідної асоціації при Комуністичному університеті трудящих Сходу, Академії наук СРСР, Кавказького історико-археологічного інституту, Азербайджанського університету, Інституту дагестанської культури та ін. Були запрошені іноземні гості: директор Тюркологічного інституту і декан історико-філологічного факультету Стамбульського університету професор Ф. Кепрюлю-заде, редактор журналу «Економіст д'Оріан», депутат Великих Національних зборів Туреччини Р. Сафет-бей, професор Тегеранської вищої школи політичних наук А. Х. Фору-гі. Не змогли приїхати через різні причини, надіславши привітання на адресу з'їзду, професор Сулейман-Мірза (Іран), керівник семінару орієнталістики Карлова університету в Празі проф. Я. Ріпка (Чехословаччина), професор С. Леві (Великобританія), професори з Німеччини: Р. Гертман, Е. Літман, Т. Менцель, Е. Мітвох та О. Шмідт.

Вступним словом з'їзд відкрив нарком освіти УСРР М. О. Скрипник, який підкреслив першочергову роль радянського сходознавства у дослідженні національно-визвольного руху в колоніях та напівколоніях. Учасники форуму (його робота проходила в 4-х секціях) заслухали 82 доповіді. Серед них на 1-й секції (політика, економіка, право) привернули особливу увагу такі: «Китай та іноземні держави в період першого етапу китайської революції 1911 р.» (О. М. Гладстерн), «Колоніальна експансія європейського торгового капіталу у країни Сходу» (Б. Козельський), «Економічна політика кемалістського уряду Туреччини» (Л. І. Величко). У 2-й секції (історичній) доповідачами були: В. О. Гурко-Кряжин («Феодалізм на Близькому Сході»), М. Горбань («З історії відносин України з Кримом»), Т. І. Грунін («Повстання Кара-Язиджі в Туреччині»), А. П. Ковалівський («Старовинні українсько-турецькі засоби водного господарства»), Б. Г. Курц («Зародження торгівлі Росії та Китаю») та ін. У 3-й секції (етнографія та мистецтво народів Сходу) були прочитані доповіді й повідомлення В. Ф. Болтенком — «Культурні зв'язки Північного Причорномор'я із Середземноморським Сходом у II тисячолітті до н. е.», О. С. Федоровським — «Підсумки розкопок Донецького городища», В. М. Зуммером — «Загальні риси тюркського мистецтва», М. І. Вязьмітіною — «Про мусульманську бронзу Київського музею мистецтва» тощо. І, нарешті, у 4-ій секції присутні могли ознайомитися з доповідями: «До питання про вивчення лазських діалектів» (А. С. Чікобава), «Підсумки реформи алфавіту у тюркських народів і народностей СРСР» (Тагі-заде), «Світогляд Омара Хайяма» (П. Н. Лозієв). У виступі іранського вченого А. Х. Фору-гі було проаналізовано основні етапи у розвитку перської літератури¹⁶.

1 січня 1930 р. у Харкові почав функціонувати Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС). Не применшуючи жодною мірою значення цієї події для орієнталістів республіки, зазначимо водночас, що громадськість сприйняла її далеко не однозначно. Вітаючи в цілому факт відкриття інституту, керівництво Київського філіалу ВУНАС висловило жаль, що не було прийнято до уваги наявність у Києві кафедри арабо-іранської філології та тюркологічної комісії ВУАН на чолі з А. Ю. Кримським. У свою чергу Одеський філіал ВУНАС бажав, щоб УНДІС працював в Одесі, мотивуючи це

¹⁵ Східний світ.— 1928.— № 2.— С. 37—38.

¹⁶ Див.: Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, архів ВУНАС, № 22 688, 22 689, 22 693, 22 694, 22 701, 22 704, 22 705; Східний світ.— 1930.— № 10—11 (1—2).— С. VI, 369—374, 376—377, 379.

географічним розташуванням міста, а також існуванням у ньому Рішельєвського ліцею та організованого при ньому у першій половині XIX ст. Інституту східних мов. Насправді ж Харків з його відомими на той час орієнталістичними традиціями, пов'язаними з діяльністю університету, заснованого ще у 1805 р., мав вагоміші підстави, щоб стати республіканським науково-дослідним центром сходознавства. Архівні дані свідчать, що УНДІС, ледве переживши організаційну стадію, був перетворений у вересні 1931 р. на Український науково-дослідний інститут Близького Сходу. Життя показало, що для України цей науковий напрям виявився найбільш оптимальним і перспективним.

У полі зору керівництва УНДІСу (його директором був Л. І. Величко, якого змінив М. П. Любченко) перебували найрізноманітніші питання: визначення тематики досліджень, комплектування штатів, набір до аспірантури, видавнича справа, лекційна робота тощо. До числа першорядних завдань інституту належали марксистський аналіз економічних та соціально-політичних проблем країн Сходу, визвольних рухів у колоніях та залежних країнах, соціалістичне будівництво і культурна революція в середньоазіатських республіках Радянського Союзу, підготовка наукових рекомендацій для політичних і господарських організацій щодо розвитку торговельно-економічних зв'язків СРСР з державами Азії.

Приділяючи значну увагу лінгвістичній підготовці аспірантів (головною відповідною комісією був А. П. Ковалівський), дирекція запросила для роботи в арабському секторі інституту професора Жузе, в турецькому — викладача Ленінградського інституту живих східних мов Х. Джевдега.

Розгорнулася підготовка Ленінського збірника, присвяченого національно-колоніальним проблемам, вирішувалося питання про видання інформаційного бюлетеня Інституту.

Проте труднощів було чимало. Відчувалася гостра нестача коштів. Асигнування з часом зменшувалися, внаслідок чого постійно скорочувалися як фонд заробітної плати інституту, так і фонд наукових відряджень. Незадовільними були житлові умови запрошених з інших міст викладачів. Істотні прорахунки виявилися і у виробничій діяльності. Так, всупереч очевидним перевагам ряд наукових тем був визнаний неактуальним, в тому числі й вивчення арабських джерел з історії народів Східної Європи.

Зрозуміло, що зазначені негативні явища можна було б подолати, коли б існувала заінтересованість у цьому з боку командно-адміністративної системи. Йдеться про те, що УНДІС виник просто «несвоечасно». Система, набираючи силу, заради гіпертрофованої централізації стала на шлях безкомпромисного згортання, а то і ліквідації багатьох національно-республіканських осередків науки й культури. Не змогли цього уникнути ні УНДІС, ні зрештою й сама ВУНАС. У 1931 р. названі установи фактично припинили своє існування.

Значним досягненням ВУНАС було встановлення творчих зв'язків більш як з 90 науковими центрами СРСР і країн зарубіжного Сходу, в тому числі Туреччини, Ірану, Афганістану, Індії, Індонезії, Алжіру та Японії¹⁷. Найбільш результативними були прямі контакти з науковими й культурними установами Турецької Республіки. Понад два місяці (з 2 листопада 1928 р. по 7 січня 1929 р.) у цій країні перебувала делегація діячів науки і культури УСРР у складі професорів О. М. Гладстерна, В. М. Зуммера, О. О. Сухова та поета П. Г. Тичини*. Вони

¹⁷ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. — С. 29—32.

* У повідомленні про склад делегації, крім названих осіб, згадувався ще український поет Л. С. Первомайський (Східний світ.— 1928.— № 5.— С. 257). Цей факт підтверджується і в його автобіографії (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 75, спр. 156, арк. 1). Однак в інформації про пе-

відвідали Анкару, Стамбул, Ізмір, Конью, Бурсу й Ескішехір, зустрічалися з ректором Стамбульського університету професором О. Нешад-баєм, деканом юридичного факультету професором М. Тагір-баєм, уже згадуваним вище Ф. Кеprüлю-заде, а також відомими літераторами Я. Кадрі, С. Дервіш, Ф. Нафісом, П. Сафа. Українські вчені виступили в Туреччині з науковими доповідями. Літературно-художнє товариство Стамбула влаштувало вечір, присвячений творчості П. Г. Тичини. Делегацію прийняв міністр закордонних справ Туреччини Т. Рюшту-бей. На її ім'я надіслав особисте привітання президент Республіки М. Кемаль (Ататюрк). Членам делегації було надано можливість ознайомитися з національними архівами в Стамбулі та Анкарі¹⁸.

Зрозуміло, що далеко не все відбувалося так, як про це повідомлялося у зведеннях про хід візиту. Ставлення офіційних кіл та деяких представників громадськості Стамбула, наприклад, на відміну від Анкари, до української делегації було вельми стриманим. Це пояснювалося насамперед тим, що у період кемалістської революції Стамбул відіграв роль цитаделі консерватизму, а також традиційним впливом Заходу на цей великий адміністративний центр країни. Зокрема, під час зустрічі діячів науки і культури УСРР з керівником турецької громадської організації правої орієнтації «Тюрк-оджагі» Хамдуллою Субхі останній висловив найсерйозніше побоювання щодо тих представників науки і культури СРСР, які, прибувши до Туреччини, вестимуть пропаганду комуністичних ідей¹⁹.

У ході зустрічей було досягнуто домовленості про взаємний обмін науковою та художньою літературою. Турецькі вчені погодилися брати участь у виданнях Української СРР і запросили своїх колег з України виступити у виданнях Туреччини. Сторони дійшли згоди щодо організації постійно діючих комісій з метою ґрунтовного дослідження українсько-турецьких відносин як в УСРР, так і Туреччині²⁰. Тоді ж Народний комісаріат освіти УСРР виступив з пропозицією розглянути можливість організації в Туреччині радянського Археологічного інституту з участю в його роботі українських вчених на базі колишнього Російського інституту²¹.

Вітаючи домовленість про утворення комісії по вивченню взаємовідносин між обома країнами, професор Ф. Кеprüлю-заде заявив, що в архівах Туреччини містяться важливі матеріали, що стосуються періоду XVI—XVII ст., хоча й не упорядковані. Крім архівів, для українських істориків значний інтерес становили бібліотеки, де зберігалася велика кількість рукописних хронік. Учений схвалив ідею про наступне відрядження істориків з УСРР до Туреччини. У свою чергу він висловив побажання якнайскоріше надіслати турецьких науковців на Україну з метою ознайомлення із станом української історичної науки. Він підтримав також пропозицію про регулярний обмін бібліографічними відомостями²².

Створена при ВУНАС комісія на своїх засіданнях розглянула питання про підготовку археографічної експедиції до Туреччини, яка, на жаль, не відбулася. З цією метою було затверджено відповідну робочу групу, до складу якої входив А. П. Ковалівський. У запланова-

ребування в Туреччині діячів науки і культури УРСР Л. С. Первомайський не називався.

¹⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, архів ВУНАС, № 22 543, 22 550; Східний світ. — 1929.— № 1—2 (7—8).— С. 375—381.

¹⁹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, архів ВУНАС, № 22 554.

²⁰ Східний світ.— 1929.— № 1—2 (7—8).— С. 382.

²¹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, архів ВУНАС, № 22 549. Цей інститут був заснований і функціонував у Стамбулі в 1895—1914 рр. з ініціативи професора Новоросійського (Одеського) та Петербурзького університетів Ф. І. Успенського та при сприянні турецьких вчених (Никитин Д. Русский археологический институт в Константинополе // Азия и Африка сегодня.— 1986.— № 12.— С. 41—42).

²² Східний світ.— 1930.— № 10—11 (1—2).— С. 382.

ній експедиції висловив бажання взяти участь П. Г. Тичина, а її головним консультантом мав стати ленінградський тюрколог академік О. М. Самойлович²³.

Тим часом комісія ВУНАС розгорнула роботу по систематизації архівних, а також опублікованих матеріалів з історії Туреччини та українсько-турецьких взаємин. З її ініціативи в Одесі у жовтні 1929 р. відбулося відкриття виставки видань, присвячених 6-й річниці проголошення Турецької Республіки²⁴.

Важливе значення мала діяльність заснованого в середині 20-х років при активному сприянні з боку Київського філіалу ВУНАС Будинку народів Сходу (КБНС), який перетворився згодом в осередок політичного виховання та проведення культурно-освітньої роботи серед представників тих народностей, що в силу різних причин оселилися на той час у Києві (китайців, корейців, татар, ассирійців та ін.)²⁵. При КБНС працювали ассирійська, вірменська, грецька, грузинська, дагестансько-гірська, китайська, корейська, татарська та тюрксько-перська національні секції²⁶.

Оцінюючи досягнуті результати (нехай і скромні), слід, на превеликий жаль, констатувати, що таке важливе питання, як робота в турецьких архівах, для радянських дослідників і досі залишається невирішеним.

Зрозуміло, що загальна картина розвитку сходознавства в республіці у досліджуваний період була б безперечно повнішою, коли б розглядалася діяльність й інших орієнталістичних установ, таких, зокрема, як кафедра арабо-іранської філософії, тюркологічна комісія та комісія по вивченню історії Близького Сходу при Всеукраїнській Академії наук, очолюваних А. Ю. Кримським. Однак це вже тема для спеціального дослідження. Позитивний досвід, набутий ВУНАС, може бути з успіхом використаний для вивчення сучасного стану розвитку сходознавства в республіці.

Одержано 5.08.90.

Воспроизводится яркая картина деятельности Всеукраинской ассоциации востоковедения, на базе которой преимущественно формировались ориенталистические центры в Киеве, Харькове, Одессе. Упомянуты выдающиеся ученые, репрессированные в 30-е годы, имена которых были длительное время несправедливо забыты.

²³ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. X, архів ВУНАС, № 28 917, 28 967.

²⁴ Там же, № 22 917; Комуніст (Харків).—1930.—2 берез.

²⁵ ДАКО, ф. 158, оп. 1, спр. 16, арк. 2—3, 27.

²⁶ ДАКО, ф. 112, оп. 1, спр. 1160, арк. 99—100.

І. В. Захарова (Київ), В. Г. Сарбей (Київ)

Перший український підручник із стародавнього сходознавства

В історіографічній спадщині Лесі Українки помітне місце займає «Стародавня історія східних народів» — перший україномовний підручник із стародавнього сходознавства. Автори цієї публікації оцінюють зміст книжки, характеризують її найголовніші особливості.

Цю книжку, що належить перу Лесі Українки, не знайдеш у жодному зібранні її творів. Та й опубліковано її було лише одного разу (два видання в той самий рік, в одному місті). Йдеться про «Стародавню

історію східних народів», яка вийшла друком у Катеринославі буремного 1918 р.: спочатку власним коштом Ольги Петрівни Косач-Кривинюк (1877—1945) — рідної сестри Лариси Петрівни Косач-Квітки (Лесі Українки — 1871—1913), а вдруге за № 35 як одна з книжок серійного видання Українського кооперативного видавництва. Нині вони обидва є великим раритетом і багато провідних наукових бібліотек не мають їх у своїх фондах.

За первісним авторським задумом, рукопис мав бути підручником (чи посібником) для Ольги Косач, яка основи початкової і середньої освіти здобувала вдома. Датований 1890-м роком чорнової автограф підручника зберігається у рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З епістолярної спадщини Лесі Українки ми дізнаємось, що 1910 р. письменниця замислила готувати рукопис до друку і протягом 1911 р. старанно доопрацьовувала його, використовуючи новітні сходознавчі дослідження, головним чином іноземних авторів.

Ще у 90-х роках XIX ст. при написанні «Стародавньої історії східних народів», як і багатьох інших творів (особливо з питань всесвітньої історії), Леся Українка користувалася консультаціями М. П. Драгоманова — її рідного дядька, політичного емігранта, професора Софійського університету, на той час одного з найвищих наукових авторитетів у цій справі, людини, яка набула тоді слави одного з володарів дум народів Європи. Цілком природньо, що саме до нього звернулася Леся Українка з проханням порекомендувати їй відповідну літературу. А той не просто склав потрібний бібліографічний список, а й надіслав улюбленій племінниці, талант якої дуже цінував, кілька сходознавчих наукових праць, переважно французьких і німецьких дослідників.

Мовного бар'єру для ознайомлення з надісланими іноземними джерелами для зовсім юної дівчини, що вирішила стати ще й дослідницею-орієнталісткою, не існувало. Маючи від природи дар легкого засвоєння іноземних мов, вона здебільшого самотужки вивчила французьку, англійську, італійську, німецьку, польську, болгарську, іспанську, грецьку та латинську мови. Знаменно, що водночас з початком роботи по написанню сходознавчого підручника стародавньої історії Леся Українка захопилася перекладом на українську мову раніше перекладеної (із санскритської на західноєвропейські) збірки давньоіндійських релігійних гімнів — «Ріг-Веди».

Можливо, саме глибокий інтерес до неї, до цього цінного історичного джерела, посприяв виникненню задуму написати історію індусів. Адже з неї і розпочинається «Стародавня історія східних народів». Більше того, свої ці переклади Леся Українка включила прямо до тексту перших двох розділів, спеціально розповіла про найдавнішу святу книгу індійську — «Ріг-Веду», яку склали записи 1017 стародавніх релігійних гімнів, що спочатку передавалися з роду в рід в усних переказах.

В процесі написання підручника Леся належно оцінила першорядне значення таких писемних релігійних джерел для відтворення багатьох сторін життя стародавніх народів. Це поважне ставлення до них вона намагалася передати і своїм читачам: «Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в їх одбивається все, що думають люди про природу і про самих себе»¹. Не менш поважно, незважаючи на свої атеїстичні переконання, ставилася Леся Українка і до позитивної моральноутверджуючої ролі систем «міцної філософської релігії» (с. 244).

А у первісних релігіях письменницю приваблювала моральна чистота, що ґрунтувалася на дитячому безпосередньому світосприйнятті

¹ Леся Українка. Стародавня історія східних народів.— Катеринославі, 1918.— С. 14 (далі посилання на цю книгу вміщуватимемо в тексті статті.— Авт.).

людей, ще значною мірою злитих з навколишньою природою (фактично тут геніальна авторка виходить на майбутні екологічні проблеми, які в усій їх загрозливості для існування людства об'єктивно постали в наш час). Ось як Леся характеризує релігію «первісного люду» на одній з початкових сторінок «Стародавньої історії східних народів»: «В його вірі нема нічого темного, страшного, хоч багато єсть величнього. Його віра й поезія була ясна, чиста, радісна. Він співом голосним вітав кожную ранню зорю, до сонця озивався щирою хвалою, дива природи південної проймали його душу подивом, а не гнітили страхом. Він радів з свого життя, він любив цілим серцем свою розкішну матір — природу» (с. 16).

Отже, виходячи з таких міркувань, Леся Українка при написанні тексту «Стародавньої історії східних народів» якнайширше використала різні записи релігійних, а також художньо-поетичних народних творів аж до Біблії, про яку авторка підручника прямо пише: «Кожний, кому цікава історія культури і віри людської, мусить уважно перечитувати легенди Біблії, до того йому багато допоможе критика Біблії, що вже міцно розвилася в літературі наших часів (с. 205). Але й таку цінну для історика книгу, як Біблія, як бачимо, Леся Українка аж ніяк не фетишизує: вона, як всі інші — навіть, здавалося б, найвірогідніші джерела, — потребує критичного підходу. На сторінках «Стародавньої історії східних народів» розкривається не тільки легендарність багатьох біблійських описів, а й об'єктивні причини їх створення.

Мабуть, найбільш яскравим прикладом такої критики може бути її аналіз тієї частини Біблії, яка зветься Книгою ісходу і про яку загалом Леся Українка відкликається так: «Ціла історія виходу з Єгипту і простування до «обітованої землі (Ханаану)» завалена в Біблії легендами та чудами.

В легендах ісходу найбільше видно святецьку руку, через те там так виразно стоїть ідея монотеїзму. Врешті ся ідея справді могла найперше народитися серед жидівського народу власне в пустині, серед гнітучої природи, під широким, немилосердним небом пустині, де все наводить людину на думку про власну безсилість та божу величність і потугу. Легенди про Бога, що сам провадив Ізраеля через пустиню, вдень у постаті хмарного стовпа, вночі у постаті огнистого стовпа, сі легенди роблять величне враження і трудно здумати, щоб вони були видумані святцями, бо на них видно свіжу, потужну фантазію народу, вихованого у пустині. Але рука святецька причепила до сих народних легенд свої святецькі, що служать до звеличення святецького стану в лиці Моїсея та його брата Аарона, поставлених межі Богом і людьми» (с. 208—209).

Взагалі обов'язкова характеристика головних джерел з історії то-то чи іншого народу та їх широке цитування — характерна особливість підручника. Очевидно, такий методичний підхід до викладу конкретно-фактичного матеріалу слід визнати цілком вдалим. Адже, це, по-перше, посилювало фахову сторону книжки, бо фундамент історичної науки цементують її джерела, а, по-друге, оскільки на Україні з'явилася перша така праця, вона повинна була поєднувати в собі риси систематизованого навчального посібника, книги для читання з певного навчального предмета і хрестоматії першоджерельних текстів.

Отже, те, що надруковано 1918 р. Ольгою Косач-Кривинюк, було наслідком наполегливої праці її старшої сестри, щедро обдарованої природою талантом. Двічі, з двадцятирічною перервою, починаючи роботу над сходознавчим підручником, Леся писала у листах до своїх рідних: «Вчусь». Це означало найстаранніше вивчення багатьох (переважно — іноземних) публікацій історичних джерел, праць фахівців-істориків. Проаналізувавши фактичний матеріал, що стосувався дуже і дуже далеких від неї (і хронологічно, і географічно) історичних

подій, вона (вже у ролі висококваліфікованого вчителя) доклала багато зусиль, щоб зацікавити сучасників, щоб вони пізнали й засвоїли повчальні сторінки історії.

Принципове значення і для авторки, і для читачів книжки мала: «Вступна розповідь». Недарма ж її окремою брошурою видав 1923 р. у Лейпцигу Д. Антонович — один з лідерів української соціал-демократії, з діячами якої співробітничала і підтримувала дружні зв'язки Леся Українка. Там, по суті, висловлене авторське кредо-розуміння освітніх завдань історичної науки у системі всіх інших наук та визначення місця у системі хронологічних, географічних і галузевих відділень історії людства — часу його дитинства, тобто перших тисячоліть існування в умовах первіснообщинного ладу та перших класово антагоністичних суспільств з їх державними утвореннями на Близькому і Середньому Сході.

Насамперед Леся Українка заявляє, що найважливішим для дослідника історичного минулого є вивчення розвитку думки й праці (виробництва, продукування, трудових навичок і вміння тощо; все це у «Стародавній історії східних народів» позначене одним словом — «хист»): «Се важніше, ніж історія самих подій, не зв'язаних ніякою думкою» (с. 9). Простежити ж історію людської думки й хисту у стародавніх народів, за переконанням письменниці, можна, вивчаючи пам'ятки релігійних вірувань і народної поезії: «У давніх людей віра входила у все: у поезію, в хист і в ціле життя. Громадське життя теж багато залежало від віри, бо кожний громадянський закон уважався святим і даним від самого бога. Такий погляд на закони людські тримався і потім, коли люди жили навіть дуже розвиненим життям громадянським» (с. 8).

Вважаємо процитовані вище авторські думки свідченням її високої наукової зрілості. Заслужують уваги (особливо, якщо згадати навчальні цілі книжки) і міркування авторки щодо одночасного існування людських цивілізацій різних рівней. Для кращого засвоєння учнями цього свого висновку Леся Українка застосовує традиційний, але справді ефективний прийом перекидання містка від давнини до сучасності: «Спілки народів, що жили в один час, дуже одрізнялись один від одного своїми звичаями і розвитком: одні жили цілими державами, а другі були ще «пастухами». І тепер ми бачимо те саме: хоч у нас єсть і машини і прядки і різні знаряддя, але поруч з нами затрималися коси, серпи, дерев'яні рала, веретена та інші речі, що були відомі ще людям бронзового періоду, а то навіть і кам'яного» (с. 9).

Там же авторка застерігає від спрощено-схематичного тлумачення причин такої нерівномірності розвитку і закликає розв'язувати питання в кожному конкретному випадку, залучати поряд з писемними джерелами й «останки давнього хисту», тобто археологічні пам'ятки. Далі згадується ще один вид історичних джерел: «Яке було життя первісних людей, про те ми можемо догадуватися, знаючи життя теперішніх диких людей» (с. 4). Наводячи зразки пісень австралійських аборигенів (знову ж таки для пізнання життя первісних людей!), Леся Українка відзначає спільність за формою приспівок в австралійців і українців. Тим самим, в учнів мало сформуватися уявлення про загальнолюдські духовні цінності.

Разом з тим десь в середині підручника, коли читачі (учні) вже мають засвоїти значний обсяг конкретного матеріалу з історії ряду народів стародавнього Сходу, Леся Українка непомітно у ході авторської розповіді вдається до одного з традиційних основоположних прийомів дидактики — узагальненням завершувати вивчення фактів. Ось як просто й дохідливо сформульований цей узагальнюючий висновок про класовий антагонізм як один з найважливіших стрижнів розвитку людського суспільства в історичному минулому (а у зв'язку з цим наголошується на світоглядному значенні історичної науки):

«...Щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже багато мови і се становить окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів, себто їх історія» (с. 154).

У книзі послідовно висвітлюється історія стародавніх народів Близького і Середнього Сходу, що жили ще до нашої ери. Такого докладного підручника, призначеного для середньої ланки освіти і самоосвіти, тоді не знали не лише українська історіографія, де взагалі не було чогось подібного, а й російська. Шкільні підручники із стародавньої історії в основному були зорієнтовані на античну історію європейських країн — Греції та Риму, а стародавньому Сходу в них відводилося вельми скромне місце.

Хоч «Стародавня історія східних народів» не мала того, що в сучасній навчальній педагогіці має назву «методичний апарат», тобто головним чином окремо виділені запитання і завдання для учнів, але сама авторська розповідь повна їх, як і авторських містків, перекинутих у сучасність, образних порівнянь, цікавих міркувань і спостережень «з боку», переконливих гіпотез тощо.

Засвоєнню навчального матеріалу мав сприяти й логічно-послідовний виклад його у «Стародавній історії східних народів». На початку кожної частини розповідається про природне оточення (навколишнє середовище, як ми говоримо сьогодні) життя того чи іншого народу, далі — його політична і соціально-економічна історія, опис звичаїв, вірувань, побуту, умов праці народних мас, характеристика надбань духовної культури тощо. У трьох із шести частин підручника пам'яткам матеріальної і духовної культури присвячено окремі розділи. Отже, читачі одержують наукову за змістом і яскраво-образну інформацію про пам'ятки культури стародавніх іранців, єгиптян, асирійців та вавілонян. А про їхнє значення для всебічного відтворення всесвітнього історичного процесу Леся Українка висловила так: «Тут ми бачимо, що від історії політичної (себто царської) давньої держави zostалися тільки самі обривки та й то по більшій часті легендарні. Але за те історія культури та хисту єгипетського найкраще відбилися в пам'ятниках сього давнього Єгипту і її можна ясно вчитати, дивлячись на ті нечисленні малюнки, барельєфи, статуї, ремісничі та всякі інші знаряддя, які zostалися нам від тих стародавніх віків. А се може власне і єсть найцінніше в людській історії — історія культури. Шкода тільки, що багато тих дорогих пам'ятників було знищено та попсовано раніше, ніж учені могли їх відмалювати, зіпсував їх час, дикі бродячі народи, а ще гірше європейські невігласи мандрівці виписуванням своїх іменів та різних дурниць» (с. 98).

В підручнику наводяться й конкретні приклади знищення пам'яток культури: в далекому минулому («найгірша руйнація була після указу одного римського імператора, що наказав руйнувати церкви поганські: 40000 статуй загинуло тоді разом...» — с. 135), або в той час, коли жила Леся Українка, («над дверима Хеопсової піраміди один німецький мандрівець видовбав величезними гієрогліфами імення короля Прусії і тим, звичайно, показав увесь свій вандалізм... Новітній європейський протекторат теж не багато поміг давній руїні: коли віце-король будує казарму, то бере каміння з пірамід та церков — для економії!» — с. 95, 128). Отже, в «Стародавній історії східних народів» зачеплено проблему, яка актуальна й нині: йдеться про справу збереження, охорони й реставрації пам'яток історії та культури. І тут Леся Українка навіть випереджала час. Адже й сьогодні ця справа в нашій країні в цілому і зокрема на Україні далека від благополуччя.

Життєздатність Лєсїного підручника, безперечно, забезпечує покладена в його основу демократична історична концепція. Грунтуючись на ній, авторка викладає історію народів, а не держав, виступає

як культурний діяч скривдженого історичною долею народу, державності якого не дали утвердитись і розвинутись сусідні могутні імперії: Російська й Австрійська. Апелюючи саме до національних почуттів та національної самосвідомості земляків, Леся Українка намагалася поширити серед читачів (учнів) ідею історичного безсмертя народу, зокрема українського.

Для письменниці всі народи — однаково талановиті від початку їх існування. Лише різні об'єктивні обставини, з'ясування яких є фаховим обов'язком історика-дослідника, зумовлюють нерівномірність суспільного розвитку окремих етносів. Так, роблячи самостійну спробу розв'язати одну з дивовижних таємниць історії стародавнього Сходу (завоювання багатої і добре озброєної Єгипетської держави кочовими пастушими племенами гіксосів), Леся Українка висловлює оригінальне і досить вірогідне припущення: «Може, знову люд, змучений своїми царями, не дуже енергічно боронив свої землі» (с. 106).

Ясно, що такий висновок можна було зробити, тільки спираючись на демократичну історичну концепцію. Її основу становило розуміння історії як насамперед і головним чином історії людей праці (причому як фізичної, так і розумової), які одні лише рухають культурний прогрес суспільства. Отже, далеко не всі (навіть письмові) історичні пам'ятки задовольняли Леся Українку як джерело відомостей про минуле життя суспільства, бо вона мимохіть багатозначно зауважила в одному з розділів книжки: «Взагалі списків царів ще мало для того, щоб зрозуміти історію народу» (с. 166).

Зрештою, маючи на увазі видати підручник масовим тиражем, Леся Українка зважувала, кому він призначений. Вона хотіла, щоб її книжка виховувала покоління борців проти суспільного й національного поневолення українського народу. В ряді місць вона підштовхувала читачів (учнів) до відповідних самостійних роздумів. Ось зверніть увагу на показані місця в розд. VII «Звичаї» тієї частини підручника, яка присвячена історії єгипетського народу: 1) «...Єгипетські касти можна назвати не кастами, а просто станами, от як у нас»; 2) «Цар, святці та вояки правили Єгиптом і людом, а люд гнувся, робив і мовчав, як мовчить і досі під чужим ярмом»; 3) «Запевно, ярмо покладали не раптом, а дуже помалу, обережно, от хоч би як у нас на Україні, або й по цілій Європі в феодальні часи. Ся історія скрізь була однакова» (с. 151, 153, 153—154).

Разом з тим авторка застерігала від національної обмеженості, вважаючи її серйозною небезпекою не тільки для перспектив національно-визвольної боротьби, а й для консолідації всіх народів світу. Отже, як послідовний революціонер-демократ Леся Українка рішуче виступала проти того, щоб «кожний народ уважав себе найкращим, найрозумнішим і найсвятішим» (с. 10). Людські раси для неї це «сім'ї народів» (с. 12), які нічим не перевищують одна одну.

Шовіністичним твердженням офіційних підручників загальної та вітчизняної історії, нібито лише окремі народи (головним чином, білої раси) мають відігравати активну творчу роль в історичному процесі, Леся Українка протиставила власний справді демократичний підхід до історичного минулого будь-якого народу. Йї гидкою була навіть думка про можливість їх поділу на «історичні» та «неісторичні», хоч з часів Гегеля, який і слов'ян відносив до «неісторичних», вона не зникала зі сторінок офіційно-монархічних історіографічних праць. Наприклад, у найпоширенішому в Російській імперії шкільному підручнику стародавньої історії (автор — Д. І. Іловайський) з перших же сторінок ішлося про те, що лише народи білої раси справді творять історію, оскільки «обдаровані чудовими духовними силами»².

² Иловайский Д. И. Древняя история. Курс старшего возраста.— М., 1907.— С. 6.

Заперечуючи європоцентризм у відтворенні ходу історичного розвитку, Леся Українка бачила практичний ідеал побудови людського суспільства значно далі сьогоденної мрії про створення спільного дому європейських народів.

Взагалі ж своїм гуманізмом і демократизмом «Стародавня історія східних народів» може привернути увагу й наших сучасників. Книжка Лесі Українки належить до кращих надбань дожовтневої історіографічної спадщини українського народу і, безперечно, заслуговує перевидання.

Одержано 20.11.90.

В историографическом наследии Леси Украинки заметное место занимает «Стародавня історія східних народів» — первый украиноязычный учебник древнего востоковедения. Авторы этой публикации оценивают содержание книжки, характеризуют ее главные особенности.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. О. Гусєва (Одеса), М. М. Цобенко (Одеса)

З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920—1930 рр.)

Зроблено спробу розкрити діяльність партійних організацій Одеської області по здійсненню лєнінської національної політики на прикладах роботи з національними меншостями півдня України.

Вивчення досвіду національно-державного будівництва на півдні України у 20—30 рр. набуває особливої актуальності у наші дні, коли партія проводить багатопланову роботу по удосконаленню міжнаціональних відносин в СРСР. Проте це важливе питання ще недостатньо висвітлене у радянській історико-партійній літературі. У численних дослідженнях, присвячених проблемам міжнаціональних відносин, радянського і культурного будівництва, у тому числі і на Україні, питання про національні меншості розглядається у зв'язку з вивченням інших проблем¹. Спираючись на досягнуті результати у дослідженні цієї проблеми, враховуючи її актуальність і недостатню розробленість, автори публікації прагнуть показати діяльність партійних і радянських органів у здійсненні завдань національного будівництва, проаналізувати основні напрями роботи серед національних меншостей на півдні України у 20—30 рр.

Розв'язання національного питання має розглядатися у тій конкретній історичній обстановці, у якій воно виникло. З цієї точки зору розвиток національних відносин на півдні України мав ті особливості, що були властиві загальному процесу національного відродження народів колишньої царської Росії. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) надавали виняткового значення справі розвитку національних культур. «Ні одного привілею ні для однієї нації, ні для однієї мови! Ні найменшого утиску, ні найменшої несправедливості до національної меншості! — ось принципи робітничої демократії»², — підкреслював В. І. Ленін. Саме в цьому, власне, і полягала сутність національної політики більшовицької партії. Ленінські настанови з нацпитання були покладені в основу діяльності місцевих партійних організацій у досліджуваній період. Помітно працювали створені у 1920 р. відділи, підвідділи, сектори, секції, бюро нацменшостей при партійних комітетах.

Особливо пошванленою була діяльність зазначених органів у багатонаціональних регіонах країни, зокрема на півдні України. Це обумовлювалося об'єктивними причинами. Адже у цьому регіоні у зазначений період проживало понад 50 національностей³. На той час в

¹ Бєлий П. Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921—1925).— Киев, 1976.— 172 с.; Історія Української РСР.— Т. 6.— Київ, 1984.— 655 с.; Коломиychенко І. І. На путях социалистической реконструкции.— Киев, 1978.— 278 с.; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР.— Киев, 1972.— 680 с.; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів.— К., 1960.— 883 с.; Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине.— Киев, 1982.— 335 с.; На фронте культуры.— Киев, 1935.— 148 с.; Развитие украинской культуры за роки Радянської влади.— К., 1940.— 367 с. та ін.

² Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 145.

³ Держ. арх. Одеської обл. ф. 1234, оп. 1, спр. 1072, арк. 28.

Одеській області було 17 районів і 4 міста — Одеса, Єлисаветград, Миколаїв, Херсон, з 1932 р. вони стали обласними центрами. Населення губернії становило 3 млн. 430 тис. чоловік, основну групу склали українці — понад 50%, 20% — росіяни, 13% — євреї, 5% — молдавани, 3,5% — німці. З інших національностей можна виділити болгар — 33400 чол., поляків — 27200, білорусів — 15900 та ін. Причому розміщувалися вони нерівномірно. Так, найбільше українців проживало в округах Єлисаветградському, Херсонському, Балтському, Первомайському. Росіяни жили переважно в містах. Євреї у Миколаєві становили близько третини населення, в Одесі — 44%, молдавани заселяли головним чином Тираспільський район і Балтський округ⁴. Таке розшарування склалося історично при освоєнні північного Причорномор'я і Таврійського краю. Населення було неоднорідним за своїм соціально-класовим складом. Тут були робітники, селяни, ремісники, кустарі, дрібні торговці. Кожна національність, група компактного проживання мали свої національні, трудові традиції, навички, спосіб життя, рівень освіти і культури. Наприклад, німці і євреї селилися колоніями. У 1920 р. на півдні України було 17 німецьких колоній, 18 єврейських, 70 німецьких хуторів⁵. Усе це вносило своєрідну специфіку у розв'язання національного питання, вимагало врахування інтересів усіх груп населення, реалізації на практиці права націй на самовизначення.

Ці обставини були визначальними в національній політиці партії. Так, у досліджуваній період при Одеському губкомі партії працювали національні відділи: єврейський, східний, польське бюро; секції: литовсько-білоруська, латиська, молдавська, комуністів-емігрантів балканських країн. Керівники цих підрозділів призначалися з представників відповідних національностей. Діяльність іноземних груп спрямовував Східний відділ. При відділі був створений клуб «Трудящих Сходу».⁶ Значний внесок у розв'язання соціально-культурних проблем зробили болгарські політемігранти: Л. Раєвський (він був зав. болгарською секцією при Одеському окрвиконкомі), С. Мічев, К. Русипов, В. Шустов і болгарська інтелігенція — в Одеському окрузі — Д. Ставчев, В. Гавала, у Херсонському — М. Мільчевський, З. Гайдаржа, П. Клазеф та ін. Скликалися наради болгар в Одесі. У Миколаївському окрузі працювали на ниві освіти 25 болгар⁷. Активно діяли у відповідних національних органах й представники інших нацменшостей регіону. Бюро губкому КП(б)У регулярно на своїх засіданнях обговорювало звіти нацвідділів і секцій, координувало їх роботу. Так, на загально-міських зборах комуністів, які відбулися у 1923 р., було заслухано доповідь секретаря ЦК КП(б)У Е. І. Квірінга з національного питання і прийнято резолюцію, яка підтримувала національну політику партії і рішення XII з'їзду РКП(б)⁸.

Разом з тим важливо зазначити, що вже на XII з'їзді РКП(б) у доповіді Й. В. Сталіна почали виявлятися деякі тенденції відступу від принципів ленінської національної політики. Сталін спрощено, механічно підходив до трактування поняття взаємозв'язку класового і національного, не бачив між ними діалектичного зв'язку, відносної самостійності національного питання. Він вважав, що на середину 30-х рр. національне питання буде остаточно розв'язане, фактична нерівність повністю ліквідована. Цілком закономірно, що така постановка питання не могла не позначитися на розв'язанні міжнаціональних відносин на півдні України. Проте для цих років характерне переведення про-

⁴ Там же, ф. 99, оп. 2, спр. 62; арк. 30; ф. 599, оп. 1, спр. 173, арк. 11.

⁵ Там же, арк. 30; ф. 969, оп. 3, спр. 470, арк. 91—98, 113.

⁶ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 144, арк. 2—10.

⁷ Там же, спр. 1606, арк. 1—48.

⁸ Див.: Седьмая конференция КП(б)У, Компартия Украины в резолюциях... — Т. 1. — С. 252; Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 129, арк. 6—12; ф. 7, оп. 1, спр. 13, арк. 60—61.

блеми національних відносин у сферу практичної політики. Заслугує на увагу досвід конкретної роботи з національних питань. Регулярно видавалися документи та інструкції по створенню національних секцій, організації їх роботи. Нацсекції були складовою частиною підвідділу нацменшостей при відділі пропаганди і агітації губкомів партії. Для керівництва роботою нацсекцій обиралися губбюро. При наявності значних неукраїнських або неросійських груп трудящих при губкомі партії організовувався відділ пропаганди. Питання роботи серед нацменшостей були у полі зору не тільки губкому, але і служили предметом обговорення в осередках, на загальних зборах⁹.

Помітний внесок у розв'язання національного питання на півдні України зробила комісія Одеського губкому партії у справах національних меншостей. Тільки у 1925 р. вона засідала 12 разів, заслухала 81 питання, в її рішеннях відзначалися досягнення і труднощі у роботі, вказувалося на неточність статистичних даних про кількість нацменшостей, які проживають у губернії, їх слабе економічне і господарське становище, складності у виділенні територіальних районів, адміністративних одиниць*, формування цього процесу, помилки, ігнорування інтересів нечисленних груп населення іншої національності. У 1928 р. відбулося 12 нарад з різних питань життя нацменшостей при президії нацбюро Одеського окружного комітету партії. Херсонське бюро складалося з 22 членів: 14 євреїв, 2 поляків, 2 німців, 1 вірменина, 1 грека, 1 татарина¹⁰. Ці документи свідчать про постійну увагу партії до проблем національних меншостей.

Значне місце національному питанню приділялося і губвиконкомами. При них створювалися єврейські, молдавські, польські та інші секції, такі ж секції утворювалися при виконкомах міських, районних Рад, у комсомольських організаціях існували ради, комісії у справах нацменшостей, скликалися їх з'їзди.

Конкретним прикладом роботи нацвідділів при губвиконкомі виступає, зокрема, схема щомісячних звітів для зав. підвідділами нацменшостей. Вона відбивала загальні умови, у яких проходила робота відділу та його секцій, зв'язок з повітами, характеристику розв'язаних питань, якість здійснених заходів, зв'язок з іншими радянськими органами, кількість питань по секціях і що зроблено по них, участь відділу нацменшостей у місцевому законодавстві, кількість щойно зареєстрованих спілок, комітетів та ін.¹¹ Предметом обговорення на президії Одеського губвиконкому були питання про занесення до кошторису витрат на утримання татарських, єврейських шкіл, єврейських дитсадків, клубів, проблеми ліквідації неписьменності, вивчення побуту нацменшостей, релігійних угруповань¹². Робота з національними меншостями була в центрі уваги окружних з'їздів Рад. Так, у 1926 р. на VIII з'їзді Рад Одещини ставились питання нацбудівництва, підкреслювалося, що в умовах багатонаціонального складу населення без достатньої уваги до нацменшостей неможливий розвиток радянського і культурного будівництва.

⁹ Держ. арх. Одеської обл., ф. 150, оп. 1, спр. 45, арк. 47, 53; ф. 1234, оп. 1, спр. 1007.

* На півдні України було створено 5 національних районів — 3 німецьких (Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельський, Карл-Лібкнехтський) і 2 болгарських (Великий Буляликський і Благоевський), 85 національних сіл, 67 національних райрад і 19 змішаних, які об'єднували половину населення нацменшостей, а німців і болгар близько 90%. Було створено 5 національних судових камер (2 німецькі, 1 єврейська, 1 молдавська, 1 болгарська), 8 національних міліцейських дільниць. При судах утворені посади перекладачів, юристів-консультантів. Була організована для національних меншостей система судова і міліцейська система.

¹⁰ Держ. арх. Одеської обл., ф. 150, оп. 2, спр. 45, арк. 47, 53; ф. 1234, оп. 1, спр. 1007, арк. 123.

¹¹ Там же, ф. 599, оп. 1, спр. 412, арк. 100.

¹² Там же, ф. 150, оп. 1, спр. 45, арк. 47—49.

У практику роботи ввійшла також й така форма, як окружні наради працівників, пов'язаних з життям нацменшостей округу. Становить інтерес склад делегатів I окружної наради. З 112 делегатів німців було 34, євреїв — 25, болгар — 17, молдаван — 12, поляків — 11, українців — 5, французів — 2, по одному представникові від сербів, латишів, вірмен, угорців, татар, греків. Ці наради розглядали питання економічного і культурного життя національних меншостей¹³.

У зазначені роки президіями Одеського, Херсонського, Миколаївського, Балтського, Єлисаветградського окрвиконкомів було прийнято ряд важливих постанов, спрямованих на поліпшення життя і побуту нацменшостей, які були покладені в основу їх повсякденної діяльності. Становить сьогоднішній інтерес і досвід залучення нацменшостей до проведення передвиборних кампаній у Ради. Заслужують на увагу такі форми, як складання спеціального плану здійснення передвиборної кампанії у містах і селах по лінії нацменшостей, у якому відбивалося представництво від національних меншостей; створювались національні виборчі дільниці, проводилась перевірка представниками нацменшостей роботи міськрад; друкувалась література і звіти Рад єврейською, польською, російською мовами; популяризувався виборчий закон і завдання кампанії; призначалися на виборчі дільниці постійні працівники з нацменшостей; проводились наради членів міськрадівських та райрадівських нацвідділів; збори робітників і кустарів та ін.¹⁴ У результаті спостерігалася висока політична активність. Проте не можна ігнорувати той факт, що вибори у 20-ті роки проходили в умовах великої соціальної напруженості і перегинів при позбавленні виборчих прав громадян (до 30% у деяких селах).

Характерним показником правильної національної політики є ступінь участі нацменшостей у Радах Одеської губернії, досить повна відповідність нацскладу Рад національному складу населення. У 1925 р. в Одеській міськраді національні меншости становили 35%, Миколаївській — 21%, Херсонській — 22,5%, Зінов'євській — 22,4%, приблизно така сама картина спостерігалася і в інших округах. Усього у міських Радах губернії нацменшості складали 31%, у сільрадах — 12%. В Одеському окрузі у сільрадах їх було 29%, Херсонському — 17%, Балтському — 7,8; Миколаївському — 13,2; Зінов'євському — 6,7%, Первомайському — 8,7%. В Одеському і Миколаївському більшість займали німці, Балтському і Херсонському — євреї, особливо у землеробних колоніях. У райвиконкомах нацменшості становили 13%, на райз'їздах — 12%. Усього по губернії було створено 85 національних сільрад: 46 — німецьких, 11 — єврейських, 9 — болгарських, 14 — молдавських, 2 — польські, 1 литовська, 2 — білоруські¹⁵. Це свідчить про те, що в радянське будівництво залучались представники всіх національних меншостей, тим самим забезпечувалася можливість найповнішого врахування національних особливостей населення, що сприяло посиленню довіри до Радянської влади.

Однією з найважливіших проблем у розв'язанні національного питання висувалася і проблема довіри між російським робітничим класом і трудящими інших національностей. Не випадково В. І. Ленін розглядав її як першорядну в культурі міжнаціональних відносин. Адж у взаємовідносинах між націями і народностями необхідна особлива обережність у підході до національних почуттів людей, до їх культурної спадщини. Тому питання мови, культури, громадянства найгостріше ставились і ставляться при розв'язанні національного питання. Ця проблема предметно розглядалася на XII з'їзді РКП(б) і IV нараді ЦК партії з відповідальними працівниками національних

¹³ Там же, ф. 969, оп. 3, спр. 470, арк. 113.

¹⁴ Там же, ф. 1234, оп. 1, спр. 1007, арк. 3.

¹⁵ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1600, арк. 13, 14, 16.

республік і областей (1923 р.). На них було поставлено завдання коренізації усього життя республік. На Україні політика коренізації набула форми українізації. У діяльності партійних організацій республіки у зв'язку з цим велике місце займали питання підготовки і висування кадрів української національності, впровадження української мови в роботу партійного, радянського і профспілкового апарату, в пресу, шкільне навчання, літературу, мистецтво. Одночасно давалась рішуча відсіч спробам буржуазно-націоналістичних елементів використовувати українізацію для розпалювання ворожнечі між українським населенням і представниками нацменшостей¹⁶.

У 20—30 рр. було прийнято ряд постанов урядом України і ВУЦВКом про рівноправність мов. Вони дістали схвалення на місцях. Так, це питання обговорювалося на IV-й сесії Одеського губвиконкому (1923 р.), де було висловлено підтримку цій діяльності¹⁷. У 1925 р. президія ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили нове положення про заходи по забезпеченню на Україні рівноправності усіх мов і сприянню розвитку української культури. Зокрема, на з'їздах, засіданнях, зборах, мітингах, конференціях, публічних читаннях надавалося право говорити рідною мовою або користуватися двома найбільш поширеними. На місцях були вжиті заходи щодо опублікування національними мовами декрету про рівноправність мов. У зв'язку з відповідним рішенням ВЦВКу і Раднаркомом УСРР губвиконком визнав за необхідне негайно приступити до практичного вивчення української мови у цілому ряді адміністративних установ і вжити усіх заходів до заповнення низового апарату особами, які знають цю мову. Пленум губвиконкому ухвалив українізувати у річний строк увесь апарат губернії. Визнано необхідним відкрити ряд шкіл і курсів для навчання службовців держустанов, підготувати відповідні кадри керівних і технічних працівників, перевести діловодство на українську мову у трьох округах губернії.

У галузі профтехосвіти були українізовані всі сільськогосподарські школи, одна торговельно-промислова школа в Одесі, 2 сільськогосподарські технікуми, 2 індустріальні профшколи, інститут народної освіти у Херсоні, один курс того ж інституту в Одесі. Ліквідація неписьменності також проходила рідною мовою. 30 секретарів райвиконкомів закінчили курси української мови¹⁸. Хід українізації систематично висвітлювався на сторінках газети «Червоний степ», видавались газети українською мовою — «Чорноморська комуна», «Червоний степ», «Молода гвардія» та ін. У 1927 р. відкрились 3 нових українські школи, розширено фонд бібліотек, організовано український етнографічний музей, було відкрито українську державну оперу в Одесі (1926 р.), держтеатр. Одеська губернія взяла участь у Загальноукраїнській художній виставці.

Пильну увагу приділяла цій роботі Одеська міськрада. Так, питання розвитку української культури, стан діяльності українських театрів, пересувного театру стояли на порядку денному секції народної освіти у 1931 р.¹⁹ Питання будівництва української культури знайшло своє відтворення і у порядку денному окружних партійних конференцій Одеси, Миколаєва, Херсона, Балти, Єлисаветграда у 1925—1929 рр. Це свідчить про те, що партійні і радянські органи контролювали і спрямовували цей процес. Одночас були й суттєві труднощі в реалізації закону про рівноправність мов. Вони полягали в гострому дефіциті кадрів, літератури, підручників, матеріальної бази тощо. Тому

¹⁶ Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине.— К., 1982.— С. 246.

¹⁷ Дорогой созидания. Социалистическое строительство на Одессине. Документы и материалы (1921—1941).— Одесса, 1981.— С. 39.

¹⁸ Держ. арх. Одеської обл., ф. 99, оп. 1, спр. 252, арк. 5, 9, 10, 21, 35—39; оп. 2, спр. 60, арк. 34.

¹⁹ Там же, ф. 866, оп. 2, спр. 157, арк. 105, 149; ф. 150, оп. 1, спр. 45, арк. 66; ф. 1234, оп. 1, спр. 146, арк. 10.

завдання створення умов, які б сприяли й стимулювали національні культури й мови, не знімалися з порядку денного у ті роки. У справу українізації зробив свій внесок і комсомол. Виконуючи рішення ІХ з'їзду КП(б)У, комсомольці організовували у 1925 р. гуртки по вивченню української мови, у першу чергу охоплювали ними комсомольський актив. Випускали українською мовою і мовами національних меншостей стіннівки та інші засоби масової агітації.

Питання про народну освіту, навчання рідною мовою у такому своєрідному національному районі, яким був південь України, набувало особливого значення. Партійні, радянські органи приділяли йому велику увагу. Розробка і безпосереднє розв'язання завдань національного шкільного будівництва здійснювалися нацвідділами, бюро, секціями при ЦК КП(б)У, нацсекціями при Наркомосі УСРР, окружними, міськими і районними виконкомом Рад, волосними і повітовими секціями, секціями при Губсоцвиху, Губвидав. Було розроблено положення про нацбюро освіти²⁰, створено інспектуру при відділі народної освіти. На цьому шляху довелося зіткнутися з великими труднощами, зокрема, з відсутністю матеріальної бази, проблемою кадрів та ін. Але, незважаючи на це, було здійснено велику роботу і досягнуто помітних успіхів. У 1923 р. в Одеській губернії працювало понад 1500 шкіл, з них 306 шкіл нацменшостей: 116 німецьких, 82 єврейські, 2 польські, 10 болгарських, по одній грецькій, вірменській, чеській, грузинській, шведській та ін. Тільки в Одеському окрузі працювали 393 школи (242 українські, 78 німецьких, 33 молдавські, 10 болгарських, 16 російських, 4 єврейські). У 1932 р. 98% дітей від 8 до 11 років були охоплені шкільною освітою, а в області працювали 543 школи з викладанням національними мовами, тобто 20% від усіх шкіл, що повністю відповідало національному складові регіону²¹.

Послідовна і багатопланова робота дозволила розв'язати проблему обов'язкової початкової освіти національних меншостей і українського населення півдня республіки. Партійні і радянські органи здійснювали керівництво всією культурною роботою серед трудящих нацменшостей, залучали їх до культурного і радянського будівництва. Значна увага приділялася стану дитячих будинків, дитсадків, бібліотек нацбюро губкому партії, губвиконкому і окрвиконкомів. Так, у 1923 р. на бюро нацвідділу губкому партії було заслухано доповідь про німецький педагогічний персонал, про проведення конференцій, мітингів, говорилося про злидений стан учительства та ін. Приймалися конкретні рішення щодо поліпшення справ. Питанням народної освіти нацменшостей були присвячені конференції вчителів. У 1926—1927 рр. пройшли конференції німецьких, єврейських, польських учителів²². У Первомайську було створено у 1923 р. комісію по обстеженню шкіл. Вона перевірила 8 єврейських шкіл, 1 чеську (с. Врадівка) і 4 єврейські інтернати, виявила серйозні недоліки й упущення.

Питання було поставлено на бюро окружкому партії. Аналогічна робота проводилася у Балті, Миколаєві, Одесі. Треба сказати, що Первомайська парторганізація здійснювала велику роботу щодо поліпшення мережі єврейських закладів, яких було 8. Викладання у цих школах велося єврейською мовою. Виявлялася турбота і про чеське населення (його було там близько 1 тис. чоловік)²³. Надавалося великого значення підготовці партійних кадрів нацменшостей. При губрадпартшколах Одеси, Миколаєва, Єлисаветграда існували нацвідділення: єврейські, татарські, німецькі, болгарські, польські та ін. У

²⁰ Там же, ф. 2106, оп. 1, спр. 35, арк. 35.

²¹ Там же, ф. 599, оп. 1, спр. 524, арк. 1; ф. 99, оп. 1, спр. 84, арк. 28; Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 138, арк. 3—19.

²² Держ. арх. Одеської обл., ф. 1234; оп. 1, спр. 455, арк. 93; ф. 599, оп. 1, спр. 412, арк. 27; ф. 969, оп. 3, спр. 470, арк. 1.

²³ Там же, ф. 599, оп. 1, арк. 411, арк. 29; ф. 150, оп. 1, спр. 90, арк. 83.

Балті працював молдавський сектор. В Інституті соціалістичного виховання було болгарське відділення. У 1932 р. проводився набір у дві групи — німецьку і болгарську по 15 осіб з метою підвищення підготовки національних партійних кадрів²⁴.

Пожвавленню роботи по освіті нацменшостей сприяла постанова Раднаркому УСРР від 23 грудня 1926 р. «Про задоволення культурних потреб національностей». У результаті на півдні України були створені і працювали німецький технікум, єврейський педагогічний і машинобудівний технікуми, у 1932 р з Н.-Полтавки був переведений в Одесу єврейський сільськогосподарський інститут, працював єврейський робітничий університет, польські і єврейські вечірні школи²⁵.

Поряд з цими формами роботи серед нацменшостей, на наш погляд, становить інтерес створення у 1934 р. при Одеській міськраді бригад нацменшостей по перевірці народної освіти. Вони здійснювали контроль за роботою німецького технікуму, єврейського педтехнікуму, ряду шкіл, займались питаннями єврейського театру, політосвіти та ін.²⁶ Цікавим вбачається також і досвід партійних органів у проведенні політосвітньої роботи. Наприклад, в Одесі працювали з єврейською мовою викладання 15 політшкіл, 13 клубів на 8 підприємствах, 22 школи лікнепу, 18 драмгуртків, 2 бібліотеки, 60 пересувних бібліотек, в тому числі в 11 єврейських колоніях. На 18 підприємства міста просвітницька робота велася єврейською мовою. Показовим прикладом турботи про цю ділянку роботи було те, що відділ губкому партії попередньо надсилав на підприємства телеграми з повідомленням про наради керівників і організаторів шкіл і гуртків політграмоти, які проводилися єврейською мовою. Політосвітня робота здійснювалася також німецькою, болгарською, молдавською мовами. Працювали 30 єврейських політгуртків, 13 німецьких, 6 польських, 3 молдавські, 3 болгарські. Було організовано і політклуби: Культурна ліга, Єврейський Робітничий Будинок, Німецький робітничий клуб, видавалася газета «Нахріхтен». У колоніях Фрейденталь, Ворм, Карлерус, Шпеер було організовано комуни, а у Блюменфельді, Рорбаху, Страсбурзі, Люстдорфі — робітничі відділи²⁷. Функціонували також польський робітничий клуб, робітничий клуб «Трудящих Сходу», при клубі був створений театр, який ставив спектаклі східними мовами. У Східному відділі були секції: турецька, грецька, вірменська. Працювали литовський і білоруський робітничі клуби (в Одесі було 10 тис. литовців). При них створювали театральні, хоріві і літературні студії і гуртки. В Одесі був створений Центральний інтернаціональний Клуб народів Заходу і Сходу ім. К. Маркса, при ньому працювало 11 секцій і 33 гуртки. При німсекції існував гурток по вивченню української мови. На засіданнях колегії нацменшостей губкому КП(б)У постійно заслуховувалися питання роботи клубу, відзначався його внесок у національну політику партії. Становлять інтерес такі форми роботи клубу як політдиспути, вечори запитань, «живі» газети, інсценізації, концерти, спектаклі.

У планах роботи за 1925—1929 рр., як у дзеркалі, відбивається цінний досвід міжнаціонального співробітництва, інтернаціонального виховання. Наприклад, на порядку денному роботи клубу були: збори німецької секції і збори угорців, молдаван, вірмен, поляків, литовців; польські, татарські вечори, збори нацсекцій з членами міського і райвиконкомів з питань культурної роботи серед нацменшостей, розвитку

²⁴ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 2187, арк. 116, ф. 3, оп. 1, спр. 1608, арк. 1—2, 37; Держ. арх. Одеської обл., ф. 1234, оп. 1, спр. 1007, арк. 35.

²⁵ Там же, ф. 969, оп. 3, спр. 470, арк. 35.

²⁶ Там же, ф. 150, оп. 1, спр. 44, арк. 38.

²⁷ Там же, ф. 1494, оп. 1, спр. 134, арк. 6; Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 158, арк. 109; спр. 1226, арк. 1; спр. 1600, арк. 79; спр. 132, арк. 1—3; спр. 144, арк. 1—10.

української культури²⁸. Це сприяло зближенню націй, зростанню їх самосвідомості і почуття громадської повноцінності. У досліджуваний період плідно працювали національні театри: державний єврейський, український драмтеатр, польський та ін. Робота єврейського театру була предметом неодноразового обговорення на бюро Одеського партійного комітету, відзначалися його успіхи і недоліки, обговорювалося питання про святкування 50-річчя єврейського театру тощо. Працювали єврейські музеї, різні студії, гуртки, єврейські бані, вокальні ансамблі та ін. Проводив свою роботу німецькою, єврейською і польською мовами ЗАГС, 5 районів Одеси обслуговувалися єврейською мовою²⁹.

Великий внесок у національну політику зробила преса мовами нацменшостей. На півдні України у ті роки виходили 8 газет єврейською, німецькою, польською та іншими мовами, а також польські щотижневики «Серп» і «Трибуна комуніста». З метою посилення видавничої діяльності на місцях Одеський губком КП(б)У доручив завнацмену губкому з'ясувати у держвидаві України у Харкові питання про постановку видавничої роботи мовами нацменшостей³⁰. Постановою секретаріату обкому партії газета «Червона зірка» була перетворена в обласну нацменівську газету і видавалася в Херсоні. Надавалося велике значення і питанням писемності. Наприклад, для молдаван видавалися книги з російським і латинським шрифтом — азбука для читання, арифметика та ін. Така практика допомагала розв'язувати питання освіти і навчання національних меншостей.

Однією з актуальних проблем сьогодні є зміцнення самосвідомості націй, виявлення ними своїх національних рис. У цьому плані можна навести цікаві приклади з минулого. Зокрема, питання землеустрою німців і євреїв на півдні України, розвитку колоній. Ці проблеми були предметом неодноразових розмов у партійних і радянських органах. Надавалася допомога німецьким колоніям, організовувалися німецькі райони, німці залучалися у радянське будівництво, кооперацію, колективне господарство. Приймалися рішення, що забезпечували німців землею у Херсонському, Миколаївському округах. В Одеській губернії було 300 німецьких населених пунктів. Про турботу партії про німецьких колоністів свідчить циркулярний лист ЦК КП(б)У «Про ставлення партійних і радянських органів до німецьких колоній» (1923 р.). У ньому підкреслювалася необхідність постійного нагляду за правильним втіленням у життя національної політики у німецьких колоніях, зазначалася необхідність того, щоб керівні партійні і радянські працівники знали мову відповідної національності, підкреслювалося, що німці у господарському відношенні стоять вище оточуючих їх українців і що ведення ними господарства є прикладом³¹. Отже, партійні органи вивчали умови життя нацменшостей.

Характерним явищем для національної політики того періоду було проведення безпартійних конференцій робітників і селян нацменшостей, на яких обговорювалися питання економічного, культурного становища цих народів. У 1925 р. було проведено 8 німецьких, 5 єврейських, 9 польських і 4 болгарських конференцій. Ці конференції проводилися у 4 районах Одеського округу і 1 Миколаївського (по трьох колоніях). Активну участь у роботі по скликанню Всесоюзної польської конференції брало польське бюро при губкомі партії. Проходили польські конференції робітників в с. Чаплинка Херсонського округу

²⁸ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 138, арк. 1—19.

²⁹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 138, арк. 1—19.

³⁰ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 2187, арк. 103—111.

³¹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 1600, арк. 1; спр. 591, арк. 14—35; Держ. арх. Одеської обл., ф. 53, оп. 1, спр. 787, арк. 53; ф. 599, оп. 1, спр. 412, арк. 9, 30—34; 51, 75; ф. 969, оп. 8, спр. 29, арк. 32.

та ін. Ці факти свідчать про зростання політичної активності робітників, селян, інтелігенції нацменшостей. Для влаштування євреїв було створено Одеське відділення ТЗЕТ (товариство землеустрою євреїв-трудящих). Мета — залучити єврейське населення до землеробства. При ЦВК СРСР було створено Комітет ЗЕТ. У 1924 р. в Одеському, Первомайському і Балтському округах було понад 100 єврейських сільськогосподарських колективів, а всього євреїв-землеробів у губернії налічувалося близько 50 тис. Було 11 єврейських сільрад³². Ці дані свідчать про увагу до потреб єврейського населення. У 1929 р. була організована єврейська агронацшкола. Організовувалися єврейські сільгоспвиставки. Практикувалися обласні злети трудящих різних національностей, зльоти передовиків-колгоспників євреїв, які достроково виконали план хлібозаготівель і план весняної сівби.

Багато було зроблено у ті роки і для залучення до соціалістичного будівництва молоді нацменшостей. Наприклад, при губкомі ЛКСМУ було створено єврейський секретаріат, колегію, організовувалися конференції єврейської молоді, провадилась відповідна робота серед дітей, видавалася юнацька література³³. Цікавою вбачається практика проведення конференцій жінок-робітниць і селянок. Так, у 1925—1929 рр. пройшли конференції єврейських робітниць у Херсоні, 4 конференції німецьких жінок, конференція 78 жінок-шведок Старошведської райради Бериславського району. Відбулися 2 конференції польських жінок, 2 молдавських, 2 болгарських селянок в Одеському окрузі. Партія піклувалася і про роботу громадських організацій, захочувала діяльність «Союзу німецьких колоністів», «Спілки голландських вихідців на Україні», в Одесі існувало відділення «Спілки» — «Сільськогосподарська спілка нащадків голландців на Україні»³⁴.

Спостерігалось уважне ставлення до релігії. Відділом Управління при губревкомі була дозволена єврейська релігійна громада. Постановою президії Одеського окрвиконкому від 13 квітня 1930 р. була поновлена діяльність Будинку релігійного товариства баптистів, римсько-католицького будинку, Володимирської церкви та ін.³⁵

Таким чином, розв'язання національного питання проходило без обмеження національної самосвідомості. Проте слід відзначити, що найбільша активність, різноманітність форм роботи з нацменшостями припадає на 20-ті рр. У 30-ті рр. цей процес гальмується. Саме тоді перемогла тенденція до жорстокої централізації усіх сфер життя країни. Командно-адміністративна система своїм деструктивним впливом не обминула й галузь національної політики, деформувавши її ключовий принцип. Творчий пошук був замінений шаблонним підходом, уніфікацією. Врахування національних особливостей дедалі більше набувало формального характеру. У роки культу особи будь-які спроби протидіяти гіпертрофії бюрократичного центру, що посилювався, часто видавалися за прояв націоналізму. Багато представників національної інтелігенції стали жертвами репресій.

Відповідними постановами сталінського керівництва були реорганізовані національні школи на Україні, національні райони і сільради. Були також ліквідовані Всеукраїнська Академія наук і Всесоюзна асоціація марксистсько-ленінських інститутів, серйозної шкоди було завдано кадрам національного учительства та кооперативного руху, що становив тоді велику культурну силу. Отже, у другій половині 30-х рр. робота по розвитку культури і національній самосвідомості нацменшостей на Україні почала згортатися. Можливо, саме на цьому багато у чому трагічному етапі нашої історії містяться витoki нинішніх загострень національних відносин у СРСР. З огляду на це вбачається

³² Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1226, арк. 2.

³³ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 77, арк. 3; спр. 1582, арк. 77, 98.

³⁴ Держ. арх. Одеської обл., ф. 717, оп. 1, спр. 408, арк. 1—7.

³⁵ Там же, ф. 53, оп. 1, спр. 487, арк. 50—60.

не лише доцільним, а й важливим дослідження періоду 30-х рр. як низки серйозних деформацій ленінської національної політики. В умовах перебудови вивчення цього досвіду з усіма його досягненнями і прорахунками набуває особливої актуальності.

Одержано 7.06.90.

Предпринята попытка раскрыть деятельность партийных организаций Одесской области по осуществлению ленинской национальной политики на примерах работы с национальными меньшинствами юга Украины.

М. А. Якименко (Полтава)

Земельна оренда на Україні в період капіталізму

Автор оцінює умови існування земельної оренди на Україні в період капіталізму, їх вплив на рівень життя селян та ефективність сільськогосподарського виробництва.

Історія орендних відносин на Україні періоду капіталізму ще не була об'єктом спеціальних досліджень вчених (хоч, звичайно, не можна сказати про неї як про «білу пляму» минулого). Оренди, як важливого показника умов життєдіяльності селянства, торкалися практично всі дослідники, які вивчали питання соціально-економічного розвитку різних регіонів України. А ось про їхній вплив на рівень добробуту селянської родини історики знають мало, хоч фактів, необхідних для відповідних висновків, цілком достатньо. Центральне місце серед джерел займають матеріали земських і державних сільськогосподарських переписів, на основі яких автор головним чином і побудував свої розрахунки.

Про те, що селяни України наприкінці XIX—на початку XX ст. тяжіли до оренди, свідчать, зокрема, дані таблиці 1*. З неї видно, що колишні поміщицькі селяни, а це 50% усіх сільських жителів України, мали у своєму розпорядженні майже в 2 рази менше землі, ніж колишні державні. Але і ця категорія експлуатованого населення, до якої належали й так звані «малоросійські козаки»** Полтавської та Чернігівської губерній, не мала достатньої кількості землі. Згідно з офіційно визнаною мінімальною нормою, середній селянській родині у чорноземних губерніях країни на кожну особу чоловічої статі необхідно було мати не менш як 5 дес.¹ Як свідчать дані табл. 1, у Київській губернії на одного чоловіка із складу колишніх державних селян у середньому припадало по 3,2 дес., у Подільській і Волинській — 3,1, Харківській — 3,8, Чернігівській — 3,0, а Полтавській — 2,6 дес. Тільки у степових губерніях півдня України ця цифра коливалася від 5,2 у Катеринославській до 6,5 дес. у Таврійській губерніях. І це в той час, коли середній розмір дворянського землеволодіння наприкінці XIX ст. досяг 721, 4, а в окремих місцях у Таврійській і Катеринославській губерніях — більш як

* Таблицю складено на основі: Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России.— СПб., 1906.— С. 20—21, 38—39, 44—45.

** «Малоросійські козаки» — офіційна назва тієї частини населення Полтавської та Чернігівської губерній, яка була на становищі державних селян після ліквідації наприкінці XVIII ст. залишків автономії України, а, отже, її збройних сил (прим.— авт.)

¹ Детальніше про це див.: Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма в 1861—1881 годах // Крестьянство Сибири периода разложения феодализма и развития капитализма. Сб. научных трудов.— Новосибирск, 1981.— С. 63—67.

1 000 дес. Польські аристократи Браницькі у Білій Церкві, Ставищах та інших місцевостях володіли 167 тис. дес. землі. Графи Потоцькі у Теплику, Ситківцях, Шепетівці, Антонинах мали 107 тис., український магнат та цукрозаводчик Терещенко у Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській та Харківській губерніях — 141 тис., а Фальц-Фейни на півдні України — 200 тис. дес. тощо². Основна частина великих землевласників на своїх землях не займалася власним господарством. В одних випадках поміщики були нездатні після реформи 1861 р. перебудувати останнє на нових принципах, а в інших—це було просто не вигідно. Величезна армія малоземельних і безземельних селян майже чатувала на кожну десятину землі, що потрапляла на ринок. Загальна картина орендних відносин наприкінці XIX ст., згідно з підрахунками Л. М. Іванова, мала такий вигляд (табл. 2)³. Всього селяни орендували понад 4,2 млн. дес. землі, що становило 21,3% від їх надільного землеволодіння.

Таблиця 1

№№ п/п	Економічні показники	Г у б е р н і ї				
		Херсонська	Таврійська	Катеринославська	Київська	Подільська
1.	Середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. (у дес.)	2,6	3,8	1,9	2,1	2,0
2.	Середній наділ землі на душу населення колишніх державних селян у 1877 р.	5,4	6,5	5,2	3,2	3,1
3.	Середній розмір дворянського землеволодіння у 1887 р. (у дес.)	833,7	1123,8	1347,3	996,3	727,6
4.	Площа казенних земель у 1904 р. (тис. дес.)	257,6	284,9	112,7	197,6	84,1
5.	Всього землі у володінні селян, поміщиків і держави в 1877 р.	6235,3	5225,6	5475,9	4329,7	3621,1

№№ п/п	Економічні показники	Г у б е р н і ї				
		Волинська	Харківська	Полтавська	Чернігівська	У середньому по Україні
1.	Середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. (у дес.)	3,4	1,8	1,4	2,4	2,4
2.	Середній наділ землі на душу населення колишніх державних селян у 1877 р.	3,1	3,3	2,6	3,0	4,0
3.	Середній розмір дворянського землеволодіння у 1887 р. (у дес.)	784,2	349,2	167,6	159,0	721,4
4.	Площа казенних земель у 1904 р. (тис. дес.)	482,1	149,3	17,8	120,1	1706,2
5.	Всього землі у володінні селян, поміщиків і держави в 1877 р.	5480,1	4460,2	4052,8	3805,4	42686,1

Зауважимо при цьому, що абсолютно точних даних щодо кількості орендованої землі як наприкінці XIX ст., так і на початку XX ст. немає. Одні автори завищували загальні показники орендного фонду, а деякі

² Нариси розвитку народного господарства Української РСР.— К., 1949.— С. 75.

³ Іванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сб. статей.— М., 1961.— С. 315.

інші (в основному дослідники дожовтневого періоду) з тих чи інших причин, навпаки, занижували їх. Про це детально написав у своїй останній праці відомий радянський аграрник С. М. Дубровський⁴. На думку П. М. Першина, у 1887 р. площа землі, яку селяни України орендували у поміщиків, дорівнювала 6,5 млн. дес., а орендний фонд разом з надільною землею досяг 7—7,5 дес⁵. Протягом наступних тридцяти років селянство України, хоч і встигло купити у них близько 6 млн. дес., але орендний фонд при цьому практично не скоротився. Згідно з розрахунками, що М. А. Рубач зробив на основі матеріалів перепису 1917 р., орендними відносинами на Україні було охоплено 43,2% селянських господарств, які орендували 6287 тис. дес. Це становило близько 20% площі землекористування селян (бідняки мали у своєму розпорядженні 10,6, середняки — 32,3 і куркулі — 57,1%)⁶.

Таблиця 2

№№ п/п	Губернії	Загальна кількість орендованої селянами землі (тис. дес.)	Процентне відношення до надільної землі
1	Полтавська	746,5	32,0
2	Харківська	220,9	8,7
3	Чернігівська	361,6	15,4
	Разом	1329,0	18,4
4	Волинська	145,2	6,4
5	Київська	194,1	10,1
6	Подільська	74,8	4,3
	Разом	414,1	7,0
7	Катеринославська	617,5	25,0
8	Таврійська	533,9	29,0
9	Херсонська	1319,9	57,3
	Разом	2471,3	37,3
	Всього по Україні	4214,4	21,3

Таблиця 3

№№ п/п	Губернії	Селянські посіви (тис. дес.) в 1912—1913 рр. на землях:		
		надільних	куплених	орендованих
1	Полтавська	1279,9	408,2	166,8
2	Харківська	1601,4	135,5	113,6
3	Чернігівська	1135,3	162,8	20,8
4	Катеринославська	1844,2	375,6	420,7
5	Таврійська	1481,6	459,3	210,8
	Разом	7342,4	1541,4	962,9
	%	100	21,0	12,7

Як видно з табл. 2, найбільше землі орендували на півдні України — 2,4 млн. дес., на Лівобережжі — 1,3 млн., на Правобережжі — 414,1 тис. дес. Хоч її питома вага здається не такою вже й великою — лише 1/5 всього надільного землеволодіння, але роль орендних відносин у житті сільського населення була значною.

⁴ Дубровський С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма.— М., 1975.— С. 150—152.

⁵ Першин П. Н. Аграрная революция в России. От реформы к революции.— М., 1966.— Кн. 1.— С. 93.

⁶ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине.— Киев, 1956.— С. 18—19.

Зрозуміло, що далеко не всю орендовану у поміщиків землю відводили під посіви *. Як свідчать дані табл. 3⁷, на надільних землях Полтавської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської та Таврійської губерній в 1912—1913 рр. під останні пішло 7342,4 тис. дес., у той час як на куплених — 1541,4 тис. (21,0%) та орендованих — 932,9 тис. дес. (12,7%). До орендного фонду входили не тільки поміщицька, а й частина селянської земель. Дехто з малоземельних селян не мав чим обробляти власну ділянку, інші — вважали за краще віддати свій клапчик в оренду й іти на заробітки у міста. Були й такі, хто належав до категорії заможних селян, але частину своєї землі з тих чи інших причин віддавав в оренду. Певне уявлення про це можуть дати матеріали земських подвірних переписів 1910—1912 рр. (табл. 4)⁸. Здавання землі було найбільш поширене на півдні України. У Таврійській губернії в 1911—1912 рр. таких господарств виявилось 30,2%, а в Полтавській — 9,7%, або в 3 рази менше. Що ж до Волинської губернії, то тільки 3,1% селянських дворів віддавали всю або частину своєї землі в оренду. Коли ж ми оцінюватимемо їхню площу, то виявиться, що хоч на Полтавщині господарств, які віддавали землю в оренду, було в 3 рази менше, але її загальна площа дорівнювала 146,9 тис. дес. Порівняйте: у Таврійській — 139,4 тис., у Волинській — 33,3 тис. дес. (щоправда, тут враховано лише орну землю). В Таврійській губернії 15% всього селянського землеволодіння йшло в оренду, у Полтавській — 6,1%, а Волинській — 1,4%. Здавалось б, що останні дві цифри не такі вже й великі. Але ще В. І. Ленін, посилаючись на дані земських переписів 80-х років XIX ст., довів, що аналогічні показники «тільки здаються незначними». Він підкреслив: «Далеко важливіший, ніж абсолютні цифри оренди й здачі, ніж середні проценти здаваної землі або хазяїв, які здають землю, той факт, що здає землю головним чином біднота, а орендують найбільшу кількість землі заможні»⁹.

Таблиця 4

№№ п/п	Губернії	Кількість господарств із землею	В них надільної і купленої землі (тис. дес.)	Господарства, які здавали землю		Ними здано землі	
				Кількість	До числа всіх господарств %	Тис. дес.	До всієї площі %
1	Полтавська	427886	2406,1	41546	9,7	146,9	6,1
2	Волинська	414147	2398,1	12816	3,1	33,3*	1,4
3	Таврійська	64127	929,4	19354	30,2	139,4	15,0

* Тільки орної землі

Чітке уявлення про роль тих або інших соціальних груп сільських жителів в орендних відносинах дають матеріали сільськогосподарського перепису 1917 р. на Лівобережній Україні. Вибірковий підрахунок дав такі результати: 43% безпосівних господарств віддавали землю в оренду. В міру зростання посівної площі зменшувалася кількість родин, які здавали свої ґрунти іншим власникам. Тих з них, де засівали до 3 дес.,

* Хоч селяни і засівали набагато менше землі, ніж орендували, але питома вага посівів на ненадільних ґрунтах була досить таки значною.

⁷ Ковальченко І. Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сб. статей.— М., 1971.— С. 193—194.

⁸ Земские подворные переписи. 1880—1913. Поуездные итоги // Сост. З. М. и А. Н. Сваицкие.— М., 1926.— С. 251—258.

⁹ Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття // Повне збір. творів.— Т. 17.— С. 86.

було 31,3%, від 3 до 6 — 10,8%, від 6 до 9 — 5,0%, від 9 до 15 — 4,9%, понад 15 дес. — 5,0%¹⁰. Переважна більшість землі наймалася строком на рік. У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії, наприклад, річна оренда у 1904 р. становила 89,2%, у Бердянському повіті Таврійської губернії — 75,9, у Харківській (без Старобільського повіту) — 63,0, а в Полтавській — 56,4%¹¹.

На яких же умовах селяни орендували землю? Найвищою питома вага оренди за гроші була на Правобережній Україні — 96,5% усіх урахованих в 1901 р. її випадків. Трохи нижчою вона була на півдні України — 94,9%. Хоч у трьох губерніях Лівобережжя цей показник був значно меншим, але і там оренда переважала — 70,7%. Зовсім інша ситуація склалася в Чернігівській губернії: тільки 22,6% орендної плати вносилося грошима¹². Панівною на цій території була здольщина — 56% усіх випадків¹³. Іншу частину становила відробіткова система, або змішана форма оплати орендованої ділянки. Причини поширення відробітків у Чернігівській губернії яскраво виклав у своїй доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх справ місцевий губернатор. На початку 1884 р. він писав, що «нестача оборотного капіталу, невміння вести грошове господарство, нестача енергії в боротьбі з перешкодами, неминучими у всякому новому ділі, та інші подібні причини послужили масі поміщиків непереборною перешкодою до прямого переходу від натурального господарства до грошового і примусили їх шукати виходу з такого становища у зміні не способу ведення господарства, а способу одержання прибутку від землі». Таке становище привело до того, що «маса поміщиків повинна була припинити своє господарство й вдатися... до віддачі земель для обробітку селянам за певну частину врожаю. Таким чином, у Чернігівській губернії встановилася так звана половинна система господарства, яка, розвиваючись з кожним роком, стає пануючою»¹⁴.

Виникає запитання: як та чи інша форма оренди впливала на життєвий рівень трудящих? При грошовій, що була найбільш поширена в районах швидкого розвитку капіталістичних відносин (на півдні України), господар міг в окремі (врожайні) роки мати деяку частину прибутку. Відробітки ж не залишили селянинові жодних надій на це. Кабальною була для його родини й оренда з частки врожаю (найчастіше — з половини).

Відробітки, як роз'яснював В. І. Ленін, це — сучасне кріпосництво. Їх сутність полягала в тому, що панська земля оброблялася не поміщицьким реманентом, не найманими робітниками, а тими знаряддями, які були у селянина. А йти у кабалу йому доводилося тому, що поміщик «відхопив» собі у ході здійснення реформи 1861 р. кращі землі, «посадив мужика на пісочок», загнав його на злиденний, хоч у ряді випадків і значний (10—12 дес.) наділ. Відробіткове господарство, це — підновлене, підфарбоване кріпосницьке господарство. Володимир Ілліч писав: «Відробітки тримаються не силою закону — за законом селянинові «вільно» умирати з голоду! — вони тримаються силою економічної залежності селян... Для знищення цієї болячки на тілі російського народу є тільки один засіб: знищення поміщицької земель-

¹⁰ Підсумки вибіркового сільсько-господарського перепису 1917 року.— Харків.— 1931.— С. 108—109.

¹¹ Земские подворные переписи. 1880—1913. Поуездные итоги.— С. 258.

¹² Матеріали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения сред-неземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской Рос-сии.— СПб., 1903.— Ч. 1.— С. 114—128.

¹³ Сельскохозяйственный обзор Черниговской губ. за 1904 г.— Чернигов, 1906.— С. 71.

¹⁴ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонопо-лістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.).— К., 1970.— С. 73.

ної власності, бо вона в переважній масі випадків є досі *кріпосницька* власність, джерело і опора *кріпосницької* експлуатації¹⁵.

Відробітки й здольщина гальмували економічний прогрес сільсько-го господарства, а, отже, і всієї країни. «...Головна й основна причина сільськогосподарської відсталості Росії, застою всього народного господарства і небаченого на світі приниження землероба, — підкреслив В. І. Ленін, — є *відробіткова система*, тобто пряий пережиток кріпосництва»¹⁶. Відробіткова система поміщицького господарства означала збереження надто відсталих методів землеробства, увічнення варварства і в агрокультурі, і в усьому суспільному житті Росії.

Що ж до рівня життя орендарів із середовища трудящого селянства, то фактів, що проливають світло на це, можна відшукати чимало. Наведемо кілька з них. «В деяких місцях нашого повіту, — писали в 1915 р. «Константиноградские сельскохозайственные известия», — потреба в орендній землі виняткова. Багато господарів змушені брати землю, не рахуючись з вартістю орендної плати...»

Виснажені й забур'янені землі, які, як правило, лише й віддаються в оренду і тільки в окремих випадках скуповуються. Але й цього замало. Господарі, які здають ґрунти, не задовольняються високою орендною платою. Щоб забезпечити себе робочою силою у період жнив, вони роблять це лише за умови відробітку покосом. Унаслідок цього ще більше підвищуються ціни на оренду. Орендарі «змушені насамперед приступити до збирання хліба у власника, а потім вже братися за свій»¹⁷. Умови оренди на Україні, як і на всій території Європейської частини царської Росії, були в основній масі нестерпними. В Лохвицькому повіті Полтавської губернії чиста прибутковість десятини орендної землі, враховуючи прибутки з толоки, на початку ХХ ст. дорівнювала 14 крб. Ціни при користуванні землею протягом року досягали 16 крб., а при багаторічній оренді — 9 крб. 70 коп.¹⁸ Отже, тільки при тривалій оренді селянин міг сподіватися на прибуток. Але ж, як було зазначено вище, основна маса селян мала змогу орендувати ґрунти лише на один посів.

Полтавський селянин Василь Завгородній у 1914 р. писав: «Оренда землі при існуючих цінах є справжнім лихом. Я знаю багатьох господарів із числа середніх, які захоплювалися орендою останні 5—6 років, і що ж? Вони зараз напівзлидарі: оренда остаточно їх розорила»¹⁹.

Харківські статистики, оцінюючи землі, відмовилися від визначення прибутковості за орендними цінами, оскільки при їхньому зростанні під час оренди приватновласницької землі певну роль відіграло через-сумжжя. Останнє було прямим наслідком реформи 1861 р. «Орендні ціни непомірно зростають і, звичайно, результат таких «голодних» оренд не може бути критерієм для висновку про дійсну прибутковість земель всіх категорій власників»²⁰. Тому оцінщики взяли за основу спосіб «виручок і затрат».

Старобільський повіт, маючи загалом непогані чорноземні ґрунти, відносився до району екстенсивного характеру землеробства. Але багато хто з малоземельних селян, не маючи можливості орендувати землю, щорічно орав свою, не віддаючи її під пар. Нестача у них робочої худоби приводила до того, що 45,3% дворів зверталися до супряги. Про агротехнічний рівень землеробства свідчить врожайність зернових: в

¹⁵ Ленін В. І. Проект промови з аграрного питання у другій Державній думі // Повне збір. творів.— Т. 15.— С. 126.

¹⁶ Там же. — Т. 17.— С. 72.

¹⁷ Константиноград. сельскохоз. известия.— 1915.— № 8.— С. 5.

¹⁸ Землі Полтавской губернии и их доходность: Лохвицкий уезд.— Полтава, 1911.— Т. VII.— С. 13.

¹⁹ Константиноград. сельскохоз. известия.— 1914.— № 2.— С. 27.

²⁰ Матеріали для оцінки земель Харьковской губернии. Старобельський уезд. Вып. III: Доходность крестьянской пашни.— Харьков, 1907.— С. 6.

1900—1904 рр. середній урожай жита становив 31 пуд з десятини, ярової пшениці — 39, ячменю — 40, причому в найбідніших групах з однопіллям ці показники відповідно дорівнювали 26, 35 і 36 пудам (порівняйте: у групах з багатопільними сівоборотами — 33, 44 і 43 пуди)²¹. Враховуючи те, що витрати виробництва на одиницю продукції у великих господарствах були меншими, а умови реалізації — кращими, ніж у дрібних, різниця у прибутковості землеробства повинна бути досить значною. Це, між іншим, оцінщики не брали до уваги.

На півдні України в період капіталізму сформувалася категорія населення, що займалася орендою приватновласницької землі. Вона навіть мала окрему назву — десятинщики. «Десятинщик, — читаємо в одному з довідників того часу, — дрібний орендар чужої землі, що користується останньою з тієї або іншої частки врожаю»²². Тільки в Херсонській губернії на початку ХХ ст. їх налічувалося понад 10 тис. дворів. У перші пореформені роки вони були більш-менш забезпеченими. Орендарі платили тільки десяту частину врожаю (звідси і термін — «десятинщик»). Але згодом, коли попит на землю в процесі заселення південноукраїнських степів зріс, їхнє становище почало неухильно погіршуватись. «Розмір частки врожаю, що її виплачували власникові землі орендарі, зріс з 1/10 до 1/2 і більше, причому, — як зазначалося в цьому ж довіднику, — в практику широко ввійшла вже система грошових і відробіткових приплат. Десятинщик, таким чином, залишився у повній залежності від сваволі поміщика, виявився приреченим на постійні перекочування від одного власника до другого»²³.

Кабальні умови оренди створювали умови, за яких навіть в районах з відносно високим рівнем розвитку капіталістичних відносин, консервувалася напівфеодальна відробіткова система. «Грошова плата за «хату», — читаємо в одному із статистичних довідників по Таврійській губернії, — у чистому вигляді практикується у 13 селищах... Що ж до випадків поєднання грошової винагороди з виконанням натуральних повинностей, то їх налічується до 9 (селищ — М. Я.)»²⁴. Додаткові повинності найчастіше виступали у вигляді перевезення дров з лісу, транспортування хліба на базар, а інколи в якійсь іншій визначеній формі роботи (наприклад, обгороджування тином саду). Коли десятинщик страждав від неврожаю, то щоб мати позичку від земської управи йому, скажімо, в Херсонській губернії, потрібно було знайти не менш як «двох благонадійних селян, або одного землевласника» (мається на увазі поміщик). Тільки за умови, коли вони зможуть переконати дільничого виконавця земської управи, що позичку буде повернуто до вказаного останньою строку, орендарі могли розраховувати на допомогу²⁵.

Ще до революції оренда дістала назву продовольчої. Таке поняття утвердилося в радянській історичній та економічній літературі, хоч, на думку А. М. Анфімова, правильніше було б її називати споживчою²⁶.

Отже, її основною рисою був вимушений характер. Це була відчайдушна спроба селян без переселення до інших місць забезпечити свій продовольчий бюджет. Як наслідок, продовольча оренда стала економічним абсурдом, бо приносила селянам меншу винагороду за працю у порівнянні з цінами на робочу силу на ринку праці.

²¹ Там же.— С. 25, 47.

²² Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова-Тяньшанского. Т. XIV: Новороссия и Крым.— СПб., 1910.— С. 258.

²³ Там же.— С. 259.

²⁴ Сборник статистических сведений по Таврической губернии.— Симферополь, 1886.— Т. 3.— С. 17.

²⁵ Систематический свод постановлений Херсонского губернского собрания. 1865—1888 гг.— Одесса, 1890.— Т. 2.— С. 215.

²⁶ Анфилов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX — начале XX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.— М., 1961.— С. 290.

Незважаючи на це, люди не відмовлялися від неї. В результаті, орендні ціни зростали (табл. 5)²⁷. В середньому по Україні за 1881—1901 рр. вони збільшилися приблизно удвічі, а протягом наступних одинадцяти років — ще на 70%. В 1881—1912 рр. найвищі темпи їх збільшення спостерігалися на півдні України, особливо в Таврійській губернії, — з 3 крб. 37 коп. до 19 крб. 05 коп., тобто майже в 6 разів.

Таблиця 5

№№ п.п.	Губернії	Орендні ціни 1 дес. орної землі під один посів (крб.)		
		1881 р.	1901 р.	1912 р.
1	Полтавська	7,91	9,34	20,28
2	Харківська	7,22	9,90	19,94
3	Чернігівська	8,43	12,03	15,89
4	Волинська	6,58	6,40	?
5	Київська	10,50	16,36	16,52
6	Подільська	6,58	10,63	?
7	Катеринославська	3,76	7,77	17,31
8	Таврійська	3,37	8,65	19,05
9	Херсонська	4,53	8,97	13,16
	У середньому по Україні	5,65	10,01	17,24

Земельна рента навіть у грошовій формі на початку ХХ ст. становила третину селянського врожаю. Зрозуміло, що такий рівень її був не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду мільйонів людей²⁸. По суті, вона була особливим видом половинщини, хоч і мала вираз у грошах, тобто у вигляді загального буржуазного еквівалента. Буржуазна за формою, вона значною мірою була докапіталістичною за своєю сутністю. Як довів К. Маркс, земельна рента змінює свою природу лише тоді, коли капіталістичний орендар стає повним господарем виробництва й здійснює його шляхом експлуатації найманих робітників²⁹.

Розрахунки показують, що на Правобережній і Лівобережній Україні, де зосереджувалося близько 80% сільського населення України, селянин міг бути більш-менш самостійним при наявності 8—10 десятин землі. Цікаві дані в зв'язку з цим одержали члени Харківського сільськогосподарського товариства*, які на початку ХХ ст. вивчали фактори, що впливали на рівень орендних платежів і витрат на оплату вільнонайманої робочої сили. Порівнюючи витрати з прибутками, дослідники встановили, що при землекористуванні у 8—10 дес. прибутки від сільського господарства на одне господарство становили 418,9 крб., що в середньому дорівнювало витратам подібних господарств (418,5 крб.). Деяке переважання прибутків над витратами спостерігалось ли-

²⁷ Ставровський Я. Ф. и Алексеев В. В. Переселение в Сибирь.—СПб., 1906.— Вып. XXXI.— С. 20; Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века.— М., 1961.— С. 164; Стоимость производства главнейших хлебов: Вып. 1. Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев.— Пг., 1915.— С. 111—121.

²⁸ Слабченко М. Матеріали до економічної історії України ХІХ ст.— Харків, 1925.— С. 268.

²⁹ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. III. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 25.— Ч. II.— С. 293.

* Сільськогосподарські товариства — одна з форм об'єднання частини заможних селян і поміщиків, що існувала наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., для вивчення й поширення передового досвіду ведення сільського господарства (нові способи землеробства, більш досконалі знаряддя праці тощо). В багатьох селах були свої товариства, які час від часу організовували з'їзди, де обговорювались різні проблеми, в тому числі боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур.

ше в тих, хто мав 10 — 12 дес. землі: відповідно 485,3 та 445,1 крб.³⁰

Яку ж ділянку треба було мати, щоб задовольнити основні потреби середньої селянської родини за умови приватної власності на землю? Відповідні дані влітку 1917 р. зібтали економісти Полтавського губернського земства. Якщо людина володіла від 3 до 6 дес. орної землі, вона в середньому мала 364,24 крб. прибутку, а витрати дорівнювали 538,43 крб. Тільки ті, в кого було від 6 до 9 дес., могли розраховувати на певний прибуток (737,24 крб. мінус 619,36 крб. = 117 крб. 88 коп.)³¹. Якщо ж в орендаря не було вільних коштів, то він практично не міг взяти на певний строк оці 8—10 дес.

Чимало втрачали на орендних платежах середні та заможні домогосподарі. Радянський економіст П. П. Теличук підрахував, що селяни України за 50 років після реформи 1861 р. заплатали поміщикам за оренду землі приблизно 3 млрд. крб.³² Можна уявити собі, якого рівня прогресу досягло б сільське господарство, коли б ці мільярди були вкладені у виробництво, пішли на вдосконалення агрономічної культури, придбання нової техніки, високопродуктивних сортів сільськогосподарських культур тощо!

Про рівень матеріально-технічної бази сільського господарства свідчив, зокрема, подвірний господарський перепис 1900 р. у Полтавській губернії. Орендарі мали, як правило, найгірші знаряддя праці. Скажімо, серед тих, хто в 1899—1900 рр. купував залізні плуги, 44% мали понад 6 дес. власної землі, а безземельних був тільки 1%³³. Що ж до парових молотарок, жниварок і снопов'язалок, то їх могли придбати виключно заможні землевласники.

Орендарі, як і всі інші селяни, обробляючи землю, користувалися кіньми чи волами. За даними перепису, у губернії на 100 дес. посівів у дрібних господарствах припадало 13 робочих коней і 12 волів, а всього на Полтавщині 389 503 господарства (до 50 дес.) в 1900 р. мали відповідно 205,2 тис. і 302,6 тис.³⁴

Вивчивши ситуацію з обробіткою землі, Полтавська повітова земська управа наприкінці XIX ст. змушена була із жалем констатувати, що внаслідок розорення основна маса орендарів не може бути корисною як рушійна сила прогресивного розвитку землеробства. Звідси земці зробили небезпідставний висновок, що «питання розширення селянського землеволодіння хоча б до тих розмірів, які зможуть забезпечити найнеобхідніші потреби населення, є не тільки питання гуманізму, але й вимога тверезої економічної політики»³⁵.

Селянські господарства, як відомо, були у своїй основній масі дрібнотоварними. Найпершою метою їх існування було задоволення елементарних потреб сім'ї. Через високі платежі ті з них, які вважались малозабезпеченими, змушені були продавати на ринку навіть частину зерна, необхідного для харчування родини. А звідси — недоїдання, хвороби, значна смертність. Темпи економічного прогресу сільського господарства в самодержавній Росії виявилися вкрай низькими. Тільки докорінне перетворення аграрних відносин могло створити принципово нові умови його розвитку.

³⁰ Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства.— С. 91, 108—109, 111.

³¹ Підраховано на основі даних: Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 г.— Полтава, С. 210, 212.

³² Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні.— К., 1973.— С. 69.

³³ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г.— Полтава, 1902.— С. 48.

³⁴ Статистический справочник по Полтавской губернии.— Полтава, 1910.— С. 104, 106; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 год.— Полтава, 1908.— С. 383.

³⁵ Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886—1900 гг.).— Полтава, 1904.— С. 21.

В нашій країні вони виникли після запровадження в 1921 р. непу. Як свідчить статистика, протягом 1922—1928 рр. продуктивність праці у сільському господарстві почала зростати небаченими до тих пір темпами. Проте курс на «надіндустріалізацію» за рахунок селянства, який визначився в рік (1929) так званого «великого перелому», завдав непоправної шкоди всьому сільськогосподарському виробництву, що негайно відбилосся й на життєвому рівні народу. Як на селі, так і в місті не вдалося здійснити ленінську програму будівництва «ладу цивілізованих кооператорів», під яким Володимир Ілліч розумів соціалізм.

Уроки минулого дають підстави викласти деякі міркування щодо вдосконалення орендних відносин у нашій країні. По-перше, орендар повинен здобути право на користування землею безпосередньо від органів Радянської влади, а не від адміністрації колгоспів, які в даному випадку є зайвою ланкою. Будь-яка юридична особа (радгосп, колгосп, кооператив, індивідуальне сімейне господарство) повинна мати рівне право на оренду землі. По-друге, ставки орендної плати мають встановлюватися диференційно, залежно від родючості земельних ділянок та їх розташування. По-третє, орендар має здобути повну господарську самостійність. Таким чином відроджується володіння землею, юридично й практично відокремлене від власності на неї. Держава економічно реалізує право власності на землю шляхом присвоєння орендної плати та прибуткового податку, а орендар — привласнення чистого прибутку, що залишився після виплати власнику землі орендної суми й прибуткового податку. Строки орендної плати повинні стимулювати інтенсифікацію землеробства. Індивідуальним сімейним господарствам потрібно надати право передачі орендованої землі своїм спадкоємцям.

Система орендних відносин може багато що змінити в нашій економіці. Вона створює економічну й юридичну основу тієї господарської самостійності товаровиробника, яка проголошена в ряді нових законів СРСР. Але щоб її можна було реалізувати на практиці, необхідно пам'ятати той гіркий досвід, який нагромаджений в минулому, в тому числі й у дожовтневий період.

Одержано 17.02.89

Автор оценивает условия существования земельной аренды на Украине в период капитализма, их влияние на уровень жизни крестьян и эффективность сельскохозяйственного производства.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. І. Киян (Кіровоград)

Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях видатного українського історика В. Б. Антоновича, розповідається про найважливіші праці вченого, розглядаються основні риси його схеми історичного процесу на Україні.

Володимир Боніфатійович Антонович відомий як визначний дослідник, що своєю невтомною, наполегливою працею вніс чималий доробок у розвиток вітчизняної історичної науки, археографії, етнографії, археології та історичної географії. З його діяльністю як публіциста і громадського діяча певною мірою пов'язаний цілий етап національно-визвольного руху на Україні в другій половині ХІХ ст.

Постать В. Б. Антоновича як вченого і ще більш значною мірою як громадського діяча досить складна й суперечлива. Але в цілому перед нами постає особистість, чия невтомна, наполеглива праця є ніби взірцем виконання свого професійного та громадського обов'язку. Тут ми бачимо перед собою невтомного шукача історичної істини, дивуємося фантастичній працездатності вченого. Повагу заслуговує та послідовність, з якою він стверджував та протягом всього свого життя відстоював свої погляди, переконання й ідеали.

Біографія історика в літературі, присвяченій його особі, висвітлена далеко не повністю. Чимало в ній пропусків, неточностей, а то й недоречностей. Причиною цього, насамперед, є обмежена кількість вірогідних, документальних даних, що стосуються життя та творчості Антоновича. Автобіографічні спогади історика, написані ним на 63-му році життя, також дуже мало дають необхідного матеріалу, оскільки розповідають лише про дитячі та юнацькі роки, залишаючи поза увагою більш пізній і важливий відрізок його життя та діяльності¹. Важко з абсолютною достовірністю встановити навіть рік народження вченого. Найбільш поширена версія, що Антонович народився 6 січня 1834 р. в містечку Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії, не підтверджується ніякими документальними даними і ґрунтується лише на сімейній реліквії Антоновичів — натільному хресті з гравіруванням, подарованому маленькому Володі в день його хрещення. Але сам цей обряд, як свідчить В. Ляскоронський (один з біографів Антоновича та його учень), беручи за основу спогади членів сім'ї вченого, у даному разі не збігається з днем дійсного народження. В. Ляскоронський стверджує, що В. Б. Антонович народився у 1830 р. в містечку Чорнобилі Київської губернії. «За розповіддю рідних,— пише він,— дитина, з'явившись на світ здалася такою слабою та хворобливою, що батьки її, не сподіваючись, що вона може вижити, і побоюючись, щоб не вмерла без хрещення, поспішили охрестити її. Але оскільки на той час в містечку не було ксьондза, то дитину охрестив уніатський священник. Згодом батьки Антоновича переїхали до містечка Махнівка Бердичівського повіту. Переселившись туди і побачивши, що їхній син дещо зміцнів, вони звернулися до місцевого ксьондза з

¹ Див.: Антонович Володимир. Автобіографічні записки // Літерат.-наук. вісник.— К.; Львів.— 1908.— Т. 43.— Кн. VII—IX.

проханням повернути дитину, хрещену за уніатським обрядом, до католицької церкви. Цей акт і було здійснено 6 січня 1834 р.»².

Батьки Антоновича належали до родової, збіднілої та безземельної польської шляхти. Підкреслюючи цю обставину, він не без іронії писав в автобіографії: «Я не належу до класу володарів землі, мої родинні спомини не прив'язані до якого-небудь шматка території, у якому заховалися б спомини локальні або документальні про діяльність таку або іншу моїх антенатів»³.

Мати історика — Моніка Гурська, досить освічена жінка — вже з 22-х років стала служити гувернанткою у багатих шляхетських родинах. Батько — Боніфатій Антонович — також деякий час працював гувернантом, але, на відміну від своєї дружини, що відзначалася енергійними та діловими якостями, був людиною, за словами В. Б. Антоновича, «зовсім пасивною, індиферентною, без будь-якої ініціативи з напрямом до абсолютного спокою, до життя без праці, хоч би й скромного»⁴. Скориставшись з пропозиції свого учня, заможного шляхтича Оттона Абрамовича, Боніфатій Антонович, покинувши сім'ю, поселився в його маєтку в селі Гущинці Вінницького повіту. Перебуваючи «на легкому хлібові», він до останніх днів свого існування вів цілком характерне для тогочасної шляхти паразитичне життя.

Коли В. Антоновичу сповнилося три роки, мати його продала свій дім і поселилася у брата, який мав адвокатську практику в повітовому Махнівському суді. Виховання малолітнього Володимира цілком було віддане його бабусі — Кароліні Гурській, яка залишила в пам'яті Антоновича найприємніші спогади своєю добротою і чуйністю.

З шести років починається для Антоновича домашнє навчання, яке здійснювалося під безпосереднім наглядом матері. Будучи палкою прихильницею шляхетських порядків та польською патріоткою, вона хотіла все це передати й своєму синові. Проте деспотичний характер матері, часті покарання за найменші провини, викликали у малого хлопця лише відразу до тих шляхетських звичаїв, які йому хотіли насильно прищепити.

Провчившись три роки таким чином, Антонович перейшов до гувернанта, який мав підготувати його до вступу в гімназію. У той час він вперше почав вивчати російську мову і невдовзі мав змогу познайомитися з написаним цією мовою підручником по теорії історії Шлецера, знання якого було обов'язковим для всіх, хто вступав навчатися у середні навчальні заклади тогочасної Росії.

За півроку до вступу в гімназію у зв'язку з переїздом гувернанта в інше місце Володимира віддали до Боніфатія Антоновича з тим, що він буде повторювати з ним пройдений курс та поповнюватиме його багаж знань. В маєтку шляхтича Абрамовича, де жив його батько, постійно перебувало багато шляхетської молоді, що захоплювалася козацькою романтичною історією. На її зібраннях досить часто читали козакофільські повісті Михайла Чайковського, заборонені тогочасною цензурою. З них Антонович вперше почув про козацтво, яке йому дуже припало до вподоби.

Влітку 1844 р. Антонович переїхав для дальшого навчання в Одесу. Подорож до місця призначення справила на нього незабутнє враження. Йому випала нагода зблизька придивитися до побуту та звичаїв тих людей, від яких так наполегливо відводило його шляхетське виховання. В Одесі Антоновича влаштували в інтернат для хлопчиків при Рішельєвській гімназії, організатором якого був названий батько Антоновича І. Джидай. Саме він, маючи особливий

² Ляскоронський В. Современная летопись: В. Б. Антонович // Журнал министерства народного просвещения.— 1908.— № 6.— С. 52.

³ Антонович Володимир. Автобіографічні записки.— Кн. VII.— С. 4.

⁴ Там же.— С. 5.

вплив на молодого юнака, пробудив в Антоновича сталий інтерес до навчання.

В пансіонаті, а пізніше і в 2-й одеській гімназії, куди перевели Антоновича, багато уваги приділяли вивченню іноземних мов, і він прекрасно вивчив латинську, французьку та німецьку мови, якими вже у той час володів абсолютно вільно.

Після закінчення одеської гімназії Антонович за наполяганням своєї матері, вступив у 1850 р. на медичний факультет Київського університету. Проте вже на другому курсі зрозумів, як він сам висловився, що «пішов не на свою дорогу». Але оскільки перехід з медичного факультету в зв'язку з Кримською війною категорично заборонили, то Антонович змушений був «дотягнути медицину до кінця» і потім з метою погашення своїх грошових боргів більше року займатися медичною практикою в містечках Бердичів та Чорнобиль⁵. Поправивши своє матеріальне становище, він (після смерті матері) у 1856 р. вступає повторно до Київського університету на історико-філологічне відділення, яке й закінчує у 1860 р. з кандидатським ступенем.

Ще в період навчання на медичному факультеті Антонович знайомиться з рукописами козацьких літописів, творами А. О. Скальковського з історії козаччини. Незабутнє враження на нього справили з великими зусиллями добутий «Кобзар» Т. Г. Шевченка. Знайомство з цією літературою надзвичайно сильно вплинуло на життєву орієнтацію Володимира Боніфатійовича. «Притупляючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії,— писав Антонович,— я одкрив сам собою українство, і чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття мое була не зайва вигадка»⁶.

В університеті свої переконання Антонович став передавати товаришам, вихідцям, як й він сам, з середовища польської шляхти. Поступово його авторитет серед студентської молоді невпинно зростає, він став визнаним її лідером.

Наприкінці 50-х років в студентській корпорації, що об'єднувала переважно польську молодь, під безпосереднім впливом Антоновича з'явилась думка, що «дивно жити у краї, не знаючи ні самого краю, ні його людності»⁷. Для подолання цієї прогалини шляхом вивчення історії, побуту населення Антонович разом з своїми товаришами протягом літніх канікул постійно подорожував по Україні. Пішки були обійдені: Волинь, Поділля, Київщина, Холмщина, більша частина Катеринославщини і Херсонщини. Головне враження від цих мандрівок, за визначенням Антоновича полягало у тому, що народ «став перед нами не в шляхетському освітленні, а таким, яким він є»⁸.

У той же час, на початку 60-х років, стався гучний за своїм резонансом у тогочасному суспільстві розрив В. Б. Антоновича з польськими колами. Він безповоротно разом з своїми однодумцями приєднався до Української громади, яка тоді нелегально існувала в Києві.

З точки зору шляхетської аристократії такий крок був зрадою щодо неї. Проявом ненависті шляхти до Володимира Боніфатійовича став виклик його на так званий «шляхетський суд честі». Однак, з'явившись на зібрання шляхти Бердичівського повіту, до якої він належав, Антонович глибоко логічним доведенням спростував всі обвинувачення проти себе й своїх товаришів⁹. Тоді за роботу взялися єзуїти. Посипалися доноси. Разом з іншими хлопоманами (гуртківцями, що входили до Української громади) Антоновича звинуватили у пропа-

⁵ Антонович В. Б. Додаток до мемуарів.— Твори.— Т. 1.— К., 1932.— С. 63.

⁶ Антонович В. Автобіографічні записки.— Кн. IX.— С. 395.

⁷ Там же.— С. 406.

⁸ Там же.— С. 407.

⁹ Див.: Міяковський В. Матеріали з громадського і літературного життя України // Там же.— 1924.— Кн. 1—2.— С. 154.

ганді атеїзму, антипатріотизмі й навіть у створенні «організації комуністів для проведення загального повстання українського селянства»¹⁰. Ці наклепи викликали занепокоєння урядових кіл. За наказом Київського генерал-губернатора була створена спеціальна урядова комісія для розгляду діяльності хлопоманів, яка мала далекосяжні плани роз'єднання польських демократичних сил на Україні. 27 лютого 1861 р. В. Б. Антоновича викликали на її засідання для з'ясування справи¹¹. Цьому передував обшук, проведений у сільському будинку, де жила його сестра. Однак, крім вилучення портрета Ш. Конарського в ланцюгах і фотографії студентів в українських костюмах, він практично нічого не дав¹². Не маючи фактичних доказів антиурядової діяльності гуртківців, слідча комісія не змогла вжити щодо хлопоманів ніяких відчутних санкцій, обмежившись встановленням таємного нагляду за Антоновичем. Причому, у перші п'ять років цей нагляд здійснювався досить ретельно. В своїх спогадах він говорить про 12 політичних справ, за які його викликали до жандармерії для дачі свідчень.

Цілком ймовірно, що нескінченні вистежування доноси, подіяли на Володимира Боніфатійовича, у тому плані, що в нього ще змолоду виробилася велика обережність та конспіративність.

Розірвавши з польським оточенням, Антонович став шукати контакт з діячами української культури. З цією метою він виїздить до Петербурга, щоб налагодити зв'язки з редакцією журналу «Основа». Саме на його сторінках Володимир Боніфатійович вперше публікує дві свої статті. Обидві вони мали полемічний характер і свідчили про неабиякий хист молодого кореспондента. Особливий резонанс в середовищі української та польської громадськості викликала «Моя сповідь», що була написана ним у відповідь на зловмисні випадки польського літератора Падалиці (Зенона Фіша). Пояснюючи причини свого розриву з шляхтою, Антонович, зокрема, писав: «...Скільки не був я зіпсований шляхетським вихованням, звичками і мріями, мені легше було з ними розлучитися, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого гірку долю я бачив в кожному селі, де тільки володів ним шляхтич,— із уст якого я чув не одну трагічну розповідь про своє життя..., який, словом, я полюбив більше своїх шляхетських звичок і своїх мрій»¹³. «Сповідь» закінчувалася такими, що йшли від душі, пророчими словами: «Сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу,— оскільки я все готовий розділити з ними»¹⁴.

Важко сказати, як би склалася доля В. Б. Антоновича, як науковця, коли б йому не пощастило зустрітися з М. І. Іванишевим. Один з активних учасників Київської археографічної комісії, засновник Центрального історичного архіву, професор права, автор багатьох цінних публікацій з історії правових відносин на Україні в період перебування її у складі Речі Посполитої Іванишев у той час займався підготовкою перших книг багатотомного «Архива Юго-Западной России». Ця його діяльність супроводжувалася інтенсивним пошуком молодих дослідників, які змогли б до кінця реалізувати розроблений ним план видання. Прекрасно підготовлений, працьовитий В. Б. Антонович цілком підходив для цього. За рекомендацією Іванишева його прийняли у 1863 р. на службу в Київську археографічну комісію. Після переходу Іванишева на іншу роботу саме Антонович замінив

¹⁰ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 8. (Далі ЦДІА УРСР).

¹¹ Докладніше див.: Міяковський В. В. Б. Антонович перед слідчою комісією // Червоний шлях.— 1923.— № 3.— С. 234—244.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 810, спр. 132, ч. 2, арк. 233.

¹³ Антонович В. Моя исповедь // Основа.— 1862.— Янв.— С. 95.

¹⁴ Там же.— С. 96.

його на посаді головного редактора комісії, почавши займатися науковими студіями.

Значний вплив на дальший життєвий шлях В. Б. Антоновича, на його остаточне рішення присвятити себе вивченню історії України відіграло також знайомство з М. О. Максимовичем — талановитим і невтомним дослідником, шукачем, за його власним висловом, «цегли для побудови південно-руської історії».

Праця в Археографічній комісії цілком захопила Володимира Боніфатійовича. Протягом перших восьми років (1863—1870) лише їй одній присвячував він свою працю і талант. То були роки, коли вчений фактично уособлював головну творчу силу цієї організації, випускаючи рік у рік з методичною пунктуальністю свої фундаментальні праці. «Якщо справедлива думка, — писав відомий український історик, співробітник Археографічної комісії О. І. Левицький, — що Іванишев був душею комісії та головним її працівником в перше десятиріччя її існування, то в наступні потім часи та ж характеристика повністю придатна до його наступника на посаді головного редактора і продовжувача вчених праць його, Антоновича»¹⁵.

Результат праці вченого у Київській археографічній комісії вражає своїм обсягом. За його редакцією вийшло 15 томів «Архива Юго-Западной России», з них — 9 томів, матеріали для яких були зібрані та оброблені ним особисто. Загальний обсяг тільки документальних актів, опублікованих Антоновичем, перевищує 400 друкованих аркушів. Всі ці видання супроводжувалися просторими пояснювальними статтями, що свідчили про досить високий для свого часу археографічний рівень публікацій. Щоправда, перехід ученого у 1870 р. у Київський університет для викладання історії дещо зменшив його участь у роботі Комісії, однак не припинив її остаточно. І лише в кінці 80-х років під впливом захоплення археологією, ця участь стала ще меншою хоча й не зникла зовсім.

Наукова діяльність Антоновича у той період не була обмежена лише заняттями в Археографічній комісії. У 1870 р. за дисертацію «Останні часи козацтва на правій стороні Дніпра» він отримує ступінь магістра наук, а в 1878 р. захищає докторську дисертацію «Нарис історії Великого князівства Литовського». Як свідчать записи вченого, друга праця повинна була стати початком реалізації його наміру — дати повний курс історії Литовської держави: від найдавніших часів до Люблінської унії¹⁶. Проте виконати цей задум В. Б. Антоновичу до кінця не вдалося. Дослідження про Литву доведене ним лише до смерті Ольгерда, залишившись єдиною його історичною працею, що виходить за межі української історії. Варто констатувати, що обидві дисертації історика відзначалися багатою джерельною базою та новизною вибраної тематики і тому, не дивно, що вони привернули до себе значну увагу й отримали цілий ряд позитивних відгуків визнаних фахівців, які відмітили не лише значну наукову вартість цих праць, але й талант їх автора як дослідника¹⁷⁻¹⁸.

У 80-х роках діапазон наукової діяльності В. Б. Антоновича розширюється далі. Він активно працює у товаристві Нестора-літописця, очолює його у 1881—1887 рр., а з появою у 1882 р. історичного журналу «Киевская Старина», в організації якого вчений брав безпосередню участь, почався найбільш активний період його популяриза-

¹⁵ Левицький О. І. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843—1895 гг.: Историческая записка о ее деятельности.— Киев, 1893.— С. 111.

¹⁶ ЦНБ АН УРСР. В Р., ф. 1, спр. 8105, арк. 1.

¹⁷⁻¹⁸ Див.: Иконников В. С. Рецензия на «Последние времена казачества на правой стороне Днепра» В. Б. Антоновича // Университетские известия.— Киев, 1870.— № 16.— С. 5—8; Костомаров Н. И. Рецензия на работу В. Б. Антоновича «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XIV века // Исторический вестник.— 1880.— Т. 2.— С. 168—186.

торсько-наукової праці. Численні статті, замітки, рецензії, публікації документального характеру за підписом історика зустрічаються практично в кожному номері цього видання в перше десятиріччя його існування.

Останні роки життя Антоновича пройшли в суто науковій роботі. Він працює у Ватиканському архіві, де знаходить чимало документів, що стосуються історії України, розпочинає роботу по збору матеріалу для грандіозного за своїм масштабом історико-географічного словника України, продовжує посилено займатися археологічними дослідженнями. До останніх днів зберіг він і свої переконання, не поступившись і в старості жодним із своїх молодечих принципів.

Сфера наукових інтересів Антоновича вражає своєю різноманітністю. Вона охоплює власне історію, археографію, етнографію, археологію та історичну географію. При цьому вчений не йшов уторованими стежками, а вніс у кожную з перелічених тут наук нові, свіжі ідеї.

Як дослідник історичного минулого Антонович найбільшу увагу приділив історії українського козацтва, гайдамацькому руху, соціальним та церковно-політичним відносинам, історії Литовської держави. Впадає в око, що напрям подальших наукових пошуків Антоновича досить чітко визначився вже в першому його виданні історичного характеру — «Актах о казаках», більшість яких була почерпнута ним з Київського центрального архіву й опублікована в «Архиве Юго-Западной России» з об'ємистою вступною монографією¹⁹. В цьому дослідженні Антонович виступив як представник документального напрямку в розробці історії України. Необхідність такого підходу диктувалася насамперед двома важливими обставинами — взагалі недостатньою кількістю будь-яких друкованих джерел з історії українського народу та досить змуєрідним становищем, у якому перебували в той час її дослідники, змушені виявляти надзвичайну обережність у своїх висновках, строго документалізуючи кожний з них. Перша наукова праця Антоновича мала й ряд істотних неточностей, на які йому слушно вказав ще М. О. Максимович²⁰ і з якими історик цілком погодився. Та попри все це вона являє собою квінтесенцію розуміння вченим підходів до аналізу подій і явищ доби феодалізму й свідчить, у якому напрямі склався на той час світогляд В. Б. Антоновича як історика²¹.

Викладені в «Актах о казаках» погляди на історію українського народу вчений розвинув у ряді своїх наступних досліджень. Серед них варто виділити такі фундаментальні праці, як «Акты о гайдамаках» (Архив Юго-Западной России.— Ч. III.— Т. 3.— К., 1876); «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (там же.— Ч. IV.— Т. 1.— К., 1867); «Акты о городах. 1432—1798» (там же.— Ч. V.— Т. 1.— К., 1869); «Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII стол.» (там же.— Т. 2.— К., 1870); «Акты об уни и состоянии православной церкви с пол. XVII ст.» (там же.— Т. 4.— К., 1871); «Акты, относящиеся к истории заселения Юго-Западного края» (там же.— Ч. IV.— Т. 1), та ряд інших. Вже з одного переліку тем, обраних Антоновичем для дослідження, можна виразно помітити, що історик ніби ігнорує життя й діяльність окремих осіб та суто політичні проблеми. Натомість його увагу привертають масові суспільні явища. Такий підхід був зумовлений, на наш погляд, рядом суб'єктивних причин. Насамперед варто зауважити, що в той час, коли писалися ці праці, наукова діяльність Антоновича була в основному

¹⁹ Антонович В. Б. Содержание актов о казаках. 1500—1648 гг. // Архив Юго-Западной России.— Часть III.— Т. 1.— Киев, 1863.— С. 1—120.

²⁰ Максимович М. А. О днепровских казаках // Собрание сочинений в 3 тт.— Т. 1.— Киев, 1876.— С. 277—316.

²¹ Див.: Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна.— 1928.— Кн. 5.— С. 9—12.

пов'язана з Київською археографічною комісією, і він змушений був поєднувати свої творчі інтереси з її програмою. Окрім того, у другій половині XIX ст. в історичній науці під впливом позитивістського напрямку в філософії виникла тенденція до більш активної розробки проблем соціальної історії, й Антонович, потрапивши під її вплив, усю свою увагу зосередив на збиранні та обробці актового матеріалу, що, як ніякий інший, сприяв розв'язанню цієї проблеми стосовно історії України.

Безперечно, широке залучення для висвітлення подій з історії України актового матеріалу позначилося на стилі праць Антоновича, що, як правило, відзначаються лаконізмом, чіткістю й послідовністю, навіть певною сухістю, без особливих претензій на художність викладу. Як слушно помітив один з дослідників творчості Антоновича, в його працях «інтерпретація поодиноких джерельних відомостей та комбінування фактів прихована від погляду читача, він, як правило, виступає лише з репродукцією явища чи події. Звідси його постійне прагнення звести зміст до найпростішої форми»²². Іншими словами, аналітична частина дослідження в Антоновича переважно закрита, натомість синтетичний бік висувається на перший план, кладеться в його основу. Не водячи читача по всіх лабіринтах дослідницької думки, а розкриваючи перед ним уже готовий результат, він видає його за щось цілком об'єктивне, хоч висновки ці не раз і не два збудовано на чисто суб'єктивних поглядах. Подібний підхід, наприклад, знайшов своє цілковите втілення в преамбулі до однієї з найпопулярніших праць історика — «Бесіди про часи козацькі на Україні».

Ведучи мову про академічні видання, підготовлені Антоновичем, не варто забувати й про те, що на початку 80-х років він виступив і як популяризатор української історії. Поштовхом до цього послужила можливість зняти репродукції з історичних портретів, що знаходилися в колекції відомого збирача реліквій української старовини В. В. Тарновського, та дати до них пояснення. Так з'явилася одна з кращих популяризаторських праць у дореволюційній українській історіографії «Исторические деятели Юго-Западной Руси в биографиях и портретах» (К., 1885) *. Вона містить десять біографічних нарисів, з яких дев'ять належали перу Антоновича. Історичний портрет Б. Хмельницького написав для цієї книжки О. І. Левицький. Тому посилання деяких дослідників на висловлену в ній оцінку діяльності козацького вождя як на думку самого Антоновича не мають ніяких підстав²³. Варто також зазначити, що більшість з цих історичних життєписів по суті являють собою біографічні хроніки, і лише портрети Сагайдачного, Виговського та Ю. Хмельницького виходять за ці рамки, даючи читачеві уявлення й про епоху, в якій вони діяли. Дещо пізніше з такою ж популяризаторською метою Антонович розпочинає видавати найбільш цінні з погляду вивчення історії України мемуарні матеріали. Так з'явилися «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» в двох випусках. Перший з них охоплює XVI ст., другий — першу половину XVII. Головна їх мета, за задумом Антоновича, — «дати підручник мало приступних джерел для практичного ужитку та першого введення у джерельне дослідження української історії»²⁴.

Такий же науково-популяризаторський аспект притаманний і публікаціям ученого в журналі «Киевская Старина». Більшість з них

²² То м а ш і в с ь к и й С. Володимир Антонович: Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник.— 1906.— Т. 33.— Кн. 1—3.— С. 471.

* Цю працю у № 9 за 1990 р. розпочав друкувати «Український історичний журнал». Публікація її буде закінчена в 1991 р.

²³ Див.: Добровольський Леонід. В. Б. Антонович у працях про Київщину та Київ // Записки історико-філологічного відділення ВУАН.— К., 1927.— Кн. XX.— С. XXVII.

²⁴ ЦНБ АН УРСР. В. Р. Источники для истории Юго-Западной Руси. Записки проф. В. Б. Антоновича, арк. 2.

стала результатом його копіткої пошукової роботи в архівах Києва, Варшави, Львова, Ватикану²⁵. На сторінках цього видання Антонович вмістив і цілий ряд рецензій на тогочасну історичну літературу. Дотепно, з почуттям гумору написано, наприклад, відгук ученого на відомий твір польського письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем»²⁶. У ньому Антонович показує абсолютну безпідставність погляду на Польшу XVII ст. як взірць цивілізації й на Україну — як край дикості. Подібні штрихи роману, на думку вченого, ґрунтуються не на фактах, а на довільних характеристиках і суб'єктивних розумуваннях самого автора повісті. Історик блискуче, на конкретних прикладах доводить, що Сенкевич не завдав собі клопоту пізнати ближче життя українського суспільства XVII ст., тому його повість сповнена фальшу та нісенітниць. Без зайвого пафосу можна сказати, що рецензія Антоновича на «Вогнем і мечем» є одним з кращих зразків української критичної думки в галузі історичного літературознавства.

Найбільшою заслугою Антоновича як етнографа є видання ним спільно з М. П. Драгомановим двох томів «Історичних пісень»²⁷. Видавці зібрали тут значну кількість шедеврів народної творчості, причому з багатьма варіантами, давши до кожного з них короткі, але змістовні пояснення. Двотомник відкриває прекрасна вступна стаття, що, по суті, являє собою загальний огляд історичної поезії українського народу. Про те, як розділилися функції видавців, розповів у листі до О. Огоновського М. П. Драгоманов. «Спершу, ще в 1869—1870 роках,— писав він,— я й Антонович поділились збірками печатного і рукописного матеріалу. Замітки робились так: Антонович мусів вибирати для них матеріали з крайової історії, я з європейської і робити порівняння. Ми сходилися і обговорювали вкупі замітки, при чому писав текст їх по більшій часті я, в присутності Антоновича і при постійній його раді, а де треба було, то й під його диктовку. Передне слово написано було мною по раді з Антоновичем»²⁸.

Як видатний учений Антонович справив величезний вплив на визначення шляхів дальших наукових досліджень цілого ряду українських істориків. Більшість із них ще студентами Київського університету за його пропозицією та при постійній допомозі писали праці з малорозроблених питань, що стосувалися не тільки історії України, а й історії Литви, Білорусії, Росії. Так сформувалася знаменита «київська школа» В. Б. Антоновича. Серед її представників варто виділити такі широко відомі не тільки в українській історіографії імена, як от: М. С. Грушевський, В. В. Ляскоронський, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, В. Ю. Данилович, О. С. Грушевський, П. В. Голубовський, І. А. Лінниченко, М. Ф. Біляшівський та ряд інших. Заслуги учнів Антоновича в розробці насамперед проблем історії України очевидні (певною мірою про це свідчить навіть величезна кількість виданих ними наукових праць) і не потребують зайвих коментарів. Варто, однак, відзначити, що «київська школа» В. Б. Антоновича немовби заново відкрила історію українського народу, яка була повністю зігнорована централістською системою С. М. Соловйова та його великодержавних послідовників.

²⁵ Див. такі публікації Антоновича: Записки Станислава Освецима (1643 — 1651 гг.) // Киев. Старина.— 1882.— № 8; Записки Карла Хоецкого, 1768—1770 гг. // Там же.— № 11; Записки киевского мещанина Ботка Балыки о московской осаде 1612 г. // Там же.— 1882.— № 12; Уманский сотник И. Гонга // Там же.— 1882.— № 11; Неизвестный доселе гетман и его приказ // Там же.— 1883.— № 5; Молдавские сведения о месте погребения и могиле Мазепы // Там же.— 1885.— № 7.; К биографии Петра Конашевича Сагайдачного // Там же.— 1889.— № 8.

²⁶ Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме // Киев. Старина.— 1885.— № 5.— С. 44—78.

²⁷ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова.— Т. I.— Киев, 1874; Т. II.— Киев, 1875.

²⁸ Цит. за: Томашівський С. Володимир Антонович: Його діяльність на полі історичної науки.— С. 169—170.

Світогляд Антоновича як історика остаточно сформувався на рубежі 60-х років. Причому, на відміну від своїх сучасників — М. О. Максимовича, П. О. Куліша, М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, чия наукова діяльність зазнала безпосереднього впливу російської культури, Антонович прийшов до української історичної науки, будучи вихованим насамперед на культурі польської та французької. І це досить виразно позначилося на його творчості. Саме тому, далеко не випадково, вже його сучасник — М. П. Драгоманов, а дещо пізніше й М. С. Грушевський неодноразово називали Антоновича «першим європейцем української історії», підкреслюючи цим пріоритетну орієнтацію вченого на західноєвропейську наукову думку. Певною мірою це твердження має сенс, особливо якщо провести паралелі між кращими її здобутками на середину XIX ст. та підходом Антоновича до розробки проблем історії України. Постійне студювання класиків світової історії О. Тьєррі, Ф. Гізо, І. Тена, А. Токвіля, Л. Блана, Г. Бокля і особливо Л. Ранке, чия концепція «історичного об'єктивізму» разом з «дипломатично-архівним» методом історичного дослідження досить імпонувала Антоновичу, не могло пройти безслідно й наклало свій відбиток на зміст його наукових праць. Причому в галузі методики історичного дослідження вчений не тільки сприймав головні положення західноєвропейської історіографії, а й критично переосмислював їх. «Говорячи про важливість об'єктивізму в історії,— писав Антонович з приводу концепції Л. Ранке,— то я чітко відрізняю безпристрасність від безстрастності. Вимагати від історика безбарвності, відсутності особистих переконань, індиферентизму по відношенню до своєї народності, означало б принизити науку і разом з тим, вимагати негідного і неможливого»²⁹.

Із своїх безпосередніх попередників на ниві української історіографії вчений шанував лише М. О. Максимовича та М. І. Костомарова. Причому, якщо творчість першого з них він оцінював однозначно позитивно³⁰, то в характеристиці наукового доробку другого — очевидна певна роздвоєність. В одному випадку Антонович називає Костомарова «істинним талантом», бачить його серед перших, хто приступив до наукової розробки історії України, яка до нього знаходилася в «хаотичному стані й була закрита масою вигадок і фантастичних гіпотез»³¹. В іншому — зараховує цього вченого до розряду російських «державників», зауважує, що в його творах занадто багато «сирого матеріалу» і не підтверджених фактами авторських розумувань³². Цілком ймовірно, що Антонович не поділяв захоплення Костомарова методами «співпереживання» і художнього осягнення минулого.

Володіючи неабиякими аналітичними здібностями, Антонович прагнув до виділення головних напрямів у розвитку українського суспільства, до створення «філософської», тобто узагальнюючої, генералізуючої історії України.

Виходячи з апріорних положень своєї історіософської системи, Антонович будь-які історичні зрушення без особливих застережень кваліфікує як вияв духу того чи іншого народу. Наприклад, феодалізм він вважає соціальною категорією, притаманною виключно германським народам, і в своїй праці з історії Литовської держави трактує це поняття як цілком запозичене литовцями, під впливом крайньої обо-

²⁹ ЦНБ АН УРСР. В. Р., ф. 1, спр. 7895. Вступна лекція в Київському університеті 60-х років, арк. 7 зв.

³⁰ Речь Антоновича на юбилее М. А. Максимовича // Юбилей М. А. Максимовича.— Киев, 1871.— С. 46.

³¹ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров, как историк // Киев. Старина.— 1885.— Т. XII.— Май.— С. XXXI.

³² Антонович і Костомаров: 3 споминів А. В. Верзилова // Україна.— 1928.— Кв. 6.— С. 82.

ронної необхідності (агресія Тевтонського ордену), явище³³. В той же час общину він, слідом за польською історичною школою Лелевеля і російськими слов'янофілами, розглядав як одну з провідних ідей слов'янських народів³⁴. Для підтвердження головних догматів своєї філософії історії вченому потрібно було насамперед довести, що й український народ мав певні, тільки йому притаманні, провідні ідеї. Але без узагальнень у галузі зовсім не розробленої тоді соціальної психології та визначення таких домінуючих понять, як нація, національний характер, національна ідея тощо, позитивно розв'язати це питання було практично неможливо. І В. Б. Антонович береться за цю справу. Принаймні у своєму лекційному курсі з питань українознавства, читаному нелегально на початку 80-х років (фрагменти його без відома історика були надруковані одним із слухачів — О. Кониським — у галицькій «Правді» під псевдонімом Низенко)³⁵, а також у статті «Об украинофилах и украинфильстве», написаної в той же період з приводу українофобських випадів «Вестника Юго-Западной России»³⁶, історик робить перші кроки в цьому напрямі. Рационаліст і природник за своєю першою фаховою освітою, учень знаменитого французького антрополога Топінара (під час однієї із закордонних подорожей Антонович тривалий час працював у його паризькій лабораторії)³⁷, він і у визначенні поняття «національність» практично все зводить до елементів лише антропологічного та психологічного характеру. «Національністю,— пише історик,— ми називаємо сукупність антропологічних, етнографічних і духовних призначень, якими одна група людей відрізняється від інших»³⁸. На основі даного твердження Антонович і будує свої дещо суб'єктивні, не підтвержені фактичними даними міркування з приводу «докорінної відмінності» українського народу від російського і польського, насамперед в етнопсихологічному відношенні³⁹.

Однак навряд чи доцільно розцінювати суб'єктивне прагнення Антоновича до виділення українців з-поміж інших слов'янських народів за прояв його відвертого націоналізму. Такого роду екскурси в історичне минуле на засадах антропології та психології привели вченого до думки, що під кутом зору цих наук і сам український народ не може розглядатися як однорідне явище. І серед українців він виділяє три типи, кожний з яких істотно відрізняється один від одного (знову ж таки на засадах антропологічного, етнографічного і духовного порядку). «Народність наша,— пише історик,— складається з трьох явно виражених типів: південно-західний — галицький, північний та український»⁴⁰. Детально проаналізувавши географію розміщення кожного з них, Антонович дійшов висновку, що «галицький тип відрізняється здатністю до найширшої ініціативи, прагненням до зближення з західними культурними народами, стійкістю в збереженні своїх національних особливостей»⁴¹. Значно менше позитивних рис знаходить він в українському типі, який особливо виділяється з-по-

³³ Див.: Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда.— Монографии.— Т. 1.— Киев, 1885.— С. 43.

³⁴ Див.: Антонович В. Акты о казаках // Архив Юго-Западной России.— 1863.— Ч. III.— Т. 1.— С. III—IV.

³⁵ Три національні типи народні // Правда.— Львів.— 1888.— Річн. XIX.— В. III.— С. 157—169.

³⁶ Україна.— 1929.— № 6.— С. 50—86.

³⁷ ЦНБ АН УРСР. В. Р., ф. 1, спр. 11049. Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби капіталістичної. Рукопис, арк. 247.

³⁸ Записки Володимира Антоновича в справі обмежень української мови // Записки наукового товариства в Києві.— 1908.— Т. III.— С. 37.

³⁹ Докладніше див.: Мельник Л. Г. Торжество історичної правди.— К., 1987.— С. 41.

⁴⁰ ЦНБ АН УРСР. В. Р. ф. 1, спр. 8089. Антонович В. Б. Вводная лекция в курс истории, арк. 5.

⁴¹ Там же, арк. 5 зв.

між інших палкістю, гарячістю, завзяттям, у якого ініціатива нерідко переує думці. «Перш ніж обдумати вчинок і розмірити його із своїми силами, — пише історик, — цей тип розпочинає діяти»⁴². Однак найбільше не пощастило в дефініціях Антоновича третьому, північному типові українського народу, котрий, на думку історика, характеризується політичною індиферентністю, абсолютною відсутністю ініціативи⁴³.

Розвиваючи тезу про політичну байдужість, начебто властиву більшості українців, Антонович робить ще один необгрунтований висновок, стверджуючи, що цей народ може бути зачислений до надуманої ним категорії «недержавних націй». «Народність ця, — пише він, — абсолютною позбавлена державного інстинкту; вона не лише не створила окремої держави, але добровільно відклала утворення такої, навіть в той час, коли історичні обставини давали для цього можливість (в пол. XVII ст.)»⁴⁴. На думку Антоновича, творити державне життя український народ виявився нездатним тому, що вся його енергія пішла на відстоювання свого внутрішнього, не політично-державного, а соціального, громадського устрою. Ось чому, наголошує він, прояв «українського духу», провідних ідей потрібно шукати саме тут.

На основі ретроспективного аналізу суспільного життя українського народу Антонович доходить висновку, що його провідною ідеєю є «принцип вічовий, принцип широкого демократизму і узнання рівного права політичного задля кожної одиноти суспільства»⁴⁵. Однак втілити в життя свій «одвічний демократизм» українцям ніколи не вдавалося сповна. Причина цього, на думку історика, — в недостатньому запасі культури як народу в цілому, так і його вождів. «Трагічна розв'язка історії України, — пише він, — викликана тим, що народ український не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцного дисциплінування себе, бо ті, що стояли на чолі його та бралися піклуватись над долею народною, мали в собі велими недостатній запас культури»⁴⁶. Найпереконливіше підтвердження своїх висновків Антонович знаходив у Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., або, як він її називає, — «Хмельниччині», коли «обставини історичні сприяли найліпше, однак не довелося звести в життя провідну ідею українського народу, бо на те не вистачило культурного розвитку, переконань та витривалості»⁴⁷.

Під кутом зору цих положень Антонович і розглядає весь історичний процес на Україні. Антиноманіст, один з перших вітчизняних істориків, що пов'язував назву «Русь» із слов'янським племенем полян⁴⁸, він, всупереч польським буржуазно-націоналістичним історикам (К. Кубала, О. Яблоновський та ін.), а також російській великодержавно-шовіністичній історіографії (М. Погодін, А. Соболевський), з передових для свого часу позицій вирішує питання про генетичний зв'язок історичного процесу на Україні в добу пізнього середньовіччя з історією Київської Русі⁴⁹. Саме в цьому контексті доцільно розглянути й уперше запропонований ним для практичного вжитку термін «Україна-Русь». Останній, на думку Антоновича, мав не лише утверджувати наступність історичного минулого і сьогодення, а й певною мірою самою згадкою про старі часи сприяти консолідації україн-

⁴² Там же, арк. 6 зв.

⁴³ Там же, арк. 7 зв.

⁴⁴ Записка Володимира Антоновича в справі обмежень української мови.—С. 37.

⁴⁵ Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні.—С. 6—7.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.—С. 8.

⁴⁸ Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные проф. П. Я. Армашевским и В. Б. Антоновичем в историческом обществе Нестора летописца в марте 1886 г.—Киев, 1897.—С. 35—38.

⁴⁹ Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569) // Киев. Старина.—1882.—Январь.—Т. 1.—С. 1—48.

ського народу, територіально штучно розділеного між Австро-Угорщиною та Росією. Підхоплена в «Руській історичній бібліотеці» О. Барвінським, ця назва надовго закріпилася в українській історіографії.

Періоду історії Київської Русі (IX—XIII ст.) Антонович дав у цілому досить позитивну оцінку, оскільки вважав, що в той час український народ значно еволюціонував по шляху прогресу, особливо в галузі культури та суспільного життя. Запровадження християнства, зауважує історик, стимулювало цей процес, оскільки з ним поширилася й більш передова візантійська культура. Та годі сприймати ті часи як іділію. Виходячи із своєї концепції «боротьби ідей», вчений стверджує, що на тому хронологічному відтинку історії на Русі спостерігалось гостре протистояння «громади» і «дружини», тобто демократичних та централістських тенденцій у сфері суспільно-політичного життя. Цілоком очевидно, що всі симпатії історика — на боці громади, основні засади якої (вічове вирішення справ та рівноправність членів) він вважає за той споконвічний ідеал суспільного життя, «до якого постійно, іноді суто інстинктивно, прагне український народ»⁵⁰.

Вистоявши у боротьбі проти князівсько-дружинного елементу, чому значною мірою сприяла навала татаро-монголів, які розігнали місцеву знать з насиджених місць, громада, за Антоновичем, продовжила своє існування і в період Литовської доби. Вона адаптувалася до нових історичних умов і дістала своє продовження в організаційних основах українського козацтва, церковних братствах, копних судах. Однак на перешкоді руху українського народу до свого споконвічного ідеалу стала Люблінська унія 1569 р. Запровадження після її укладення шляхетського устрою на Україні призвело до руйнування тут громадського ладу⁵¹. Проте викоренити «вольності громад» шляхті так до кінця і не вдалося. З людей, незадоволених чужими, не притаманними українському життю порядками, утворилося запорозьке козацтво. У ньому з новою силою акумулювалася ідея «демократизму». На думку вченого, саме в організаційних основах Запорожжя, які ввібрали в себе кращі риси староруської громади, і полягає причина його популярності серед українського народу. «Запоріжжя, — пише Антонович, — вважалось ідеалом того державного устрою, який бажав завести у себе народ, і через те воно являється ніби керівником народу, дає тон народному життю»⁵².

З часу організаційного оформлення Запорізької Січі починається свого роду новий виток української історії, на якому основним є боротьба двох елементів — аристократичного (шляхта) та вічового (козацтво). Крізь призму їх протистояння Антонович розглядає практично всі козацькі виступи кінця XVI — початку XVII ст. «Перші повстання козаків проти Польщі, — наголошує він, — мають характер станової боротьби за громадські права»⁵³. Вже в той час усі верстви українського населення консолідується навколо козацтва для змагання проти урядової системи Речі Посполитої за свої національні інтереси.

«Демократична ідея», в схемі Антоновича, з особливою силою виявилася в період «Хмельниччини» та в роки гетьманування І. Виговського. Підписану останнім Гадяцьку угоду 1658 р. вчений вважає однією з найрішучіших спроб втілити в життя основні положення політичної думки на Україні⁵⁴. Чіткого визначення такої важливій для українського народу події, як Переяславська рада, Антонович не дає. Все ж він вважає, що протягом майже двох століть після неї

⁵⁰ ЦНБ АН УРСР. В. Р., ф. 1, спр. 8104. История Малорусского казачества. Лекции проф. В. Б. Антоновича, арк. 199.

⁵¹ Антонович В. Б. Содержание актов о казаках. — С. XXXII—XXXIV.

⁵² Антонович В. Б. Бесіди про часи козацькі на Україні. — С. 100.

⁵³ Антонович В. Б. Содержание актов о казаках. — С. XVII.

⁵⁴ Антонович В. Б. Бесіди про часи козацькі на Україні. — С. 99.

«ідея демократизму», йдучи врозріз з інтересами Московської держави та провідною ідеєю російського народу (абсолютизм), переживала на Україні стан летаргії. І лише нова українська інтелігенція в особі кирило-мефодіївців викликала її пробудження. Безпосереднім продовженням цього процесу був, на думку Антоновича, громадівський рух 60-х років XIX ст. на Україні.

Для надання, так би мовити, більшої ваги своїм визначенням вчений у запропоновану ним схему історичного процесу включив і тезу про безкласовий характер українського народу. Основним аргументом на її користь стало положення про специфіку історичних умов, у яких протягом багатьох віків жив український народ. Тривале перебування його земель у складі інших держав привело, на думку історика, до денационалізації імущих верств населення і, в кінцевому підсумку, до майже виняткового панування на Україні інонаціональних гнобителів. Це припущення Антоновича, яке, безперечно, дещо віддалене від історичної реальності, стало чи не епіцентром звинувачень його в націоналізмі. При цьому опоненти вченого нерідко випускають з поля зору кілька досить важливих деталей. Насамперед, на відміну від свого сучасника, видатного дослідника історії Лівобережжя О. М. Лазаревського, В. Б. Антонович — історик майже виключно Правобережної України — не мав у своєму розпорядженні достатньої кількості аргументованих матеріалів, які б похитнули його віру в цю тезу. Крім того, сама вона в жодній з праць надзвичайно обережного у висновках Антоновича не розвивається, принаймні теоретично, а тим більш не має характеру безапеляційного твердження і за формою зводиться, по суті, до простої констатації відомих на той час фактів. Зрештою, варто рахуватися й з тією обставиною, що сучасна істориків епоха не могла істотно не вплинути на його погляди в цьому питанні. А реальності суспільно-політичного життя України другої половини XIX ст. свідчать, що провести чітку межу між національно-визвольним рухом та соціально-визвольною боротьбою було дуже й дуже непросто.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що в поглядах В. Б. Антоновича на історію дістали своєрідний вияв буржуазно-ліберальні тенденції в тогочасній історіографії. Незважаючи на послідовний об'єктивний ідеалізм ученого і певні консервативні риси, властиві його теоретичним побудовам, розроблений ним принцип діалектичного розвитку українського історичного процесу відіграв плідну роль у дальшому поступі вітчизняної історичної думки. В особі В. Б. Антоновича українська історична наука знайшла такого потрібного їй у ті часи дослідника, який своєю винятковою працездатністю, поєднаною з природним обдаруванням, дав значний імпульс її рухові вперед, відкрив нові горизонти історичного дослідження. Саме тому творчість цього, безперечно, видатного вченого повинна зайняти належне місце серед кращих здобутків української історіографії, стати об'єктом глибокого аналізу науковців і широко доступною для всіх, хто посправжньому цікавиться історією України.

Одержано 19.01.90.

В статье освещается жизненный и творческий путь выдающегося украинского историка В. Б. Антоновича, рассказывается о наиболее важных работах ученого, рассматриваются основные черты его схемы исторического процесса на Украине.

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

М. С. Грушевський

Велика, Мала і Біла Русь

I

Ся трьохчленна формула, котру я поставив в заголовку отсеї статті, загальнозвісна, і мабуть, власне, через загальне призвичаєнне до неї, її походженне не викликало цікавості у дослідників. Принаймні я не можу собі пригадати якихось спеціальніших екскурсій в сім напрямі. Розуміється, всім відомо, що вона веде свій початок з московського титулу «государя Великої, Малої і Білої Руси». В спеціальних курсах знайдуться вказівки, що сей титул з'явивсь за царя Олексія, в 1655 р.¹— автори посилаються при тім, звичайно, на стару працю Лякієра, що й досі зістається по сьому питанню одинокою: «Исторія титула государей Россії»². Там без ближшого розгляду вказані документи, видані в «Собраніі Госуд[арственных] Грамот и Договоров» і «Полном Собраніі Законов»: офіційальне проголошенне сього титулу і потім розпорядженне (очевидно, розіслане по урядах) про його уживанне в урядових паперах.

Акт проголошення звучить так:

«Государь, царь и в. кн. Алексей Михайлович всея Великія, Малыя и Малыя Россії самодержец указал служилым всяких чинов людем свой государев указ сказати таков:

«Стольники и стряпчие, жильцы и т. д.* Великій Государь і т. д. велел вам сказати: По милости всесильного... Бога... мы, великій государь наше царское величество, взяли у польскаго короля предков наших государских великих князей російских в. кн. Литовскаго стольный город Вильну и иные многие города и места поймали и заступили, также и Белую Русь. Да по нашему указу войска Запорожскаго гетман Богдан Хмельницкій со всем войском Запорожском Польскаго ж короля города и места в Воляни и по Подолію поймал. И за милостію Божією мы учинились предков наших великих государей російских на в. кн. Литовском и над Белою Россією и на Воляни и Подолію великим государем. И указали мы в своем государском именованьи и титле писати себя: Великим Государем, Наше Царское Величество, Великим Князем Литовским и Малыя Россії и Волянским и Подольским. И Вам бы то ведать и впредь нам служить» і т. д.³

¹ Напр.: Градовскій. Начало русскаго государственнаго права.— 1875.— I.— С. 159—160; Романович-Славогинскій. Система русскаго государственнаго права в его историко-догматическом развитіи.— 1886.— I.— С. 145.

² Лакнер А. История титулов государей Россії // Журнал Министерства Нар. Просвещения.— 1847.— Кн. 4.— С. 129—130.

* Тут і далі цитати з історичних джерел наводяться у такому вигляді, в якому їх вважав за потрібне подавати М. С. Грушевський, пропускаючи окремі «етикетальні» слова. Відповідно до норм сучасного правопису ми відмовилися від вживання лише літер «Ъ» і «ь».

³ Собрание Г. Гр. и Дог.— Т. 3.— С. 537 (пояснено, що друкується з копії). Полное Собрание Законов.— № 164. Тексти мають деякі незначні відмінні.

В «Собрании Гос[ударственных] Гр[амот] и Дог[оворов]» сей акт не має дати. В «Полном Собрании Законов» він виданий з датою 3 вересня 1655 р. Але ця дата викликає деякі сумніви. Пок. Карпов, видаючи акти походної канцелярії Олексія Михайловича 1655 р. в XIV томі «Актів Южной и Западной Россіи», одмітив як найбільш ранній документ з таким титулом резолюцію на чолобитню могиливівського вїйта П. Лукиянова (sic), котру положено було «в нашем государском походе, на стану, в нашем, царскаго величества, городе Вилне лета 7164 сентября в 7 день» (с. 819).

Акти з попередніх днів не мають сього титулу і се робить сумнівним, щоб проголошенне сього титулу могло статись в Москві 3 вересня. Чи не пізніше трохи се було — напр. 13 вересня? *

З дня 19 вересня видано було з приказу згаданий наказ провінційальним урядам про уживанне нового титулу в їх писаннях:

«Указали мы, великий государь, в наших грамотах и в отписках наше государское именованіе писать: всея Великія и Малыя и Белья Россіи Самодержцем. А сына нашего государева Алексея Алексеевича писать всея же Великія и Малыя и Белья Россіи. И как к тебе ся наша грамота придет, и ты б на Белой и в Бельском уезде⁴ нашего царскаго величества и сына нашего титулу в отписках к нам и к сыну нашему всея Великія и Малыя и Белья Россіи писал, и в челобитных и во всяких наших делах велел писать против сего нашего указу»⁵.

Констатуючи, що від сього часу в московськiм урядованню заводиться сей титул на місце давнього «всея Руси», дослідники, як напр. і сам Лякієр, не завжди звертають увагу на те, що новий сей трьохчленний титул не заступив безпосередньо стару титулятуру. В дійсности, перед титулом «Великія и Малыя и Белья Россіи» півтора року вживався той титул, що заступив собою титулятуру «всея Руси»: «всея Великія и Малыя Россіи самодержец».

Правда, старий титул «всея Руси» держався разом з ним в уживанню, але новий «Великія и Малыя Россіи» уживався також, особливо в зносинах з Україною, з котрих він і вийшов. І напр. в згаданій збірці актів походної канцелярії царя Олексія власне він заступається потім трьохчленним титулом «всея Великія и Малыя и Белья Россіи». «Вся Русь» з початку була розвинена в титул двохчленний і потім тільки до нього був уведений третій член, «Біла Русь».

II.

Титул «всеї Великої і Малої Росії», так би сказати, піднесено московському цареві від України. Вживаю сих виразів «так би сказати» тому, що не знаю відомостей про який-небудь церемоніальний акт піднесення його, — хоч се ще не значить, розуміється, що якогось такого акту й не було в дійсности. Але безсумнівним в усякiм разі зiстається факт, що сей двохчленний титул вийшов з українських правлящих кругів і цар Олексій прийняв його з українських рук. Се можемо вказати доволі докладно.

В просторіи справозданню московського посольства на Україну, для приймлення її під царську руку, ми стрічаємося з сею формулою в привитанню московських послів на вїзді до Переяслава, призначе-

* Спираючись на архівні матеріали, М. Петровський стверджував, що термін «и Белья Россіи» у царській титулятурі став вживатися раніше, а саме — з 1 липня 1654 р. Див.: Петровський Микола. Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті. — Ніжин, 1929. — Кн. ІК. — С. 76.

⁴ Наказ адресований воеводі бельському. Такі накази, очевидно, були послані всім урядам.

⁵ Полное Собр. Законов. — № 167.

ного для сього акту. Воно було виголошене переяславським протопопом дня 31 грудня. В справозданню його промова передана в сих словах:

«Радостію исполняемся, благородніи царстїи мужіе, всегда зрим благополучное благородія вашего от царскаго пресветлого величества пришествіе, о нем же слухом уха услышевше, мы, меньшіе и нижайшіе богомолцы ваю, изыдохом, чающе, яко ныне Господь Бог пришествіем вашим усердное желаніе исполнил православія нашего, еже совокупитися во едино Малой и Великой Россіи под единого великодержавного благочестиваго царя восточнаго крепкою рукою. Еже мы отверстыми серцы воспріемше, желаем усердно, да не точію сію Господь Бог наш соединит Малую Росію, но и всего міра царства да покорит под его царскаго пресветлого величества непреборимую руку. Желające же радостно благородіям вашим, благоприветствуем и духовно целуем; целующе вас, царстїи мужіе, с радостію вам глаголем: Радуйтеся, сынове Сїона, радуйтеся горы высокія, радуйтеся, ребра северова! Радующе же ся внійдите в богоспасаемый град сей, советуйте мирная, благая и полезная всему христіанству,— яко да вашим благоустроением под его царскаго пресветлого величества тихо осеняящими крылами почіет и наше Малыя Росіи православіе»⁶.

Скільки було особистої інвенції в сім самого отця протопопу се, розуміється, ми не можемо сказати. Але, що власне тут, в Переяславі, при укладанню угоди з Москвою, ся формула сполучення була прийнята правлящими українськими кругами, в тім нема сумніву.

Правда, найблизший своєю датою документ з сею формулою викликає деякі сумніви власне в своїй даті. Се грамота гетьмана цареві, де він сповіщає його про довершенне угоди з московськими послами. Вона датована «з Переяслава дня 8 генваря» і має повний титул. В московській копії він читається так: «Божією милостію великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всея Великія и Малыя Русіи самодержцю». Пок. Карпов справедливо завважив, що ся грамота не була мабуть передана московським послам раніше, як 13 січня, бо про се нема звістки в справозданню послів і не могла вона бути привезена до Москви гінцем Матвеевим 17 січня, як се значиться в приказній московській поміті на сій копії⁷. Може бути, що й дата поставлена заднім числом і грамота була писана кількома днями пізніше. Але в змісті її і в тім, що вона була зложена в Переяславі дуже скоро після угоди, за кілька день, нема нічого непевного.

Значить, ми можемо прийняти се за факт, що гетьманське правительство приложило цареві сей новий двохчленний титул зараз по угоді. Тим більше, що доволі скоро по тім, як сей гетьманський лист, чи взагалі реляції про сей новий царський титул могли прийти до Москви,— московське правительство починає його вже й уживати в своїх зносинах з Україною. Так, висилаючи на Україну в місяці лютиім свого гінця до гетьмана й митрополита з повідомленням про народини у царя сина, воно титулує царя в грамоті до гетьмана новим титулом: «всея Великія и Малыя Русіи самодержца», і в мовах до гетьмана і митрополита велить гонцєви титулувати царя «самодержцем всея Великія и Малыя Росіи» — хоч поза тим, в самій сій інструкції, цар називається старим титулом «царя и в. князя всея Русіи»⁸.

Гетьманське правительство тримається потім і далі в зносинах своїх з Москвою сеї титулятури. В грамотах, виготовлених до московського правительства, що мало повезти українське посольство, гетьман також титулує царя новим титулом. Грамоти мають дату «з Чижирина 17 дня февраля», але ведуть свій початок правдоподібно ще від

⁶ Акты ЮЗР.— Т. X.— С. 206.

⁷ Там же.— С. 261.

⁸ Там же.— С. 307—311.

перяяславських нарад. Се само по собі правдоподібно, бо рішено се посольство було тоді й на се ж вказує та обставина, що в посольство включено депутацію перяяславської міської громади. І знов небезінтересно, що коли се українське посольство прибуло до Москви — в царськiм указі з 11 березня, що уставляв церемоніал його в'їзду до Москви на другий день, цар Олексій титулується «царем і в. князем всеа Русіи», а в церемоніалі авдієнції сьому посольству, визначеної на день 13 березня, він прописаний своїм, так би сказати, українським титулом: «Государь, царь и вел. князь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя Росии самодержец, указал быти у себя государя на дворе запорожскаго гетмана Богдана Хмельницкого посланником, Самойлу Богданову да Павлу Тетере с товарищи» — і далі слідує програма авдієнції⁹.

III.

Я підчеркую сю подробицю, що новий двохчленний титул вийшов з кругів гетьманських і військових, хоч піданий їм був мабуть людьми духовними чи духовного виховання, котрих було в військових кругах безчисленно. Бо, якби не факти, то можна було б аргіогі здогадуватися, що він пішов з кругів ерархічних, тому, що находженне сього титулу без сумніву ерархічне.

З'явився він, як відомо, з поділом старої київської митрополії в XIV в.* Коли в перших роках XIV в. відокремлено від неї галицьку митрополію, вона тоді ж одержала назву «Малої Русі», чи в грецькій формі «Малої Росії», η Μικρα Ρωσια. Тим відріжнювано її від митрополії «всеї Росії», зв'язаної традиційно з Київом, хоч фактичний осідок митрополита перенісся до земель ростово-суздальських, до Володимира і до Москви**. Тоді ж термін «Малої Русі» став переноситись і на області, що входили в склад сеї вилученої митрополії, як означенне територіяльне, політичне. Так уже в 1330-х рр. Галицько-Волинська держава зветься Малою Руссю, і кн. Юрій Болеслав*** в грамоті 1335 р. називає себе дух totius Russie Mynoris, а в звісній петіції до царгородського патріарха 1371 р. галицькі бояре, виступаючи в справі відновлення галицької митрополії в імені короля Казимира, називають його «королем Ляхії і Малої Росії» [...] ¹⁰.

Одначе понятє сеї «Малої Росії» зовсім не визначалось виразністю, тому, що за весь час існування сеї митрополії Малої Росії зіставалось непевним. То її фактично касовано, то наново відновлювано, в розмірах дуже відмінних, в залежности від політичних комбінацій. В додатку ще поруч неї вела таке ж непевне існування «митрополія Литовська»****, яка теж, в залежности від політичних відносин, то протягала свої претензії на Київ, Турово-Пинські землі і навіть Волинь, то вступалась і полишала своє місце саме митрополії Малої Росії. Через се в понятє «Малої Росії» то включався Київ і Турово-Пинські землі, то воно обмежалось фактично на землях Галицько-Волинської держави.

⁹ Там же.— Т. III.— С. 429.

* Цей термін виник у канцелярії константинопольського патріархату. На наш погляд, поширення поняття «Мала Русь» на землі Південно-Західної Русі зумовлювалося уявленнями греків про цю область як основну (корінну) територію Русі (подібно до того, як «Мала Греція» означала митрополію, а «Велика Греція» — її колонії).

** Детальніше про поділ митрополії та формування церковно-адміністративної структури М. С. Грушевський розповів у своїй «Історії України — Русія» (Т. 3.— С. 268—274; Т. 5.— С. 385—398). Див. також: Голубинский Е. История русской церкви.— М., 1990.— Т. 2, первая половина тома.— С. 31—97.

*** Юрій (Болеслав) Тройденевич, галицько-волинський князь (1323—1340), син мазовецького князя Тройдена та Марії, дочки Юрія Львовича.

¹⁰ Рус. пет. библ. [Русская историческая библиотека: памятники древнерусского канонического права].— Т. 6.— С. 125.

**** Литовська митрополія з центром у м. Новоградок відома з 1317 р.

Таким чином на протязі XIV в. термін «Малої Росії» не встиг відповідно стверднути і викристалізуватись, а в XV віці й зовсім зник з видовні, тому, що ерархічний зв'язок між обома митрополіями («Малої» і «всєї Руси») розірвався — спочатку через розрив ерархічного зв'язку з царгородським патріярхатом з боку західної митрополії, а потім так само і східної. Митрополити східні і західні, ігноруючи один одного, однаково титулували себе митрополитами «київськими і всеї Руси»*, і з тим, виявляючи свою ерархічну основу, виходить з уживання взагалі й термін «Малої Росії».

Впливає він наново, коли київським митрополитам прийшлося зав'язати зносини з московським правительством, головно задля грошевих і всяких інших підмог з московського скарбу. З огляду, що московські митрополити, а потім патріярхи писались титулом «всєї Руси», київським митрополитам незручно було писатись в листах до московського правительства тим титулом, який вони уживали у себе дома — «митрополита київського, галицького і всеї Руси». Уживаючи далі в усіх інших випадках сього титулу, титуловані так своїм правительством, вони в листах до московського правительства починають себе наново титулувати митрополитами «Малої Росії». Так, напр. Петро Могила, титулуючи себе (і так титулований завсиди у себе) митрополитом київським, галицьким і всеї Руси¹¹, в своїх грамотах до московського царя пише себе «митрополитом київським, галицьким і всея Малої Росії»¹². Паралельно сьому з'являється в уживанню і термін «Великої Росії» і навіть «Великороссії» для православних московського патріярхату. Київські книжники 1620-х рр., напр., уживають сього терміну, коли приходиться відрізняти свою, зближену до народньої мови і протиставляти її старій слов'янській мові, уживаній в московських виданнях**.

Титулом «Малої Росії» титулував митрополита і боярин Бутурлін, приїхавши до Києва після Переяславської угоди, 16 січня 1654 р.: «Божією милостію великий государь, царь и в. князь Алексей Михайлович всеа Русии самодержец вас, преосвященнаго Селивестра, митрополита киевского, галицкого и всеа Малыя Россіа, и епископа черниговскаго и архимандрита печерскаго и весь освященный собор... велел спросить о вашем о спасенном пребываніи...»¹³. Але митрополит Сильвестр Косів титулує царя в своїх промовах старим офіційним титулом «самодержця всея Руси» і тим чином засвідчує свою непричетність до проголошення його «государем всея Великія і Малыя Руси», що сталось перед тим в Переяславі.

Се й зрозуміло вповні. Митрополит Сильвестр не брав ніякої участі в переговорах з Москвою про перехід України під царську руку і всяко відгребався від якої-небудь причетности до сеї справи. В його очах вона, очевидно, була небажаною і небезпечною політичною авантюрою. Будучи ерархом могилянського типу, він і по складу своїх понять і з огляду на свою позицію не міг квапитись на се. Подібно, як і Могила, він високо цинив правительственну санкцію, одержану православною церквою від короля Володислава і пильнуючи високо тримати канонічний престиж своєї ерархічної влади, з другого боку вважав потрібним держатись кріпкої лояльности супроти польської корони і не брати ніякої участі в яких-небудь двозначних і явно ворожих виступах супроти неї. І він, і взагалі ерархічні верхи ки-

* Матеріал про західну митрополію М. С. Грушевський детально виклав у т. 5 своєї «Історії України—Руси», до якої він і відсилає тут читачів журналу «Україна».

¹¹ Див., напр., у збірці Голубева «П. Могила».— Т. I.— дод. 85 і дальші.

¹² Акты ЮЗР.— Т. III.— С. 29, 65, 70, 79 і ин.

** Автор має на увазі передмову до «Тріодіона» 1627 р., де, зокрема, вказується: «Сему да не пререкут Великоросси, Болгары и Срѣби и прочіи подобні нам в православіи».

¹³ Акты ЮЗР.— Т. X.— С. 254.

ївські весь час стояли осторонь від козацького повстання, нічим не підчеркуючи своєї солідарності з ним. І коли тепер козацька політика вступала в нову фазу — повного розриву з польською короною і з'єднання з московським царством, се, Кажу, була в його очах тільки прикра авантюра, яка ставила митрополію і його самого в дуже трудне становище. Справді, можна вірити оповіданням свідків Киян, що митрополит і духовенство, стрічаючи московських послів у Києві «за слізми світу не бачили, а митрополит від жалю аж обумерав»¹⁴.

Чим би не скінчилась справа прилучення козацької України до Московщини, воно грозило розірвати митрополію і ставило перед київськими митрополітськими кругами прикру ділему: або зістатись при Москві й стратити зв'язок з західноукраїнськими і білоруськими землями, які зіставались в володінню Річи Посполитої, або покинути Київ і зріктись східних українських епархій, які зіставались під гетьманським рейментом. Коли московські послі, приїхавши до Києва, поручили митрополитови прислати до присяги цареві своїх людей, він, і так само печерський архимандрит, рішучо сього відмовили, толкуючись тим, що се могло викликати репресії польсько-литовського правительства против православних тамошніх епархій. Коли московські воеводи хотіли зайняти церковні ґрунти під київську кріпость і відзивались до льяльности митрополита, він рішучо відмежувався від усяких зв'язків з московською зверхністю. Він заявив, що під царську руку не просився, посольств від духовенства про се не посилав, «живе з духовенством сам собою, під нічиєю властю», був підданим королівським, а в будучині під чиєю властю Бог йому звелить, під тою й буде, і зовсім не вірить трівкисти московської зверхности («почекайте, та й ждїть собі скорого кінця!»)¹⁵.

При таких настроях і такій тактиці, розуміється, митрополит і взагалі ерархічні верхи не могли бути ініціаторами пляну наділити московського царя титулом «государя Малої Росії», себто українських і білоруських земель, які входили в склад київської митрополії того часу. Ся гадка з духовних чи освідомлених з ерархічними традиціями кругів могла в тім часі вийти тільки незалежно від ерархічних українських верхів.

IV

Що проголошуючи царя государем «Малої Русі» українські політики признавали йому право зверхности не тільки на ту «Малу Русь» козацьку, за якою потім ся назва прийнялась пізнійше, а щось більше,— на всі землі київської митрополії, се само собою можна б було думати, знаючи історію сього титулу. Але можна знайти й більш конкретні вказівки про те.

От напр. перед нами промова звісного ніжинського протопопа Максима Филимоновича, проголошена перед царем в вересні 1654 р. Титулюючи його «всея Великої і Малої Росії самодержцем», висловлює він утіху з того приводу, що Бог дав йому гадку, аби він «растощенных сынов русских злохитріем лятцким воедино собрал, разделенных составов воедино тело русского великого княженія совокупил, ...дабы преславное имя русское в Малоросіи уничиженно и гношщем насильствованія лятцкого погребенное воскресил и в первое достоиніе привел». Накликає його не пожалувати праці «ради освобожденія толикого правоверного народу христіанского и земли свойственной Русской» з теперішнього її упадку. Описавши мізерний стан Києва й Чернигова, додає: «что реку о Львовской земли, Подолской, Покутцкой, Подгородской (читай — Подгорской), Полеской, Белоруской и о

¹⁴ Лист протопопа чорнобильського з 22 січня 1654 р., що переказує сі оповідання // Чтенія московські.— 1861.— III.

¹⁵ Акты ЮЗР.— Т. X.— С. 257—258, 389—390.

их широких княжествах, славных городах, в них же при державе в князей русских не токмо многое множество людей русских, но и благочестие яко крин процветаше» і т. д. «На кого тогда вся Малая Русь толикими бедами от супостатов иноверных обложена, ради освобождения все упование свое по Господе Боже возлагает, аще не на ваше царское величество яко дедича, отчича и наследника своего? Вемы бо, вемы, яко многими неисчетными царствы, государствы, княжества и землями от щедрыя руки Господни пресветлый престол вашего царского величества почтен есть. Но Малую Русь, истинную землю Рускую, восточное дедичство вашего царского величества, яко изгибшую драхму подобает вашему царскому величеству изыскати, яко заблуждшее овча от зубов жестоких зверей вырвати» і т. д.¹⁶

Тут ясно бачимо, що під назвою «Малоросії», котру цар мав визволити з лядського пановання і взяти під свою руку, українські книжники, що нагородили царя сим титулом, розуміли не тільки козацьку Україну, вже визволену, а всі українські й білоруські землі. Ясно, що в се понятє входить і Західня Україна — Поділе, Галичина, земля Львівська, Покуте, Підгірє (Перемищина в тім), і українсько-білоруське Полісе, а може й Підляше (себто треба читати: Подлеской), і нарешті «Білоруська земля», себто взагалі білоруські й українські землі в. кн. Литовського.

Се й зрозуміло. Великий визвольний український рух 1640—1650-х рр. ставив своїм завданням визволити від лядського пановання не тільки землі українські, а й білоруські, себто всі православні краї Польсько-Литовської держави, зв'язані однією своїх релігійних, культурних і соціальних інтересів, ерархічного зв'язку і спільністю домагань українсько-білоруського демосу. Від перших початків повстання в 1648 р. воно захоплює сусідні білоруські території й ватажки його прикладають всі старання до того, щоб підтримати тутешній рух та зв'язати його з козацьким, і довго ще потім і пізніше білоруські землі зістаються в сфері українських інтересів: ще Дорошенко вимовлює Україні землі «до Немана»¹⁷. Віддаючи Україну під царську руку і сподіваючись з царською помічю довести до краю свою боротьбу з Польщею, гетьман і провідні українські круги могли собі думати, що аж тепер можна буде зібрати всі землі, «де жили руські люде благочестиві і церкви були» безпосередно під гетьманським рейментом, посередно під рукою царя, як верховного протектора України. Наділяючи його титулом «государя Малої Росії», вони мабуть так і мислили, що за помічю Москви можна буде об'єднати землі київської митрополії, прилучити їх до козацької України, і таким чином цар буде їх зверхником, государем Великої й Малої Руси.

Однак зараз же, найближші місяці принесли прикрі розчарування в тих плянах, які українські політики поклали на Москву. Цар не хотів вдоволитись тою ролею, яку йому призначили українці — протектора і сюзерена вільної України, який би підпомагав їй своїм військом, користувався її помічю в своїх потребах, що найвище — побирав з неї титулом свого сюзеренства якусь річну данину і не мішавсь у внутрішні українські справи. Ні, цар хотів правити на Україні, а ті землі, які спільними силами здобували українські й московські війська, він хотів забирати під свою власть, а не лишати під гетьманським рейментом. Се виявилось дуже скоро, вже в літній кампанії 1654 р. на Білоруси, де козацьке військо під проводом Івана Золотаренка вело діло до того, щоб прилучити здобуті території до Гетьманщини і показати людність, а московське правительство сього не хотіло й між московськими воеводами і козацькою старшиною поча-

¹⁶ Акты ЮЗР.— Т. XIV.— С. 175—178.

¹⁷ Там же.— Т. IX.— С. 167.

лася явна конкуренція, яка часами доводила й до явних колізій¹⁸. Теж саме на другий рік показалося і в спільних козацько-московських операціях під проводом самого гетьмана і боярина Бутурліна в Західній Україні, і гетьман кінцем обірвав тут операції та залишив війну для того, щоб не пустити в тутешні городи московських залог, як того хотіли москалі, а лишити їх свободними від Москви. Так поясняв гетьман шведському королеви¹⁹.

І от у сих обставинах наступає нова зміна царського титулу, вже, очевидно, зовсім не з української ініціативи.

V.

З попереднього, думаю, стало досить ясно, що об'єктивних причин для переміни двохчленної форми «Велика і Мала Русь» на трьохчленну — «Велика, Мала і Біла Русь» — властиво не було. Коли з погляду теперішньої термінології може здаватися природним і логічним, що з об'єднанням України з Московщиною з'явився двохчленний титул «Великої і Малої Русі», а з окупацією білоруських земель треба було влучити до титулу і Білу Русь, то в дійсності так не було. «Мала Русь» і «Біла Русь» тоді ще зовсім не значили того, що стали значити пізніше*. Термін «Мала Росія» покривав собою всі українські і білоруські землі, котрі Москва з Україною могли здобути. Коли ж прийшла гадка розбити чи обтяти се понятя Малої Русі, увівши до титулу нове понятя «Білої Русі», то на се мусли бути осібні причини, і здається, що вони вже виступають з попереднього ясно.

Цар проголошує себе в перших днях вересня 1655 р. государем литовським, Білої Русі, волинським і подільським. Се було за місяць після того, як здобуто Вильну і цар в'їхав туди, значить, робилось не в чаду успіху, і мабуть не для того тільки, щоб прикрасити царський титул кількома гучними йменнями. І коли місяць пізніше гетьман власне пише шведському королеви про московські аспірації** на західноукраїнські міста, що змусили його облишити спільні операції з московським військом, то се дає нам зрозуміти, чому московське правительство вважало потрібним підчеркнути, що цар став государем білоруським, волинським і подільським. Не через піддане гетьмана, не з українських рук прийняв сі землі, титулом «Малої Росії», а здобув їх сам, силою зброї, московської й української. Так, я думаю, треба розуміти сей факт, який мав наслідком ту привичну всім нам трьохчленну формулу.

В кн. Литовське, Волинь і Поділе в тіснійшій царським титулі не зісталися, але Біла Русь ввійшла до тої трьохчленної формули «трьох руських народностей». Війшла одначе зовсім не як свідцтво етнографічної свідомости, що хотіла зазначити окремішність сеї третьої руської народности, а для того, щоб підчеркнути політичну осібність білоруських земель в кн. Литовського від Гетьманщини. Московське правительство, ставши на сій позиції, добилося виводу козацьких військ з окупованої території, скасування Чауського козацького полку — хотіло так само відібрати й Стародубщину, на тій підставі, що се була теж територія в кн. Литовського, тільки гетьманське правительство її не дало таки. І скінчилось на тім, що під Малою Росією стала розумітись українська Гетьманщина, а під Білою Росією — білоруські землі Горішнього Подніпров'я.

¹⁸ Про се студії О. Терлецького : Козаки на Білій Русі в 1654—1655 рр. // Записки львівські.— Т. XIV і Герасимчука : Виговщина і Гадяцький трактат // Там же.— Т. LXXVII.

¹⁹ Архив ЮЗР.— Ч. III.— Т. 6.— С. 87—88.

* Йдеться про ототожнення цих понять (у майбутньому) з етнічними межами України і Білорусії.

** Тобто проникнення.

Так згодом викристалізувався й сей, такий же, або й ще більше неясний, ніж назва Малої Росії, термін Білої Русі.

VI.

Я не можу тут ширше заставлятися над його історією. Нагадаю тільки, що в XV—XVI вв. назвою Білої Русі на Заході означались північні землі в дуже різних розуміннях — то прикладали сю назву до земель великоруських, то білоруських в нашім розумінню. Великий князь Іван III, фундатор нової московської держави, котрий ще не володів ані кусником Білої Русі в нашім розумінню, називавсь володарем Білої Русі. Офіційна хроніка папської курії, записуючи його посольство і грамоту до папи, принесену 1472 р., так перекладає її вступну фразу: «Великому Сікстови, папі римському, наставникови, Іоан князь Білої Русі чолом б'є»²⁰. Коли навіть прийняти, що не сам в. кн. назвав себе князем Білої Русі, а так його, приміюючись до сучасної географічної термінології, назвали перекладачі, все-таки зостається фактом, що тут під Білою Русю розуміється Велика Русь теперішньої термінології²¹. Письменники XVI в. називають Білою Русю то землі нововідібрані Московією від в. кн. Литовського, себто Смоленщину, то саму Московщину. В наведеній промові Филимоновича під Білою Русю розуміється щось близьке до того, що ми вкладаємо тепер в се понятє. Але в Москві, якраз навпаки, «Білою Русю» тоді залюбки називали Україну. Біла Русь значила у московських книжників руські землі Польсько-Литовської держави, українські і білоруські, «Білорусці» — цивільну, так би сказати, людність, в протиставленню до козаків, котрих звали Черкасами, «білоруське письмо» — мову і письмо українське (і білоруське також) і т. ин.²²

І от, коли московське правительство захотіло означити якоюсь окремішною назвою землі горішнього Подніпров'я, воно взяло назву «Білої Русі» в тім розумінню, яке вкладалось в се понятє в книжних кругах українсько-білоруських, і сей ужиток остаточно і вплинув на викристалізування і вишліфування всіх трьох термінів: Великої, Малої й Білої Русі.

Кінець кінцем вони набрали характеру етнографічного, національного, але початок їх був зовсім не етнографічний, і значіння свого вони набрали під впливом чисто політичним. Се й хотів я вяснити у сій своїй статті.

Підготовка тексту до друку
й примітки В. М. РИЧКИ

²⁰ Annales Ecclesiastici ubi desinit card, Baronius auctore Oderico Raynaldo.— X.—Р. 538.— автор цитує грамоту, писану lingua rutenica, посилаючись на рукопис ватиканського архіву: Magno Sixto Pontifici Romano institutori iohannes dux Albae Russiae percussa manu fronte reverentiam exhidet.

²¹ Сю назву «Білої Русі» пробували пояснити в зв'язку з назвою «Білого царя», як у турецьких і монгольських народів і в самім великоруським народі називавсь московський цар в значінню свобідного, самостійного, в зв'язку з таким уживанням слова «білий» в протиставленню до чорного («обілити» — увільнити від податків, «біломістці» — свобідні від податків і т. и.).

²² Напр., білоруським письмом звуться в московськїм приказі грамоти Хмельницького і Виговського.— Акты ЮЗР.— Т. III.— С. 599—600; Т. IV.— С. 6; Т. VIII.— С. 303 і т. ин. «Белорусцы из Кіева, Белой Церкви и ин. городов к Черкасам пристают».— Там же.— Т. III.— С. 229, пор. С. 267; Т. III.— С. 277, 278 й ин.

В. М. Ричка (Київ)

Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України

Перш ніж приступити до розгляду зазначеної у заголовку проблеми необхідно (бодай коротко) розповісти про журнал; в якому була опублікована пропонована увазі читачів стаття М. С. Грушевського.

Науковий часопис з проблем українознавства «Україна» був друкованим органом Українського наукового товариства в Києві, що діяло під керівництвом М. С. Грушевського. Перша книга цього журналу з'явилася на початку 1914 р. У вміщеній в ній редакційній статті зазначалося, що «потреба наукового журналу, присвяченого українознавству, який би вводив читача в сучасний стан українських студій і держав би його в курсі їх поступів і успіхів, відчувалася здавна. Перші проекти його в Києві звісні ще з 1830 і 1840-х рр.: не здійснившись тоді, вони заступалися до певної міри такими виданнями, як «Киевлянин» і «Украинец» Максимовича, «Молодик» Бецького, пізніше — «Основа» або «Записки Юго-Западного отдела Географического общества», «Чтения исторического общества Нестора» і т. п.»¹ Велику роль у розвитку українознавчих студій відіграв популярний журнал «Киевская старина», що виходив з 1882 р. Саме на основі цього часопису у 1907 р. було створено двомовне (виходило мішаною українською і російською мовою) щомісячне видання, що дістало назву «Україна». Проте цей часопис проіснував тільки рік.

Натомість з 1908 р. стали виходити «Записки» Українського наукового товариства. Щоправда, це видання не можна назвати періодичним, швидше — збірниками наукових праць. Крім того, ще з 1893 р. на періодичне видання було перетворено «Записки» Наукового товариства ім. Шевченка, що виходили у Львові з 1892 р. Однак цього було недостатньо для задоволення потреб широкої громадськості у друкованому слові з проблем українознавства.

Започатковуючи новий журнал, керівництво Українського наукового товариства в Києві розраховувало на те, що він стане «підручною книгою всякого, хто глибоко цікавиться якоюсь галуззю українознавства — учителя середньої школи, студента — історика чи філолога, і просто інтелігента, не чужого науковим інтересам»². Як бачимо, часопис «Україна» був розрахований на широке коло читачів.

У новому виданні передбачалося висвітлення «поступу наукових студій в поодиноких галузях українознавства — праісторії, археології, історії суспільній і культурній, письменстві, праві, мові, етнографії, дослідах економіки і соціального побуту, критичному розборі наукової літератури і бібліографічним показникам — української літератури і історії на інших мовах»³.

Для реалізації декларованих програмних принципів діяльності журналу його редакційний колектив заручився підтримкою найавторитетніших учених. З новоствореним часописом погодилися співробітничати, зокрема, Б. Барвінський, М. Біляшівський, І. Бодуен де Куртене, О. Єфименко, С. Єфремов, О. Левицький, О. Лотоцький, М. Петров, В. Перетц, В. Пічета, С. Смаль-Стоцький, М. Сумцов, І. Франко, О. Шахматов, Д. Яворницький. У редакції журналу «Україна», що розмістилася у будинку № 36 на вулиці Ярославів вал, розпочалася підготовка до друку перших матеріалів.

Проте творча діяльність редакційного колективу одразу була по-

¹ Україна.— 1914.— Кн. 1.— С. 5.

² Там же.

³ Там же.— С. 6.

тьмарена передчасною смертю головного редактора часопису К. Михальчука, що сталася у квітні 1914 р. О. Шрамченко, який замінив його на цій посаді, добивався втілення у життя задумів свого попередника. Однак тоді створилися умови, за яких даліше видання часопису в Києві стало неможливим. У 1915—1916 рр. матеріали, підготовлені для «України», опубліковані в Москві у двох збірниках під назвою «Український науковий збірник». 1917 р. видання часопису у Києві було поновлено, але не надовго. Того ж року його було припинено. Однак завдяки клопотанням М. С. Грушевського, для якого «Україна» завжди була улюбленим дитям, 1924 р. часопис відновив свою діяльність. Відтоді він став науковим українознавчим журналом — друкованим органом історичної секції ВУАН. Період з 1924 по 1932 р. в історії журналу «Україна» був найбільш плідним.

Незважаючи на короткочасне існування журналу «Україна» в дожовтневий період, на його сторінках було надруковано чимало цікавих матеріалів. Деякі з них не втратили наукового і пізнавального значення й сьогодні. Серед таких публікацій слід назвати, наприклад, дослідження та наукові розвідки О. Шахматова («До питання про початок української мови») (1914.— Кн. 1.— С. 7—19), В. Степового («До історії Задунайської Січі») (1914.— Кн. 3.— С. 9—21), Є. Онацького («Походження Полетик») (1917.— Кн. 1—2.— С. 84—99), П. Куліша («Дві мови, книжна і народня») (1914.— Кн. 3.— С. 22—34) та інші матеріали.

Активну участь у роботі часопису брав М. С. Грушевський, готуючи для нього статті, рецензії, бібліографічні огляди тощо. З цих публікацій слід виділити вміщену в першій книзі часопису за 1914 р. статтю «Український рух на схід (розселення за московською границею до 1648 р.)», а також «Історія Хмельниччини, описана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.» (1914.— Кн. 2.— С. 29—39), «Новий хозарський текст про війни Олега» (1914.— Кн. 4.— С. 5—10).

Пропонована увазі читачів «Українського історичного журналу» стаття М. С. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь» була завершена вченим у листопаді 1917 р., хоча робота над нею велася ще з літа 1915 р. Як згадував сам М. С. Грушевський, ця тема мала висвітлюватися в дев'ятому томі «Історії України—Руси». Та коли робота над нею перервалася, «я, сидючи в Казани і не маючи змоги займатись роботою над самою «Історією», задумав обробити сю тему в особній статті і взявсь до неї літом 1915 р. Стаття зісталась початою і недокінченою, коли мене переведено до Москви, де я міг зайнятись більш важною для мене роботою — докінченням VIII тому («Історії України — Руси». — В. Р. / Дописую її тепер і випускаю, не маючи змоги зайнятись ближше деякими порушеними тут питаннями. Може висловлені в сій статейці гадки спонукають кого-небудь зайнятись ближше згаданими тут справами. Напр. цікаво було б прослідити уживання і значінне термінів Великої, Малої і Білої Русі в українських і московських кругах до 1654—1655 рр. і зібрати більш матеріалу про обставини, в яких наступило їх проголошення. Я не можу сим зайнятись, але виясненне їх має свою вагу для зрозуміння і сучасних відносин, і пізнійшої національної ідеології»⁴. Під цими словами поставлена дата — 11 листопада 1917 р.

Порушене М. С. Грушевським питання про походження і зміст згаданих термінів надзвичайно цікаве й до кінця досі нез'ясоване. Спроби його розв'язання у радянській історіографії, щоправда, робилися⁵, однак ця проблема ще потребує дальших досліджень.

⁴ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Україна.— 1917.— Кн. 1.— 2.— С. 18—19.

⁵ Соловьев С. Великая, Малая и Белая Русь // Вопр. истории.— 1947.— № 7.— С. 24—38; Улащик Н. Н. Белая и Черная Русь в «Кронике» Матвея Стрыковского // Исследования по истории и историографии феодализма.— М., 1982.— С. 238—242.

Наявні історичні матеріали переконливо свідчать, що ця термінологія — штучного або кабінетного походження. Терміни «Велика Русь» і «Мала Русь» з'явилися вперше в актах константинопольського патріархату у XIV ст. Вони позбавлені етнографічного або національного змісту і не відображають значимості чи бодай розмірів двох державно-політичних утворень, що формувалися на північно-східних і південно-західних землях відносно єдиної раніше Київської держави. Причини появи цих термінів слід вбачати не в наслідках переміщення населення з басейну Волхова у Середнє Подніпров'я в XII—XIII ст., на що вказував ще В. О. Ключевський⁶, а, очевидно, шукати у політичній ситуації, що склалася після монголо-татарського нашествия на Русь.

Необхідно зауважити, що стосовно України доби феодалізму в середньовічних писемних пам'ятках вживалися переважно традиційні назви — «Русь», «Руська земля» або «Руське князівство». Після приєднання частини українських земель до Росії у 1654 р. в офіційному діловодстві щодо них використовується назва «Мала Русь» чи «Малоросія». Територіально цей термін охоплював спочатку лише Гетьманщину. Пізніше, після входження до складу Росії Правобережної України, ця назва поширюється на більшу частину українських земель⁷. Отже, поняття «Україна» і «Малоросія» у суспільній практиці XVII—XVIII ст. стали сполучатися, накладаючись один на одного. До цього слід додати, що на землях Речі Посполитої в другій половині XVII ст. поняття «Русь» поступово набувало релігійного значення. «Народом руським» тут, за спостереженнями В. Липинського, називали представників різних верств населення країни — як українців, так і білорусів⁸.

Давнім є і слово «Україна». Вперше цей термін зустрічається на сторінках Київського літопису під 1187 р. Однак є підстави відносити його виникнення до більш раннього часу. В період існування Київської держави або, за кабінетною термінологією, Київської Русі це слово, на наш погляд, відображало її народну назву, принаймні щодо її середньодніпровського осередку. Характерно, що наприкінці XVI—XVII ст. Україною називалися також переважно землі Київщини, Чернігівщини та частини Поділля. Після 1654 р. ця назва поступається, як уже зазначалося, офіційному терміну «Мала Русь».

Водночас у народній свідомості продовжувала зберігатися назва «Україна». Великого поширення вона набула у фольклорі, народних переказах тощо. З піднесенням ліберально-демократичного руху ця назва набула популярності і в інтелектуальному середовищі. Відтоді вона поступово витісняла казенно-бюрократичний термін «Малоросія», а з українського лексикону зникає слово «Русь».

Як бачимо, питання про походження та еволюцію термінології, винесеної у назву статті М. С. Грушевського, має важливе значення для подальших студій з історії України, зокрема формування феодальної державності та становлення національної самосвідомості.

Наукова розвідка М. С. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь» друкується мовою оригіналу з незначними втручаннями відповідно до вимог сучасного правопису. Науковий апарат дослідження, його термінологію залишаємо без змін. Відповідні коментарі упорядника позначаються «зірочкою».

⁶ Ключевский В. О. Соч.— М., 1959.— Т. 6.— С. 135—136.

⁷ Борщак Ілько. Русь, Мала Росія, Україна // *Revue des études slaves*.— Paris, 1948.— Т. 24.— Fasc. 1—4.— Р. 173.

⁸ Липинський В. Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.— Київ; Відень, 1920.— С. 255.

До історії міжнаціональних процесів на Україні *

Док. № 29

Лист голови РНК УРСР В. Я. Чубаря генеральному секретарю ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну про обмеження прав союзних республік у керівництві народним господарством **

Не пізніше 1 вересня 1925 р.

В работе аппаратов союзных наркоматов всегда проявлялись тенденции побольше забрать в непосредственное свое управление, урезая права и масштаб работы союзных республик. За последнее время эти тенденции выявились особенно резко в целом ряде областей государственной работы, питая настроение среди ответственных и безответственных работников наркоматов, способствующие росту пренебрежительного отношения к существу дела и игнорированию интересов союзных республик. Для иллюстрации сверхцентрализаторских тенденций иногда, закрепляемых решениями центральных органов, достаточно привести, хотя бы следующие факты:

По ВСНХ. 1) Коллегия ГЭУ постановила изъять из управления ВСНХ Украины Южнорудный трест, который восстановлен и сейчас работает хорошо.

2) **ЦУГПРОМ** в лице т. Пятакова стремится всячески изъять из ведения ВСНХ УССР Спиртотрест и из-за этого провели через СНК СССР декрет, разрезающий единое хозяйство по живому телу, что нанесет явный ущерб делу развития спиртовой промышленности (Президиум ЦИК не утвердил этот декрет).

3) Ведется усиленная подготовительная работа по изъятию из ведения украинских органов треста химической промышленности (Химуголь) и Селикаттреста. Очевидно, что этим дело не кончится, и в ведение ВСНХ Украины скоро не останется ни одного треста. Такой аппаратный нажим мешает спокойно работать и ВСНХ, и трестам — все ждут перевода или перехода, ездят, хлопочут, спорят, доказывают, а дело страдает. Нужно эту подготовку изъятий прекратить.

По НАРКОМВНУТОРГУ. 1) Мясохладобойня Украины требует поддержки, а ей заявляют: переходите к нам, делайтесь «нашей», союзной организацией, тогда поддержим (сообщаю со слов НКВТ УССР т. Чернова).

2) Наркомвнудторг решил централизовать у себя дело механического хлебопечения, на организацию которого отпущено около 1,2 млн. руб. на весь Союз через Коммунальный банк. Теперь со всех концов ездят в Москву представители мест, желающих механизировать хлебопечение, как ездили за кредитами на жилстроительство. Проезжают, наверное, больше чем ассигновано. При таком отношении к живому, срочному делу мы потеряем очень многое.

* Продовження. Початок див.: УІЖ.—1990.—№ 6, 8, 10, 11, 12; 1991.—№ 1.

** Копію цього листа В. Я. Чубар надіслав Л. М. Кагановичу для ознайомлення з його змістом членів Політбюро ЦК КП(б)У.

По НАРКОМПОЧТЕЛЮ. Разрабатывается проект декрета о передаче всех телефонных сетей в ведение союзного наркомата.

По НАРКОМФИНУ. 1) Стремление НКФина и Центрального управления госстраха создать полную централизацию страхового дела не на началах директивности, каким является НКФин, а на началах ликвидации существовавших до создания Союза республиканских госстрахов привело к тому, что закон о госстраховании «проходит» соответствующие инстанции больше года, а Госстрах командует из Москвы без закона, обостряя отношения с республиками.

2) Своим проектом декрета о порядке составления и прохождения бюджета на 1925—1926 год, уже проведенном через СНК СССР, НКФин нарушил «Положение о бюджетных правах Союза и Союзных Республик». По этому декрету бюджетная работа без всякой нужды будет осложнена и затруднена прохождением республиканских бюджетов, благодаря чему жить придется без утвержденного бюджета.

3) Участие правительств союзных республик в разработке общесоюзного бюджета сводится почти к нулю. Сейчас НКФ СССР внесен в СНК проект сбалансирования бюджета на 1925—1926 год без проработки его предположений даже в соответствующих частях союзными республиками. Такое игнорирование правительств союзных республик в основном вопросе построения бюджета может повести к отрыву их от общих плановых предположений союзных органов.

4) С этим же связано предложение НКФ об изъятии из республиканских доходов отчислений от промналога и зачисления их по бюджету Союза. Эта мера значительно ослабляет средства республиканских центров и лишает их возможности перераспределять часть этих средств из более промышленных районов в менее промышленные. Урезка возможности маневрирования республиканских органов здесь на лицо.

5) Тов. Сокольников ведет линию на ослабление республиканских сельскохозяйственных банков и при всяком удобном случае заявляет, что они должны потерять свою автономию и стать филиалами центра — Сельхозбанка. Это ведет к тому, что при каждом новом отпуске средств в основные капиталы сельхозбанков тянется бесконечная волянка и спор с республиками. С другой стороны, такие заявления ответственного руководителя нашими финансами страшно нервнируют местных работников и организации, заинтересованные в здоровом развитии сельскохозяйственного кредита. В этой работе вместе с ним идет т. Смилга, также стремящийся уничтожить самостоятельность республиканских сельхозбанков.

6) По настоянию НКФ был создан единый союзный Коммунальный банк, централизовавший предоставление кредитов до того, что каждый мелкий жилищкооператив из Одессы или Владивостока должен ехать в Москву, чтобы получить кредит 5—10 тыс. Теперь ездят все мелкие исполкомы. Например, Бердянский окрисполком, добывающийся кредита на достройку электрической станции в 600 киловатт, уже 4 или 5 раз ездил в Москву. Транспорт зарабатывает, правлению Коммунального банка работы много, а дело то страдает. Стоимость кредита от этого страшно растет. Республиканские центры от этого дела оттерты, хотя казалось бы, что вблизи виднее кому на городское строительство нужны средства в первую очередь. Существующая же система неизбежно ведет к росту кадра ловкачей, дельцов, умеющих вырвать что нужно.

По НКТруду. Средства, отпускаемые на борьбу с безработицей, НКТруд распределяет самостоятельно, без участия республиканских НКТрудов.

По импорту товаров для хлебозаготовительной кампании этого года Комиссия СТО разработала план ввоза, учла куда товары пойдут и поручила ввозить для Украины Госторгу РСФСР и Центросоюзу.

Это делается несмотря на то, что все члены Комиссии знали о существовании Госторга Украины и Вукоопспилки, заинтересованных в ввозе товаров на Украину больше, чем Госторг РСФСР. Причем эти организации имеют связи за границей такие же, как и Госторг РСФСР и Центросоюз. Тут пренебрежение республиканским аппаратом Украины благодаря тому, что Центросоюз и Госторг РСФСР ближе под рукой. Можно было бы привести сотни таких фактов. При углублении указанных выше тенденций дело строительства Союза Советских Социалистических Республик может сильно страдать, так как обострения на этой почве могут углубляться в сторону ненужных трений и траты времени. Для предупреждения этого мы считаем полезным создать специальную Комиссию ЦК, которая бы к осеннему пленуму рассмотрела работу важнейших союзных наркоматов и выработала ряд мероприятий, устраняющих приведенные выше ненормальности и способствующих более правильному распределению работы между союзными республиками и союзными наркоматами.

В. ЧУБАРЬ

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2031, арк. 1—4. Оригінал.

Док. № 30

Доповідна записка ЦК нацменшостей при ВУЦВК Центральному Виконавчому Комітету СРСР про виконання постанови ІІІ з'їзду Рад СРСР про забезпечення повністю прав національних меншостей

2 січня 1926 р.

Все основные мероприятия по обеспечению прав национальных меньшинств, указанные в постановлении ІІІ Съезда Советов, правительством УССР были намечены с 1923—1924 гг. и в значительной степени осуществлены еще к ІХ Всеукраинскому Съезду Советов. За период со времени ІІІ Съезда Советов Союза ССР Украинское правительство углубляло ранее проводимые мероприятия и проводило еще больший охват населения нацменьшинств национальными админ[истративно]-тер[риториальными] единицами, судами, школами, культпросветучреждениями и экономическими мероприятиями; причем, в указанный период правительство подошло вплотную к обслуживанию ранее неохваченных национальностей: греков, русских и народностей Востока.

В частности по запрашиваемым ЦИКом мерам положение представляется следующим образом:

1. Введение во все выборные советские органы представителей нацменьшинств. Наряду с созданием авторитетного органа по содействию к правовому, экономическому и культурному развитию нацменьшинств в лице ЦК нацменьшинств при Президиуме ВУЦИК (с мая 1924 г.) и ее местных органов, вплоть до РИКа, правительство УССР в прошлую и в настоящую кампанию выборов в Советы обеспечило равномерное участие трудящихся нацменьшинств, начиная от сель[ских] и гор[одских] Советов и кончая ВУЦИКом. Во все избиркомы введены представители нацменьшинств, обеспечено проведение отчетной кампании на родных языках, избирательные карточки, списки избирателей и т. п. заготовлены на родных языках.

Аналогичные мероприятия, в меньшей, однако, степени применяются в отношении органов КНС и КВП.

2. В случаях значительной численности национальных меньшинств образование отдельных Советов с употреблением языков этих меньшинств.

Организация нацсельсоветов была обеспечена постановлением СНК УССР, снизившим обычную норму населения для адм[инистративно]-тер[риториальных] единиц.

Выделение нац[иональных] админ[истративно]-тер[риториальных] единиц представляется следующим образом:

Национальность	Сельсоветов		Районов	
	на 1/IV. 25 г.	на 1/X. 25 г.	на 1/IV. 25 г.	на 1/X. 25 г.
Русских	—	69	—	—
Немецких	98	117	5	5
Польских	15	64	—	1
Еврейских	19	19	—	—
Молдаванских	—	9	(образован[ые] в 1924 г. АМССР)	
Болгарских	25	28	—	1
Греческих	26	27	—	—
Чешских	5	13	—	—
Белорусских	—	2	—	—
	188	348	5	7

Нами прорабатывается вопрос о выделении ряда русских районов, 4 немецких, 2 болгарских и 2 еврейских. В спешном порядке производится организация еврейских местечковых Советов. Вся работа по национальному районированию будет закончена вчерне к предстоящим выборам в Советы.

3. Организация школ на родном языке

Школы и культпросветучреждения на родных языках организовывались с момента укрепления Соввласти на Украине. Число национальных школ и культпросветучреждений ныне доведено:

	Школ	Культпросвет- учреждений		Школ	Культпросвет- учреждений
Еврейских	372	351	Чешских	19	10
Немецких	500	157	Греческих	1	—
Польских	320	190	Татарских	3	3
Болгарских	53	6	Албанских	3	—
Молдаванских	69	—	Белорусских	1	2

Состояние бюджета УССР в этом году не дало возможности полностью обеспечить заявки населения на новые национальные школы, хотя сеть их значительно расширена. Необходимо по тем же соображениям считать недостаточной сеть культпросветучреждений (хат-читален, сельбудов, клубов), а также недостаточно литературы на нацязыках.

4. Организация судопроизводства на родных языках

Сеть нацсудов за истекший период весьма распространена, при чем приняты меры к обеспечению употребления родного языка более численных нацменьшинств, в следственных органах и высших судебных инстанциях.

Проект організації прочих нацорганов НКО язиков: 20 членов окрсудов, 20 пом [ощников] прокуроров, 10 следственных камер, 10 нотариальных камер и 50 штатных переводчиков при окрсудах. В целом ряде округов уже введены должности пом [ощников] прокуроров, судебных следователей и нарсудей.

	Намечено нацсуд[овых] камер	Реализовано на 1/Х. 1925 г.		Намечено нацсуд[овых] камер	Реализовано на 1/Х. 1925 г.
Русских	31	—	Польских	6	4
Еврейских	33	12	Болгарских	4	2
Немецких	14	2	Греческих	4	—

5. Очередные задачи в отношении нацменьшинств и проводимые правительством УССР:

1. Оздоровление быта местечек и привлечение еврейского местечкового населения к производительному труду.

2. Расширение профессионального образования среди нацменьшинств.

3. Углубление культпросветработы на нацязыках.

Организация новых культпросветучреждений и расширение издательского дела на нацязыках.

ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 145, арк. 1—4. Копія.

Док. № 31

Витяг з протоколу засідання президії Укрнауки про організацію науково-дослідної кафедри єврейської культури при Українській Академії наук

6 березня 1926 р.

Слухали: Про організацію науково-дослідної кафедри єврейської культури при УАН (т. Макогон).

Ухвалили: Вважати за необхідне організувати з початку 1926/27 року при УАН науково-дослідну кафедру єврейської культури з 3 секціями: філології, літератури та історії єврейської культури і громадських течій.

Справу організації погодити з УАН та спільно вжити заходів НКО про затвердження цієї кафедри та внесення її до бюджету Укрнауки на 1926/27 р.

Вкупі з Раднацменом та УАН вжити заходів для сконцентрування відповідних наукових робітників довколо кафедри єврейської культури при УАН.

Вжити заходів перед наркомзагсправ про дозвіл по окремим проханням НКО єврейським вченим на в'їзд до УСРР для науково-дослідної праці.

Вкупі з Раднацменом і УАН розробити конкретний план кафедри та внести на затвердження до колегії НКО.

Протокол за належними підписами

З оригіналом згідно: секретар Раднацмену

ЛІТВАК

ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 146, арк. 39. Засвідчена копія.

Док. № 32

Витяг з протоколу № 14 засідання Політбюро ЦК КП(б)У

19 березня 1926 р.

Слушали: 1. Предварительные итоги украинизации (т. Затонский).

Постановили: 1. Предварительные выводы утвердить со внесенными на заседании изменениями (см. приложение).

ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 85, арк. 25.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про попередні висновки щодо українізації

19 березня 1926 р.

1. В области внешней (изучение языка, перевод делопроизводства) украинизации госаппарата достигнуты значительные успехи. Необходимо дальнейший нажим для полного завершения украинизации госучреждений, особенно украинизации отстающих квалифицированных работников в первую очередь партийцев, тормозящих дело украинизации.

2. Партия в деле украинизации достигла значительных результатов, но языком полностью еще не овладела.

Поручить Секретариату ЦК разработать практические мероприятия, содействующие изучению украинского языка всеми членами партии, и в первую очередь, ответственными работниками.

3. ЛКСМУ значительно отстает от партии и должен быть немедленно подтянут.

4. В деле украинизации профсоюзы достигли некоторых результатов, однако индустриальные профсоюзы украинизацию проводили вяло.

Вопрос об украинизации профсоюзов выделить и поставить на ПБ специальный доклад фракции ВУСПС с предварительным обсуждением его в комиссии по украинизации.

5. В области украинизации периодической печати достигнуты ощутительные успехи (61% украинских газет), однако, качественно украинские газеты нуждаются в серьезных улучшениях и в создании кадров квалифицированных газетных украинских работников-партийцев. Книгоиздательская продукция украинизована весьма значительно (в 1925 году 58% по названиям, 79% — по тиражу, 58% печатных листов), но на украинском книжном рынке доминирует книга русских издательств (на 70—75%). Ощущается острый книжный голод, особенно в отношении украинской художественной литературы.

В план работы ПБ ЦК (апрель — июнь) включить доклад Госиздата.

6. Необходимо создание и укрепление прочного идеологического фронта, для чего требуется усиление коммунистических украинских кадров, способных вести борьбу на культурно-идеологическом фронте, нужна систематическая разработка марксистами вопросов украинской истории и культуры, в частности, вопроса о драгомановской идеологии и др.

Поручить Секретариату ЦК к одному из ближайших заседаний ПБ ЦК представить предложения о привлечении к этой работе старых партийцев с привлечением молодежи. Выделенные товарищи должны быть обеспечены соответствующими условиями для работы.

7. Считать необходимым поставить на ПБ ЦК специальный доклад

НКПросо о работе научных организаций УССР: о создании новых научных очагов, о максимальном привлечении научных сил, в частности, группирующихся вокруг Киевской Академии, об укреплении научной базы в Харькове.

8. Поручить Секретариату ЦК специально разработать вопрос об идеологическом овладении киевским культурным центром.

Секретарь ЦК КП(б)У

ЗАТОНСКИЙ

ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 105, арк. 141. Оригінал.

Док. № 33

Доповідь підвідділу національних меншостей відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У про стан і найближчі завдання роботи серед національних меншостей

18 травня 1926 р.

1. Состояние работы среди нацменьшинств к настоящему времени характеризуется значительно возросшим влиянием партии и Советской власти на все слои трудящегося населения нацменьшинств, что явилось результатом усиления и расширения агитпропагандистской работы партии среди нацменьшинств и проведения в отношении нацменьшинств ряда мероприятий, вытекающих из национальной политики партии.

2. Основные мероприятия, проведенные партией в отношении нацменьшинств и вытекающие из правильного применения национальной политики, сводятся к следующему:

а) в результате полуторагодичной работы по выделению национальных административно-территориальных единиц нацменьшинств имеются к настоящему времени следующие достижения:

Количество национальных сельсоветов

Национальность	На 1/X. 25 г.	На 1/III. 26 г.
1. Немецкая	117+55 (какие входят в состав национальных районов)	153+55 (какие входят в состав национальных районов)
2. Русская	69	112
3. Польская	64+30 —»—	81+30 —»—
4. Болгарская	28+20 —»—	28+36 —»—
5. Еврейская	19	82 (в т. ч. 52 поселковых)
6. Греческая	27	27
7. Молдавская	9	11
8. Чешская	13	13
9. Белорусская	2	2
10. Шведская	—	1

Национальные районы

Их выделено: немецких — 7, болгарских — 3, польских — 1.

Национальные судебные камеры

Их выделено: еврейских — 22, немецких — 5, польских — 5, болгарских — 3, русских — 2.

В этой области работа еще далеко не закончена. При последних перевыборах советов, многие национальные сельсоветы не были выделены по бюджетным затруднениям. Слабо шло до сих пор выделение русских административно-территориальных единиц, а также административно-территориальных единиц малых национальностей (молдаван, греков и др.).

б) В области обслуживания нацменьшинств по линии просвещения также имеются достижения. Сравнительные цифры учреждений нацменьшинств по соцвосу и профобру за 1924—1925 учебный год и 1925/1926 учебный год дают следующую картину:

по еврейской национальности — по данным 21 округа, сеть трудшкол в 1924/1925 учебном году составляла 139, в 1925/1926 учебном году — 202 с соответствующим увеличением количества учащихся с 23 229 до 34 476;

по польской национальности — по данным 9 округов, сеть трудшкол в 1924/1925 учебном году была 143, в 1925/1926 учебном году — 185 с соответствующим увеличением количества учащихся от 6472 до 9944;

по немецкой национальности — по всеукраинским данным сеть трудшкол в 1924/1925 учебном году была 582, в 1925/1926 учебном году — 646 с увеличением числа учащихся от 33 166 до 38 567;

по болгарской национальности — количество трудшкол увеличилось с 43 в 1924/1925 учебном году до 74 в 1925/1926 учебном году;

по чешской национальности — количество трудшкол увеличилось с 10 в 1924/1925 учебном году до 17 в 1925/1926 учебном году.

В отношении приведенных цифр, касающихся еврейской национальности, следует пояснить, что по данным 21 округа количество детей, охваченных школой в 1925/1926 учебном году увеличилось против 1924/1925 года на 50%, но во всеукраинском масштабе увеличение процента охвата детей школой значительно меньше.

Хуже обстоит дело с учреждениями профобразования: здесь роста или совсем нет, или он крайне незначительный. Так, по еврейской национальности: техникумов в 1924/1925 году было 5, в 1925/1926 году также 5; профтехшкол — 1924/1925 году — 16, в 1925/1926 году — 22. По польской национальности — техникумов — 1924/1925 учебном году — 1, в 1925/1926 — 1, сельскохозяйственных школ — в 1924/1925 году их не было, в 1925/1926 — 2. По немецкой национальности — техникумов в 1924/1925 — 2, в 1925/1926 также 2. Сельскохозяйственных школ — в 1924/1925 — 4, в 1925/1926 — 4 и т. д.

Здесь бросается в глаза вообще очень незначительное число учреждений профобразования среди нацменьшинств. Хотя по плану на 1926/1927 учебный год их число несколько увеличится. Все же следует отметить слабость работы в этой области.

В отношении учреждений политпросвета нет полных данных. В общем же следует отметить слабость этих учреждений как в количественном, так и в качественном отношении, особенно в отношении обеспечения литературой.

Лучше обстоит дело с постановкой дела ликвидации технической неграмотности среди нацменьшинств. Соответствующие цифры следующие:

по еврейской национальности — сеть ликпунктов в 1924/1925 году — 335 единиц, в 1925/1926 году по 35 учтенным округам — 507 единиц, охватывающих приблизительно 12 675 слушателей;

по немецкой национальности — сеть ликпунктов в 1924/1925 году — 101, в 1925/1926 году — 160 с охватом, по неполным сведениям, около 4000 слушателей;

по польской национальности — учтенная сеть по 7 округам в 1924/1925 году — 73 с 2140 слушателями, в 1925/1926 — 105 с 2873 слушателями;

по болгарской национальности — сеть в 1925/1926 году 36 с 744 слушателями;

по татарской национальности — сеть в 1925/1926 году 36 с охватом приблизительно 87% неграмотного населения.

Здесь следует отметить слабую работу ликпунктов, вследствие недостаточности и даже полного отсутствия соответствующих учебников.

3. В области печати и издательства на языках нацменьшинств имеется к настоящему времени следующее состояние:

а) Печать — на еврейском языке — поставлено издание ежедневной газеты «Штерн», поднявшее тираж за год существования до 10 тыс. экз. (оплачиваемых). Газета имеет удовлетворительную связь с массами, что показывает цифра 1000 корреспондентов и 2 тыс. получаемых в месяц писем с мест.

Далее, еженедельная газета для молодежи «Юнге Гвардие» — с тиражом 1,5 тыс. экз. и журнал (нерегулярно выходящий) «Ди роите вельт» с тиражом в 2 тыс. экз.

На польском языке: еженедельная крестьянская газета «Серп» с тиражом 4,4 тыс. экз. Связь с польским селянством крепнет, что показывает число селькоров газеты — 130 и около 500 крестьянских писем, получаемых в месяц. Далее, двухнедельник для молодежи «Голос млодзержи» тиражом 1,5 тыс. экз. и «Штандар пионера» тиражом в 1000 экз.

На немецком языке: еженедельная крестьянская газета «Дас нойе дорф» с тиражом в 9 тыс. экз. На связь ее с немецким селянством показывают цифры корреспондентов газеты — 500 и 2 тыс. крестьянских писем в месяц. Далее, двухнедельная газета для молодежи «Ди заат» с тиражом в 1,8 тыс. экз.

На болгарском языке: издается в Харькове еженедельник «Советско село» с тиражом 3 тыс. экз. (2 тыс. платных).

В общем следует считать периодическую печать на языках нацменьшинств значительно укрепившейся за последний год. Но она еще не самоокупается, требуется еще значительная материальная поддержка для того, чтобы она сумела регулярно выходить и улучшать свое издание. В этом отношении газеты нацменьшинств испытывают постоянную тревогу за возможность их издания, что, конечно, отражается на постановке газет.

б) Гораздо хуже обстоит дело в области издательской работы. Не будет преувеличением сказать, что недостаток различного вида литературы — учебной, политпросветительной, крестьянской и т. д. — самым отрицательным образом отражается на всей работе и во многих случаях сводит на нет все достижения в области школьного, политпросветительного и т. д. строительства. ГИУ из года в год не выполняет даже минимального издательского плана на языках нацменьшинств. Существующие еврейское и польское нациздательства не могут развернуть издательской работы из-за крайней финансовой слабости. Ныне разрешен вопрос об открытии на Украине отделения Центрального издательства народов СССР.

4. Некоторое развитие за последнее время получила и работа по партпросвещению среди нацменьшинств. Так, в 1925/1926 учебном году имелась следующая сеть совпартшкол нацменьшинств: польотделение при Киевской СПШ 2-й ступени, евогделение Киевской СПШ 2-й ступени, евогделение Одесской СПШ (1 курс), еврейская вечерняя СПШ в Бердичеве, немотделение Одесской СПШ 1-й ступени, татарское отделение в СПШ, болгарское отделение Екатеринославской СПШ. В 1926/1927 учебном году, кроме ранее перечисленных, будут открыты: евогделение СПШ в Бердичеве, польотделение в Житомире. Количество курсантов во всех отделениях, кроме открывающихся в 1926/1927 учебном году, будет доведено до 120 человек.

Школы-передвижки нацменьшинств в этом году работали: 5 польских, 5 немецких, 6 еврейских (из них 2 на местные средства), 5 болгарских (на местные средства).

Приблизительные цифры школ политграмоты на языках нацменьшинств следующие: еврейских — 120, немецких — 6, польских — 15, болгарских — 3, татарских — 31 (без одного округа).

В большинстве случаев состав руководителей передвижек и школ политграмоты слабый. Подготовка и переподготовка пропагандистов для вырастающей сети низового партпросвещения на языках нацменьшинств является неотложной задачей. В этом году некоторое количество пропагандистов нацменьшинств будет переподготовлено на общих курсах переподготовки. Совсем слабо обстоит дело с учебной литературой и пособиями как для СПШ нацменьшинств, так и для школ передвижек, школ политграмоты и др.

5. Из других областей работы среди нацменьшинств следует остановиться на следующем:

а) перевод части еврейской бедноты на земледелие. Основные цифры, относящиеся к этому, следующие: за 1925 год переведено на земледелие 3 тыс. еврейских семейств — около 15 тыс. душ. В середине марта с. г. началась новая переселенческая кампания. Пока переселено 1,5 тыс. семейств и 1,5 тыс. семейств будет переселено в течение лета и осени.

Переселенческая работа чрезвычайно благоприятно отразилась на настроении еврейских масс как внутри Украины, так и за границей. Тягу еврейских масс к земледелию показывают результаты регистрации желающих переходить на земледелие. По неполным сведениям, в 28 округах зарегистрировалось 11 тыс. семейств — 51 316 душ. В этом году зарегистрировалось больше, чем в прошлом году, несмотря на улучшение экономического и правового положения еврейских местечек, несмотря на выявившиеся трудности переустройства на земле.

Был также намечен к проведению ряд мероприятий по вовлечению еврейской бедноты в промышленность. В этом отношении конкретных результатов еще нет.

б) В области работы среди немецкого населения стоял вопрос об отношении к так называемому «союзу голландских выходцев» — кооперативная организация, находившаяся в руках антисоветских элементов и использовавшая эту организацию для своих целей. Работа здесь шла по линии слияния кооперативных организаций немецкого крестьянства с общей сетью советской, сельскохозяйственной и потребительской коопераций. В настоящее время союз этот ликвидирован с вхождением отдельных его местных организаций в состав райсоюзов.

в) В области партработы стоял вопрос о переводе партячек с подавляющим числом членов партии и кандидатов нацменьшинств на соответствующий национальный язык. Это выдвигалось необходимостью сближения партийцев данной национальности с трудящимися массами нацменьшинств. В этом отношении переведено на еврейский язык 22 партячейки полностью и 15 частично. Комсомольские ячейки работают на 2-х языках.

г) В области обслуживания профсоюзами рабочих нацменьшинств на родном языке была дана директива о переводе профорганизаций с подавляющим большинством рабочих нацменьшинств на родной язык. Директива эта слабо выполнялась. Всего на еврейский язык переведено 18 окротделений союза швейников. Но это число незначительно, по сравнению с числом таких местных организаций с подавляющим большинством еврейских рабочих, подлежащих переводу на еврейский язык.

Профсоюзы также еще слабо приспособились к обслуживанию

рабочих поляков на Правобережье, немецких сельскохозяйственных рабочих и т. д.

д) Следует упомянуть большую работу, проведенную в связи с недавно закончившимися перевыборами низовых советских органов. Впервые в этом году послано из центра для проведения этой кампании 23 товарища.

Организация национальных советов (во многих местах организация этих советов состоялась в текущую кампанию перевыборов) еврейских местечковых, польских, немецких, чешских и т. д.— сельских, вызвала большой интерес у населения. Процент участия в перевыборах и выборах национальных сельсоветов выше, чем в остальных и достигал местами 85%. В политическом отношении выборы значительно содействовали усилению влияния партии и Советской власти на трудящихся нацменьшинств.

Главнейшими ближайшими задачами в области работы среди нацменьшинств должны быть намечены следующие:

1) В области проведения национальной политики по отношению к нацменьшинствам необходимо наряду с дальнейшим выделением национальных административных единиц, главное внимание обратить на организацию и укрепление партийного и советского аппарата и его коренизацию в выделенных национальных административно-территориальных единицах и на обеспечение их экономического и культурного развития.

2) Усиление вовлечения в партию и КСМ трудящихся нацменьшинств в местах с их компактным населением, в частности в выделенных административно-территориальных единицах.

3) Усиление профсоюзной работы среди рабочих нацменьшинств, а также их культурное обслуживание на родном языке, в частности поставить профработу среди немецкого батрачества в немецких районах и в районах немецких колоний, усилить перевод на еврейский язык работу профорганизаций, объединяющих подавляющее большинство еврейских рабочих и их культурное обслуживание на еврейском языке в остальных профорганизациях, а также усилить работу среди рабочих поляков стекольных и сахарных заводов и батраков Правобережья.

4) Расширение сети учреждений просвещения нацменьшинств, обратив особое внимание на расширение сети профессионального и педагогического образования и политпросветительных учреждений.

5) Принятие ряда мер к усилению издательского дела на языках нацменьшинств, в частности посредством финансового укрепления существующих у нас издательств и укрепления материального положения периодической печати нацменьшинств.

6) Расширение и укрепление всех видов школ низового партпросвещения и организация переподготовки пропагандистов нацменьшинств.

7) Общее усиление работы среди нацменьшинств в районах, в частности посредством проведения штатных работников нацменьшинств при РИКах.

8) Улучшение качества нацменработников и привлечение для этой работы новых партсил.

9) Дальнейшая работа по переселению еврейской бедноты на земледелие и организация переселения польских и немецких крестьян из перенаселенных пунктов.

10) Уделение большего внимания работе по кооперативному строительству среди нацменьшинств.

Заведующий подотделом нацменьшинств
Агитпропа ЦК КП(б)У

ЛАЗОВЕРЦ

ПА ІІІ при ЦК Компарті України, ф. 1, оп. 20, спр. 2246, арк. 1—8. Оригінал.

Док. № 34

Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У

18 серпня 1926 р.

СЛУХАЛИ:

4. Утвердження резолюції Комиссии Политбюро ЦК по українізації от 16 августа с. г. «Об українізації партапарата» (т. Затонский).

УХВАЛИЛИ:

4. а) Представленную комиссией резолюцию — утвердить, дополнив ее следующим: «Предложить окружным комитетам партии специально проследить за работой окружкомов ЛКСМУ в отношении проведения українізації в ЛКСМУ» (См. приложение).

б) Настоящую резолюцию разослать всем окружкомам.

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 86, арк. 17.

**Додаток до протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У
Постанова комісії Політбюро ЦК по українізації від 16 серпня 1926 р. «Про стан українізації партапарату»**

18 серпня 1926 р.

1. Заслухавши доповідь про попередні підсумки в справі українізації партапарату, прийняти наступні міроприємства:

а) Перевести усе діловодство райпарткомів, окрпарткомів та ЦК, в тому числі й Політбюро, на українську мову не пізніше 1/І—27 р. Прохати ЦКК по закінченню цього терміну провести відповідну перевірку.

б) Інформвідділу ЦК вжити заходів до одержання від округкомів збірок про хід українізації партапарату в округкомах та райпарткомах кожні три місяці, запропонувавши надіслати до ЦК першу збірку не пізніше 16 вересня з відомостями про стан цієї роботи на 1 вересня (до партконференції).

в) До 15 жовтня ц. р. організувати при усіх радянських і партійних установах, де є партосередки, спеціальні курси укромови та українознавства для комуністів, доручивши Агітпропу негайно скласти програми для цих курсів. Покласти відповідальність за роботу курсів на секретарів партосередків.

Утримання курсів в основному покласти на власні кошти учнів та, по погодженню з профорганізаціями, використовуючи частково кошти культурфондів.

г) Встановити за правило, що партосередки переходять на укромову не пізніш, як установа, при якій існує осередок.

д) Констатувати, що ще багато робітників керуючого складу в бюро ОК не вивчили українську мову, що являється перешкодою до роботи по українізації партапарату й взагалі. Оргрозподілу дати директиву до керуючого складу округкомів негайно вивчити мову.

е) Виходячи з необхідності більшої українізації партапарату Оргрозподілу при висовуванні робітників керуючого складу в округкомах обов'язково мати на увазі володіння українською мовою.

ж) Оргрозподілу не пізніш як в місячний термін скласти список резерву на секретарів ОК і голів ОВК та по іншим посадам не менш як в 100 чоловік, що володіють українською мовою.

з) Вважати за необхідне збільшення в найближчі часи проценту українців в апараті ЦК, зокрема, Оргрозподілу.

і) Провести в декількох округах спеціальне обстеження в справі українізації, вважаючи необхідним заслухання доповіді в ЦК про обстеження разом з доповідями секретарів відповідальних округкомів.

к) Доручити т. Затонському написати особистого листа до секретарів округкомів про вивчення української мови, зобов'язавши їх зачитати цього листа усім членам бюро ОК.

л) Доручити округкомам КП(б)У спеціально простежити за роботою округкомів ЛКСМУ щодо проведення українізації в ЛКСМУ.

ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 107, арк. 43. Оригінал.

Док. № 35

Доповідна записка правління Будинку народів Сходу ЦК нацменшостей при ВУЦВК про організацію і роботу Будинку народів Сходу

20 серпня 1926 р.

Дом народов Востока существует с апреля месяца 1925 г. и объединяет следующие национальности Востока: китайскую, корейскую, турецкую, тюркскую, ассирийскую, персидскую, греческую, армянскую, грузинскую, татарскую и множество других мелких национальностей Востока.

Основной целью Дома народов Востока является поднятие культурного уровня объединенных им национальностей Востока и выявление наиболее политически подготовленных групп в целях использования впоследствии таковых для работы по своему назначению.

Вся масса перечисленных национальностей настолько политически и культурно отстала, что требует продолжительной и весьма упорной работы, немыслимой без соответствующей материальной базы.

Благодаря тому, что в 1925 г. Дом народов Востока не был включен в местный бюджет, он не мог в достаточной степени развернуть предположительную работу и это вызвало множество толков, среди объединенных Домов народов Востока.

Вполне надеясь на включение в местный бюджет 1926/27 г., правление Дома народов Востока ставило перед собой задачу — широко развернуть работу и добиться в настоящем году максимальных результатов.

Смета на текущий год, представленная для включения в местный бюджет, исчислена в минимальной сумме, особенно если принять в расчет то обстоятельство, что помимо общей работы, намечена к проведению и большая работа по секциям, в местах массового расположения отдельных национальностей.

По заверениям представителей местных властей смета эта должна была быть полностью включена в местный бюджет текущего года, но в последний момент стало известно, что окрплан совершенно выключил нашу смету из ориентировочного плана, не найдя возможным отпустить спрашиваемой по смете суммы.

Последнее решение окрплана поставило нас в крайне тяжелое положение и грозит полной ликвидацией нашей организации.

Прежде чем решиться, однако, на столь серьезный и крайне нежелательный шаг, правление Дома народов Востока обращается к вам со следующей просьбой:

Ввиду того, что Киевский окрплан отказал в ассигновании каких бы то ни было средств для Дома народов Востока,— поставить в срочном порядке перед ВУЦИКом вопрос об ассигновании необходимой для дальнейшего существования Дома народов Востока суммы, исчисленной согласно препровождаемой при сем смете в 27 113 рублей 06 коп.

О принятых вами решениях и результате благоволите сообщить нам для руководства.

Председатель правления Дома народов Востока

БИТ-ШУМУН

Член президнума

ЛАЗАРЕВ

Секретарь

САНАМЯН

ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 78, арк. 36. Оригінал.

(Далі буде)

Дневник военных действий русской армии под Полтавой

Апреля 1 числа. Неприятельская армия приходила до Полтавы, против которой войск его царского величества выслана партия. По сильном сражении неприятельская партия збита и прогнана; на боевом месте мертвых тел оставил неприятель 32; в плен взято 6 человек, из которых от ран померли 4, а оставшиеся допросами показали, что было их в партии послано 300 человек, для взятия языков. От войска царского величества убито 6 человек да ранено 9 человек.

Апреля 2 числа. При битье такта * и отворении города Полтавы, неприятельская партия учинила нечаянное нападение на Полтавскую крепость, но внезапно напала на пикет войск царского величества, которой учрежден был пред посадом * и стоял в рогатках *. И по учинении всем караулом по неприятелю залпа убито 8 человек, после чего неприятель пошел наубег, в числе оных 8 человек подняты, двое еще живые, которые в допросе сказали, что посланы для взятия языков, чтоб известиться, сколько во оной крепости войск царского величества находится; а король их намерен оную крепость атаковать и для атаки будет вскоре сам король.

Апреля 3 числа. На самом рассвете приступило к Полтавской крепости неприятельское войско, из котораго 1500 человек в тот же час пошли на штурм, но по многом сопротивлении отбиты, при валах крепости сочтено неприятельских тел 22, да из тяжко пораненных взято в плен 9 человек, которые допросами показали, что они надеялись оную крепость взять, потому что она безоборона, и валы во многих местах низки.

Апреля 4 числа. По полудня несколько полков неприятельского войска пришли к Полтавской крепости и атаковав оную в ночи начали делать шанцы *. На оных из Полтавской крепости выслана вылазка в 700 человек салдат, в том числе одна рота гренодеров, которые с неприятелем более часу в жестоком огне были, но когда неприятелю следовал сикурс *, то из крепости выступила вторая партия в 700 человек, в подкрепление первой. И збив неприятеля, побрали их инструменты, да 100 человек убили, да в плен взяли 6 человек; от войска царского величества убито 32, ранено 27.

Апреля 5 числа. По полуночи в 1-м часу учинил неприятель Полтавской крепости штурм, которой продолжался до самого света. Неприятельское войско, не смотря ни на какие сопротивления, сперва следовало без всякого страха смерти; как до 400 человек увидели убитых и войска царского величества на валах число многое, отступили. При валах крепости видимо было побитых неприятеля 427 чел., от войска царского величества убито 62, ранено 91.

Апреля 6 числа. Вночи неприятель к Полтавской крепости вел апроши*, на которого выслано войска царского величества 1500 человек, в том числе 300 гренадеров с пристойным числом штаб и обер офицеров, которые мужественно и храбро поступая, от работ неприятеля отбили и до 60 человек побитых видимо было. От войска царского величества убито 22, ранено 31.

По возвращении в крепость неприятель большим числом приступая, оные работы отправляя и закрытие учинил.

Апреля 7. Неприятель при Полтаве продолжал работу шанец, куда брошено до 30 бомб и выслано 1500 мушкетеров*, с которыми неприятель имел престокою баталию, выбит из апрошей, и работы разрыты. Неприятельских тел побитых видимо было до 200; От войска царского величества убито 82, ранено до 150 человек.

Апреля 8. Неприятель при Полтаве паки работу шанец продолжал и в другую сторону шанцы вести начал. Войска царского величества пешия и конныя к Полтаве приближались и стали чрез реку Ворсклу; такожде и неприятель к оной реке приближался, но за топкими болотами перейти было невозможно. По сближении обеих войск производилась пальба из пушек, но неприятельская артиллерия весьма мала была и того ради неприятель с немалым уроном едва пушки мог отвести. С неприятельской стороны видимо было побитых до 30, от войска царского величества не убит ни один, ранено пушкарей 2.

Апреля 9. При Полтаве в шанцы ввез неприятель и устанавливал артиллерию, а осажденные валы Полтавской крепости утверждали. Легкие войска, въехав в лагерь неприятельской, учинили нападение на лагерь неприятельской, причем до 10 человек порублено, в плен взят 1, оной допросом показал, что король, не взяв Полтавы, бою с войсками царского величества дать не хочет.

Апреля 10. При Полтаве с другой стороны неприятель шанцы к Полтаве вел и приближался к валу, на которого выслана паки вылазка 120 человек, которые чрез несколько часов, жестоко бившись, от дела шанец неприятеля отбили. С стороны неприятельской до 300 человек убито; от стороны царского величества убито 107, ранено 63.

По возвращении вылазки в крепость неприятель паки дело возобновлять начал и вел шанцы близ вала и палисад* вырубил.

Апреля 13. При Полтаве на вторые апроши выслана была вилазка из Полтавской крепости, 400 человек мушкетеров которые неприятеля от дела апрошей отбили и чрез всю ночь до дела не допустили. Неприятельских тел видимо было до 60, а со стороны царского величества убито 23, да ранено 38 человек.

Апреля 14. Шведский король Карл, усмотрев крепостной вал у Полтавской крепости, один вал низок, трем тысячам мушкетеров повелел итти на приступ, которые днем на самые низкия места от Ворсклы приступ чинили. Осадные сильной отпор чинили, что до 500 трупами положили. Всех защищающих крепость до 4000 на валах король увидев, повелел отступить. От войска царского величества убито до 142 челов., ранено 182.

Апреля 15. Неприятель вблизи Полтавы начал работою траншементы* для стояния войскам и вел подкоп под Полтаву; король стал в Будищах*, а протчие полки в Опошне* и в Новых и Старых Санжарах. Войска царского величества, стоящия на второй стороне реки Ворсклы и хотя видели Полтавскую крепость от неприятеля и весьма уте-

сняему, токмо помощи учинить не могли, потому что берега реки Ворсклы весьма топки и болотны.

Апреля 16. — Неприятель Полтавскую крепость бомбардировал из трех мортир*, и линию привел до палисада, и палисады жег и рубил. Из крепости выслана вылазка в 600 мушкетеров, которая по выходе, несмотря ни на какое сопротивление противных, наступили на ведущую оную линию, и до 50 человек покололи, а прочие ушли в апроши. От войска царского величества убито 17, ранено 18.

Апреля 18. До сего числа Полтаву атакующей неприятель уже несколько раз жестокие чинил приступы, но претерпевал в войске великие урны. Осажденные с великою трудностию в крепкой осаде содержались и того ради войска его царского величества генералитет имели военной совет, как бы Полтавской крепости учинить помощь, на котором определено за милю от Полтавы вниз реки Ворсклы сильным партиям коницы и пехоты переправиться и итти к Опошне генералу Белингу* с командою, с другою генералу Гольцу* в лице неприятелю через мост к траншементу, и чтоб части кавалерии под командою генералу Шамбурху*, и полковнику Кропотову* в то ж время атаквали гаубт-квартиру шведскую.

Апреля 21. Неприятель от реки Ворсклы начал вести апроши и делал батарею противу батарей на другой стороне реки Ворсклы сделанной войсками царского величества, построя и поставя пушки с неприятельской батареей пушки збили, а вышедшие на вылазку из Полтавской крепости из зачатых апрошей неприятелей выгнали и побито 27 человек; от войска царского величества убито 5, да ранено 7.

Апреля 22. Неприятель, приближась к Полтавской крепости, вал по ночам проходил сапами*. И в ночи реченного числа выслана из оной крепости вылазка мушкетеров 300 и 200 гранодеров, и из определенных к той работе побили 38, в плен взяли 22; от войска царского величества убито 2, ранено 9. По возвращении в крепость неприятель оную работу паки продолжал.

Апреля 23. При Полтаве усмотрен подведенной подкоп; из камор подкопных порох вынули и ожидали приступу. Желательный пролития крови король Карл того ж числа приуготовя 3000 человек к приступу повелел подкопа рукав зажечь, и по зажжении рукава неприятель спешно из апрошей бросился, хотя вскоре по взорвании вбежать в крепость. Но как подкопу не взорвало, а приступные были в близости, и не имея лесниц вспять возвратились; тогда несколькими залпами были провожены и 60 человек побитых оставили; от войска царского величества не убит ни один.

Апреля 24. Шведский король Полтавскую крепость сам осматривал и, видев от реки Ворсклы помянутой один вал невысокой и ко взятию безоборонной и на нем пушек мало было, при присудствии своем повелел 3000 иметь приступ, которой пополудня в 4-м часу учинен. Осажденные чинили доброй отпор и 400 человек трупами положили. Король, видев что на валу защищающих крепость двое числа приступных, велел отсупить. От войска царского величества убито 71, ранено 49 человек.

Апреля 25. При Полтаве проходящих сапами земляной вал сделанной машиною с крюком вынута из сапов 11 человек без потерянния от войска царского величества ни одного человека, да в сапах вала найдено тем же инструментом побитых до 24-х, а прочие убежали. Таким образом неприятель сапами доставать крепость отменил и только единым метанием бомб приводил в несостояние, а артиллерию при оной атаке имел малую.

Апреля 26. При Полтаве легких войск царского величества партия состоявшая в 500 человек разделяясь надвое и переправясь чрез реку Ворсклу и в Семеновке неприятельских войск рейтар* порубила 26 че-

людей да в плен взяты 4 человека; от войска царского величества убито 4, да ранено 8.

Майя 9. Бригадир Алексей Головин в ночи з 900 пехоты пришел до неприятельского лагеря и на первом карауле был спрошен от караульного, что пароль и лозунг; реченной бригадир сказав по немецки и объявил, что командирован в апроши и тако впущен. По прошествии лагеря вшел в неприятельской лагерь и потом в апроши, и порубил до 200 человек, и щастливо вошел в Полтавскую крепость. От войска царского величества убито 18, ранено 32. Король Карл, слышав о набиении и о проходе с войском бригадира Головина чрез весь лагерь и шествии в Полтаву, пришел в дишпарад, и в великой ярости многжды обнажал шпагу и говорил, что те, кои сей пропуск учинили, достойны смерти, ибо неслыханное неосмотрение и неосторожность учинили, и всех бывших на первом карауле, осудя на смерть, повелел арестовать.

Майя 17. Под Полтавою от войска царского величества командирован один баталион гренадеров для занятия посту по ту сторону реки Ворсклы близ моста, где неприятельской имелся редут*. Реченная партия, перешед реку Ворсклу и атаковав оной транжамент, неприятеля выбили. Неприятель немалым числом сикурса подтвержден, паки во оной транжаменте вшел. Того ради помянутые гренадеры отступили, а по неприятеле из лагеря из пушек ядрами и картечами произвожена сильная пальба, от которой принужден был неприятель из транжамента паки выступить; а войска царского величества командированные в глазах у неприятеля работу свою в день продолжали, и за немного шагов от мосту редут сделали и артиллерию вооружили.

Того ж числа из города Полтавы вышедшая вылазка 1500 мушкетеров пришли на нижние апроши, и неприятелей из апрошей выбила, и до берегу реки Ворсклы гнала, и по прогнании возвратилася в город. Онога огня было с полчаса в котором до 200 неприятелей побито; с стороны царского величества убито 38, ранено 42 человека.

Майя 22. Войска его царского величества бывшия в осаде Полтавской, усмотрев веденные неприятелями мины под вал Полтавской крепости, перерыли и до исполнения действия не допустили.

Майя 29. При Полтаве неприятель линию близ Мазуровского вала работою продолжал, и палисады Полтавские рубил и ставил внизу горы, хотя с вала Полтавской крепости из ружья и метанием гранат от работы неприятеля отбивали, и потерял он 13 человек рядовых, однако оную работу старался окончать и в ночи паки трудился; во время ночи выкинуты были огни, и чрез всю ночь метали гранаты, и оная линия до городского вала не допущена.

Майя 30. При Полтаве в ночи всеми силами трудился неприятель провести линию к Мазуровскому валу из шанец. Защищая оную работу, производилася из пушек сильная пальба. Осажденные, защищая крепость, палили из ружья и метали гранаты, дабы не допустить привести линию к валу, а потом и бомбы зажигая с вала спускали. Таким образом по спущении девяти бомб неприятель почувствовав немалой упадок, вовсе оную работу оставил; на месте видимо было мертвых неприятельских тел до 30, а от войска царского величества убито 8, да ранено 6 человек.

Июня 1. Под вечер брошено от неприятеля в Полтавскую крепость 32 бомбы, от которых очинился в городе великой пожар, во время того пожару неприятель чинил сильной приступ с двух сторон, и уже было взшел на вал крепости со знаменем и барабанщик бил взятые. Осадные мужественно устремились на возшедших на вал и всех штыками покололи. Шедшие на приступ, будучи покреплены сикурса пятьюстами, паки сильной приступ чинили, токмо по многом сопротивлении отбиты. Неприятельских тел видимо было на валу и при валах до четырех сот, на приступе видимо было неприятелей до 3000 человек.

в крепости находились войска до 5000, а с вооруженными малороссианами более семи тысяч; и того ради крепость сильно обороняли, а от войска царскаго величества убито 107, ранено 87 человек.

Июня 2. От шведского фельдмаршала Рейншилда * прислан был в Полтаву барабанщик к коменданту и осажденным, который объявил, чтоб он комендант и осажденные здались на акорд * какой изберут сами, и чтоб учинили заблаговременно, понеже в приступное время акорд дан не будет, хотя б оного и требовали, но все будут побиты. Комендант ответствовал, мы уповаем на бога, а что объявляешь, о том, мы чрез присланные письма, коих 7 имеем, известны, так же знаем, что приступов было 8 и из присланных на приступ свыше 3000 при валах Полтавских головы положили. И так тщетная ваша похвальба; побить всех не в вашей воле состоит, но в воле божией, потому что всяк оборонять и защищать себя умеет, и со оным ответом барабанщик отпущен.

По отпуске из крепости барабанщика, не умедлив ни часу, выслана из Полтавской крепости вылазка в 1000 мушкатеров с пристойным числом офицеров на нижния неприятельския шанцы от реки Ворсклы к болоту, в которых было неприятельскаго войска 700 и 6 пушек.

По выходе из крепости с великим поспешением, к неприятельским шанцам вскоре пришед, из оных неприятеля выбили и гнали к реке Ворскле в весьма топкое болото, где б все были побиты, ежели бы не поспешили в немалом числе неприятельской сикурс. Высланные на вылазку, взяв 4 медные пушки, а у двух железных заклепав запалы, возвратились в крепость благополучно. Неприятельских тел видимо было 200 да в плен взято 18; с стороны царскаго величества убито 29, ранено 43.

Июня 3. Для возобновления разоренных шанец, которые стояли от Ворсклы под горою, от неприятеля выслана команда до 1000 человек, что усмотрев, при наступлении ночи выступили из Полтавской крепости 1500 человек для выбития неприятеля и разрытия оного шанца. Сия вылазка, спешно пришед и приблизясь к шанцам, с неприятелем учинила баталию и напоследок, прогнав его, вошла в шанцы, и оные разрыла до основания, чего ни сам неприятель, ни его сикурс паки не возвратились. На развете в Полтавскую крепость привезено чугунных 2 пушки; с стороны неприятельской побито во оных шанцах 178 да в полон взято из раненных 9, с стороны царскаго величества убито 43, ранено 52.

Того ж числа начат работою редут близь Полтавы против городка к реке; неприятель, оное видя, отправил партию для препятствия в той работе, против которой выслано из Полтавы гренадеров две роты да столько ж мушкатеров. По вступлении в бой неприятель сбит и прогнан с потеряннем 70 человек; с стороны царскаго величества ранен 1 капитан, рядовых 19 да убито 6 человек.

(Далі буде)

КОМЕНТАРИ

При битъе такта	— рівномірно повторювані звуки барабанного бою для ритмічного руху чи дії війська
посад	— торговельно-ремісничий район міста, власне передмістя
рогатки	— військові перепони, що тримаються на зроблених навхрест стояках
шанцы	— земляні окопи, загальна назва тимчасових польових укріплень
гренадери	— відбірні кавалерійські чи піхотні частини в Росії у XVII—XIX ст.
сикурс	— підмога
aproши	— змієподібні й зигзагоподібні земляні рови, які прокладалися так, щоб приховати наближення військ до стін фортеці перед її штурмом

мушкетери	— основний вид лінійної піхоти
палисад	— оборонне спорудження у вигляді частоколу із загострених колод
траншементи	— військові укріплення для зміцнення внутрішньої оборони в разі захоплення противником частини розташованої попереду польової позиції
ретрашементи	— Великі Будища
Будища	— Опішня
Опішня	— гармата, пристосована для обстрілювання закритих цілей навісним вогнем
мортира	— генерал-лейтенант Беллінг
Беллінг	— Гольц Ф. Р., генерал-квартирмейстр
Гольц	— Шаумбург О.-Г., граф, генерал-майор.
Шаумбург	— Кропотов Гавриїл, полковник, бригадир
Кропотов	— окопна траншея, хід сполучення, що риють у напрямку позиції противника для поступового й непомітного наближення до нього
сапа	— солдати важкої кавалерії
рейтар	— зімкнуте квадратне або багатокутне польове земляне укріплення, з якого можна самостійно оборонятися
редут	— Рейншільд К.-Г., барон, генерал-фельдмаршал шведської армії
Рейншільд	— угода, договір між воюючими сторонами
акорд	

В. В. Панашенко (Київ)

Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.)

Однією із славних сторінок в історії боротьби народів нашої країни проти іноземних загарбників є Полтавська битва, 280-річчя якої відзначалося минулого року. 27 червня (8 липня за новим стилем) 1709 р. російські війська розгромили під Полтавою шведську армію. Ця перемога стала переломним моментом в багаторічній війні Російської держави проти Швеції. В результаті битви остання втратила більшу частину своєї регулярної армії, а разом з нею і свою колишню могутність. Російська армія оволоділа ініціативою і успішно продовжувала наступальні дії в дальшому ході Північної війни (1700—1721 рр.). Полтавська перемога значно зміцнила політичні позиції Росії як великої європейської держави, закріпила її вихід до Балтійського моря, визначила політичну ситуацію в Східній Європі на цілу історичну епоху.

Початком розгрому шведської армії послужила героїчна оборона Полтави, учасники якої протягом 87 днів захищали місто і зуміли відбити багаторазові атаки війська шведського короля Карла XII, який будь-що намагався його захопити.

Полтавським подіям передували військові дії Російської держави проти Швеції в Прибалтиці, на західноукраїнських та білоруських землях. Карл XII, який вважався непереможним полководцем, мріяв про повне поневолення Росії. Готуючись до вторгнення в Росію і будучи впевненим у блискавичній перемозі, Карл XII ще до походу призначив генерала А. Спарра губернатором Москви¹. Похід шведської армії на Москву планувався у напрямку Смоленськ — Можайськ — Москва.

В Росії готувалися до відсічі противника. Спішно укріплювалися західні державні кордони. Від Пскова до Брянська було створено оборонну лінію. На відкритих місцевостях споруджувалися земляні вали. Зміцнювалися фортеці міст Пскова, Новгород, Смоленська і навіть Москви. Водночас вживалися заходи і щодо оборони України. Швидко

¹ Ш у т о й В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр.— К., 1951.— С. 52.

споруджувалася Києво-Печерська фортеця. Зміцнювалися фортеці Переяслава, Ніжина, Чернігова, Полтави та інших міст².

Карл XII командував армією, що налічувала понад 35 тис. чол.³ Крім того, до неї мав приєднатися 16-тисячний корпус під командуванням А. Л. Левенгаупта з великим обозом продовольства, фуражу та бойового спорядження. Однак, долаючи народний опір в Литві й Білорусії, корпус затримався. Це змусило Карла XII відмовитися від попереднього плану походу на Москву і повернути на Україну. Його приваблювали спокусливі обіцянки гетьмана І. Мазепи зміцнити шведські сили за рахунок козацьких полків. Протягом тривалого часу Мазепа вів таємні переговори з урядовцями Швеції та магнатською групою С. Лещинського в Польщі. Під час Північної війни ці зносини особливо активізувалися⁴ і звелися до укладення угоди між Мазепою, Карлом XII та С. Лещинським про відрив України від Росії та відновлення на українських землях польсько-шляхетського панування.

15 вересня 1708 р. лісистою місцевістю між річками Сож та Іпуть шведська армія рушила на Сіверщину. Загарбникам доводилося долати численні перешкоди і зазнавати значних втрат під час сутичок з місцевим населенням, партизанськими загонами та регулярними російськими військами.

Тільки-но шведська армія наблизилася до Десни, як до Карла XII прибув посланець від Мазепи з повідомленням, що на Україні в кращих містах для неї підготовлено квартири, провіант, фураж і спорядження⁵. 24 жовтня і сам гетьман з 5-тисячним загonom козаків вирушив до шведського табору, що розташовувався неподалік Новгород-Сіверського. Козакам було оголошено, що вони йдуть на з'єднання з російськими військами для ведення спільних дій проти шведів. І тільки біля шведського табору гетьман розкрив перед ними свій справжній намір. Охотницький полковник Г. Галаган, свідок і учасник подій, розповідав, що, вислухавши промову Мазепи, «многие бывшие с ним казаки с немалым ропотом, под разными видами отставши, разбежались»⁶. Замість 50 тис. козаків йому вдалося привести з собою лише близько 2 тис. чол., переважно з найманих⁷.

Перехід Мазепи на бік Карла XII виявився цілковитою несподіванкою для царського уряду. В умовах, що склалися, це могло призвести до значних ускладнень й викликати гнівне обурення російського командування. 6 листопада 1708 р. в м. Глухові було обрано нового гетьмана — стародубського полковника І. І. Скоропадського. На тій же раді церква проголосила Мазепі анафему⁸.

На Україні, як і в Литві та Білорусії, розпочалася народна війна проти ворожого нашествия. Безуспішними виявилися атаки шведських загарбників на укріплені міста Стародуб й Новгород-Сіверський. Три-валлий опір чинили гарнізони та місцеве населення Зінькова. Понад півтора місяця (з 19 листопада 1708 р. по 6 січня 1709 р.) шалені штурми ворога витримував Веприк — невелике сотенне містечко на Полтавщині. В той час воно закривало шлях ворожій армії на схід до Белгорода, а звідти — на Курськ і далі — на Москву. Гарнізон і жителі Веприка зустрічали ворожі війська не лише гарматним і рушничним вогнем, а й

² Полтава: К 250-летию Полтавского сражения.— М., 1959.— С. 216.

³ Гарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию.— М., 1958.— С. 61.

⁴ Науковий збірник за рік 1928 історичної секції УАН.— К., 1928.— С. 80.

⁵ Прокопович Ф. История императора Петра Великого.— СПб., 1773.— С. 179.

⁶ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России.— М., 1847.— Ч. 3.— С. 52.

⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.; Л., 1948.— Т. 8.— Вып. 1.— С. 253.

⁸ Шутей В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII, 1700—1709.— М., 1958.— С. 297.

окропом, камінням, колодами. Героїчна оборона зірвала намір короля продовжувати наступ вздовж р. Псла. Захопивши місто і жорстоко розправившись з його захисниками, шведи відійшли в район Гадяча — Ромен у розташування своїх головних сил⁹.

Російське командування планомірно здійснювало намічений стратегічний план — блокаду шведської армії на Україні, недопускаючи її з'єднання з військами польського короля С. Лещинського. Сили ворога підривалися постійними нападами військових і партизанських загонів. Одна група російської армії під командуванням Б. П. Шереметева діяла проти головних шведських сил в районі Зінькова і Лохвиці, інша — під командуванням О. Д. Меншикова — безперервно знесилювала їх нападами окремих військових загонів¹⁰.

В морозяні дні кінця січня 1709 р. шведська армія розпочала вторгнення на Слобожанщину з наміром просуватися у напрямку Полтави — Харкова, а вже звідти — на Москву. Тут, як і на Лівобережній Україні, вона нашттовхнулася на всенародний опір. Гарнізони і місцеве населення кожного міста відчайдушно захищалися. Жоден населений пункт не давався загарбникам без бою, за кожний з них ворог платив життям своїх солдатів. Шведи мстилися жорстокими розправами над населенням, спалюючи захоплені міста й села. Зокрема, ними були зруйновані Опішня, Котельва, Краснокутськ, Коломак, Колонтаїв, Хухра, Каплунівка, Красний Кут, Городня, Мурафа та інші населені пункти¹⁰.

Російські війська й українські козаки вступали у військові сутички із шведськими загонами, часто завдаючи їм поразок і ламаючи стратегічні плани Карла XII. Від ворога було визволено Прилуки, Гадяч, Рашівку й інші міста та багато сіл.

Зазнаючи великих втрат, знесилена шведська армія відійшла із Слобожанщини. Поставлена перед нею мета — прорватися в Росію з боку Харкова — не здійснилася. У лютому — березні 1709 р. шведи зосередилися на Лівобережжі, в межиріччі між Ворсклою і Пслем, в основному навколо своєї головної квартири у Великих Будищах.

Російські війська поступово здійснювали тактику стратегічної блокади головних сил противника. Разом з ними активно діяли українські козаки під командуванням І. І. Скоропадського, які перебували поблизу р. Псла, а також загін Д. П. Апостола, що зайняв Говтву. Козацькі сотні охотницького полку Г. І. Галагана займали позицію за Дніпром. Козаки Гадяцького, Полтавського і Переяславського полків несли воєнно-сторожову службу на півдні і стояли на перешкоді спілкуванню шведів з Кримським ханством.

Однак Карл XII не розумів безперспективності своїх розрахунків і, не маючи реальних підстав не лише для поліпшення становища, а й навіть для врятування своєї армії, залишався впевненим у своїй перемозі. Навесні 1709 р. на пропозицію російського командування про укладення миру на умовах повернення Швеції втрачених земель (крім Іжорської), король відповів, що погодиться на мир лише в Москві, взявши з росіян велику контрибуцію. В такій обстановці неминуче наближалася вирішальна битва між воюючими сторонами.

Важливу роль у здійсненні своїх загарбницьких планів Карл XII відводив оволодінню Полтавою. Це дало б йому змогу вийти в гирло Ворскли і використати зручну переправу через Дніпро в районі Переволочної для поповнення головних сил армії військами генерала Крассау та С. Лещинського, вкрай необхідною артилерією і боеприпасами, забезпечити безпосередні зносини з Кримським ханством й допомогу з боку Туреччини. Оволодівши Полтавою, шведське командування змогло б поліпшити розквартирування й постачання своїх військ продоволь-

⁹ Тарле Е. В. Указ. соч.— С. 306.

¹⁰ Там же.

ством та фуражем. Крім того, Полтава прикривала вихід на стратегічно важливий Муравський шлях, що пролягав від центру Росії до Перекопу.

Виношуючи плани захоплення Полтави, шведське командування сподівалося в разі успіху на піднесення морального духу армії. Оволодіти цим містом Карлові XII радив І. Мазепа, який сподівався на підтримку з боку місцевої старшини, до якої колишній гетьман неодноразово звертався за допомогою шведській армії.

Карл XII і Мазепа плекали надію використати в своїх інтересах Запорозьку Січ. Зокрема, Мазепа всіляко підштовхував січову старшину перейти на бік Карла XII. На його заклики кошовий отаман К. Гордієнко і частина старшинської верхівки 1 березня виступили із запорожцями із Січі. Від цього часу вони спрямовували свої дії на допомогу шведським військам. 27 березня у Великих Будищах Гордієнко склав присягу Карлу XII¹¹. Однак більшість запорожців розбіглася від кошового.

У лютому 1709 р. головні сили шведської армії почали перебазуватися у район поблизу Полтави. Вони зайняли Лютеньки, Опішню, Петрівці, Санжари і Решетилівку.

Стратегічне положення Полтави враховувало й російське командування. Ще в листопадні 1708 р. на допомогу місцевому гарнізону було споряджено військовий загін під командуванням А. Г. Волконського. В січні 1709 р. до Полтави прибув О. Д. Меншиков з кількома драгунськими полками і взяв участь в її укріпленні. Сюди звезли всі наявні в сусідніх містах гармати. Кілька гармат виділив О. Д. Меншиков. Загальна їх кількість досягла 28 одиниць. Комендантом Полтави було призначено енергійного і досвідченого полковника О. С. Келіна, який одразу ж приступив до укріплення оборонних споруд.

Полтавська фортеця височила на високому березі р. Ворскли при впадінні в неї р. Коломак. З усіх боків її оточували земляні вали з дубовим палісадом і бійницями. З боку Ворскли фортецю прикривала широка болотиста рівнина. Готуючись до можливої оборони, у фортеці заготували запаси продовольства з розрахунку на гарнізон і мешканців міста на кілька місяців. А от зброї і боєприпасів там було недостатньо.

Спроби оволодіти Полтавою шведські війська робили вже на початку 1709 р. Після кількох рекогносцировок Карл XII висловив думку, що Полтаву можна захопити без особливих труднощів. Однак і цього разу шведський король глибоко прорахувався.

Полтавські події Північної війни добре досліджені й проаналізовані вітчизняними істориками. Та, незважаючи на це, першоджерела, свідчення сучасників тих подій своєю достовірністю і яскравістю продовжують привертати увагу і дослідників, і любителів історії. До таких джерел належить, зокрема, «Дневник военных действий русской армии под Полтавой», написаний невідомим автором. Помітка на машинописному тексті, надісланому до редакції, що це так званий «Дневник Келіна», не має під собою жодних підстав. Безперечно, його автор — сучасник тих подій — мав належну військову підготовку і добре знав, як діяли обидві воюючі сторони. Зміст щоденника свідчить про те, що його автор, на відміну від Келіна, докладніше знав саме польові дії, ніж хід подій безпосередньо в обложеної Полтаві. Крім того, в щоденнику зазначається: «К его царскому величеству писал комендант Келинг, уподобляясь апостолу Фоме... и затребовал, чтоб к нему до 50 пуд пороху брошено было». Певна річ, подібне міг написати не сам Келін, а хтось інший.

До 200-річчя Полтавської битви «Дневник» був опублікований в «Трудах императорского русского военно-исторического общества» (СПб., 1909, т. 3, с. 246—315) під назвою «Дневник военных действий Полтавской битвы».

¹¹ 250 років Полтавської битви, 1709—1959: 36. статей.— К., 1959.— С. 117.

Упорядники вищезгаданого видання О. К. Баїов та М. Л. Юнаков пов'язували цей «Дневник» з іменем П. Н. Крекшина (1684—1763) — дворянина, що служив при Петрі I в Кронштадті наглядачем робіт. П. Н. Крекшин з 1726 р. пішов у відставку і збирав матеріали з історії Росії. Він був автором ряду творів (поширювалися в рукописах) про життя і діяльність Петра I та його часи. О. К. Баїов та М. Л. Юнаков припускали, що текст «Дневника» є четвертою частиною праці П. Н. Крекшина «Краткое описание блаженных дел великого государя императора Петра Великого», рукопис якої зберігався в Академії наук у вигляді докладного журналу за 1709 р. Однак все це звучить не дуже переконливо.

Відомо, що П. Н. Крекшин мав доступ до листів і паперів Петра I, що були в архіві його кабінету, зібрав величезну кількість старовинних літописів, актів, збірників, зробив численні виписки і копії. Його матеріалами користувалися історики В. М. Татищев, І. М. Болтін, М. М. Щербатов. Цілком можливо, що «Дневник», написаний невідомим автором, потрапив до матеріалів П. Н. Крекшина.

Опублікований в «Трудах ИРВИО» варіант охоплює події з 1 квітня по 11 липня 1709 р. Після опису Полтавської битви в ньому йдеться про погоню російського війська за Карлом XII і Мазепою, капітуляцію шведської армії під Переволочною, про парад військ на полі битви 6 липня й військові навчання.

Невеликий уривок з даної публікації (події з 1 по 16 квітня) включено до збірника документів і матеріалів «Полтаві — 800 років. 1174—1974» (К., 1974).

Опублікований вище текст рукопису, що зберігається в Архіві Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР (ф. 33, книга копій № 5, арк. 28—142) підготував до друку колишній науковий співробітник Державного музею Полтавської битви Г. А. Богуславський. Під час упорядкування тексту він змінив *ѣ* на *е*, *і* на *и*, *ѡ* в кінці слова опустив. Географічні назви й прізвища надруковано згідно з оригіналом.

Надіслав текст до редакції колишній заступник директора музею по науковій частині О. Т. Єрисов.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

І. М. Шкляєв (Одеса)

Мишко Япончик

На основі архівних матеріалів і свідчень мемуаристів автор висвітлює деякі маловідомі сторінки життєвого шляху колишнього електрика М. Віницького, який згодом став одеським злодієм Мишко Япончиком.

В уяві радянських людей створився певний стереотип легендарного одеського грабіжника Мишка Япончика. Людина, яка у 1918—1919 рр. очолила величезний мафіозний синдикат на півдні Росії, уявляється багатьом такою, як її показали у романі «Інтервенція» Л. Славін та одеських оповіданнях (під вигаданим ім'ям Бені Крика) І Бабель. Це саме той випадок, коли сприйняття дійсності митцем стало своєрідним стереотипом одеського злодія часів громадянської війни. Водночас, на жаль, ця неординарна особа, яка в результаті запеклої боротьби між різними бандитськими угрупованнями очолила одеський підпільний злочинний світ, залишалася немовби в тіні.

Автор цих рядків виявив у Центральному державному архіві Радянської Армії маловідомі раніше документи, свідчення очевидців, які дають можливість певною мірою відтворити справжні епізоди життєвого шляху колишнього електрика Михайла Віницького, що згодом став відомим під прізвиськом Мишко Япончик. Вони відносяться переважно до літа — осені 1919 р.

Найстаріший одеський чекіст, учасник більшовицького підпілля 1918—1919 рр. (у березні — листопаді 1918 р. Одеса була окупована австро-німецькими військами, а з листопада 1918 до квітня 1919 р. — військами Антанти) М. Л. Мер розповідав нам, що Япончика знав з 1918 р. Їх знайомство мало цікаву передісторію. Одного разу ввечері поблизу сінематографа (прообразу сучасного кінотеатру) «Ілюзіон» члени банди Васьки Косого обікрали підпільника Одеського обласного комітету КП(б)У, причому відібрали у нього й особисту зброю — парабелум*. Через кілька днів у «молочарні» якогось Марка Косого відбулася зустріч члена обласного комітету КП(б)У Бориса Северного (псевдонім Б. С. Юзефовича.— *І. Ш.*) з людиною в офіцерській формі. Це була явка більшовиків, на якій уперше молодий підпільник Нік (псевдонім М. Л. Мера.— *І. Ш.*) побачив керівника одеського злочинного світу. Адже на зустріч з більшовиками прийшов сам Мишко Япончик. Очевидно, переговори, які пройшли там, були успішними, оскільки через тиждень у цю ж «молочарню» завітав кур'єр — «червона шапка» і передав Когосу велику коробку, в якій були речі, вкрадені В. Косим.

Ці дані підтверджуються свідченнями Ф. Анулова, опублікованими в журналі «Літопис революції» у 1923—1924 рр., тобто тоді, коли ще було багато живих учасників боротьби з інтервентами і білогвардійцями. Вважаємо, що секретар Одеського оперативного штабу ВРК Ф. Френкель (справжнє прізвище Ф. Анулова.— *І. Ш.*) мав точні відомості

* При підпільному Одеському обласному комітеті КП(б)У було створено спеціальний розвідувальний орган. Докладніше про це див.: Мельниченко В. Е. Расстреляна в Одессе. — К., 1988.—С. 212: Шкляев И. Н. Подпольная контрразведка Одесского областного комитета КП(б)У во время австро-германской оккупации и англо-французской интервенции // Тезисы первой областной историко-краеведческой конференции, посвященной 200-летию г. Одессы.—Одесса, 1989.—С. 53.

мости про те, де і для кого діставали стрілецьку зброю. Він писав: «Великі послуги штабу ВРК у доставці зброї надавав Мишко Японець, який за порівняно невелику плату продавав штабу головним чином лимонки і револьвери»¹.

12 грудня 1918 р. у міському цирку проходив масовий мітинг, організований соціалістичними партіями. На ньому більшовик І. Клименко закликав робітників громити поліцейські установи. Пролетарі охоче відгукнулися на цей заклик і рушили до бульварного поліцейського участку, де звільнили політичних в'язнів. Інша група попрямувала до в'язниці. До них приєдналися приблизно 400 чол., добре озброєних, очолюваних «легендарним і невловимим бандитом Мишком Японцем». Далі події розвивалися швидко. Ворота в'язниці були висаджені за допомогою гранати, і натовп кинувся у двір. Робітники звільнили політв'язнів, а бандити Япончика — карних злочинців. «Раптом якимось чином стало відомо, що начальник в'язниці заперся у дворі у в'язничному сараї. Натовп рушив до сараю, обклав його соломною, облив деякі місця гасом і підпалив. Начальник в'язниці був спалений живцем». У ході цієї акції було звільнено члена обласного комітету КП(б)У Н. В. Голубенка, члена міськкому Н. Л. Соболя та багатьох інших. Для заміни тюремного одягу в'язнів на цивільний було зупинено трамвай, усіх пасажирів змусили роздягнутися і одягти тюремні «наряди»². Це лише один приклад спільних дій більшовиків і «хлопців» М. Япончика.

У мемуарах начальника особливого відділу 3-ї Української радянської армії, яка розміщувалася в Одесі, Ф. Т. Фоміна також чимало місця приділено опису зустрічі автора з М. Япончиком. Одного разу останній разом з своїм ад'ютантом прийшов у штаб армії і розповів його працівникам про свою досить своєрідну боротьбу з буржуазією. «Розповідав він про свої одеські пригоди досить яскраво. Грабували вони лише буржуазію, яка тікала в Одесу з усіх кінців Радянської Росії. Дещо «прихоплювали» і у місцевих, одеських, буржуїв. Здійснювали напади на банки, картярські будинки, клуби, ресторани та інші заклади, де можна було поживитися.

— Запевняю вас своїм чесним словом, — сказав Мишко Япончик, — тепер не буде грабежів і нападів! А якщо хто спробує це зробити — розстрілюйте цих людей. З минулим ми вирішили покінчити. Багато моїх хлопців уже служать у Червоній Армії, деякі пішли працювати... Але я прийшов не розкаюватися. У мене є пропозиція. Я хотів, щоб мої хлопці під моїм командуванням вступили до лав Червоної Армії. Ми хочемо чесно боротися за Радянську владу. Але чи не могли б ви дати мені мандат на формування загону Червоної Армії? Люди у мене є, зброя також, грошей я не потребую. Мені потрібні тільки дозвіл і приміщення. Як тільки одержу те й інше, одразу можу розпочати формування загону»³.

Після деяких сумнівів реввійськрада 3-ї Української радянської армії та губком КП(б)У дозволили М. Віницькому створювати загін. На нашу думку, неабияку роль при цьому відіграли тісні зв'язки більшовиків з ним і, безумовно, складна обстановка в місті та губернії.

«Реввійськрада 3-ї Української Радянської Червоної Армії. 23 травня 1919 р. Товаришу Мишку Японцю. Наказую вам ім'ям командуючого одну легку гармату з усіма снарядами передати негайно в розпорядження командира партизанського загону товариша Дмитрієва. Нач. штабу І. А. П'юнтковський»⁴. Цей документ, що публікується вперше, дає можливість датувати час формування загону серединою травня 1919 р.

¹ Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции.— 1924.— № 1.— С. 39.

² Летопись революции.— 1923.— № 5.— С. 192—193.

³ Фомин Ф. Г. Записки старого чекиста.— М., 1964.— С. 60, 87.

⁴ ЦДАРА, ф. 178, оп. 1, спр. 6, арк. 29.

М. Л. Мер згадував, що якось став свідком урочистого маршу загону М. Японця вулицями міста. Попереду скакав командир на вороному жеребці з ад'ютантами, які супроводжували його, за ними — два єврейські оркестри з Молдаванки, далі рухалися піхотинці з гвинтівками і маузерами в білих штанях навипуск і тільняшках, щоправда головні убори були найрізноманітніші — від циліндра і канотье до фетрових капелюхів і кашкетів. Завершували марш кілька гармат.

Губком партії і політвідділ 3-ї армії вживали заходів для проведення ідейно-політичної роботи серед бійців нової частини. Комісаром загону було призначено популярного в Одесі революціонера, анархіста О. Фельдмана, який раніше працював відповідальним секретарем міськвиконкому⁵. Політбійцями були направлені кілька десятків студентів Новоросійського університету, створено спеціальну бібліотеку, де була агітаційна література⁶.

На початку липня 1919 р. загін М. Японця було перейменовано на 54-й Український полк. Він почав готуватися до передислокації на фронт, оскільки становище молодої Країни Рад різко ускладнилося. Поблизу Вінниці активізували бойові дії петлюрівці, зі сходу наступали денікінці, а наприкінці місяця в Одеському повіті спалахнув заколот німців — колоністів.

За таких обставин колишні карні злочинці стали самовільно залишати полк. 15 липня 1919 р. на спеціальному засіданні президії губернського комітету КП(б)У було заслухано інформацію «Про полк Мишка Японця». В постанові, зокрема, зазначалося: «Нікого з полку не відпускати, добавити туди комуністів, усіх тих, хто пішов, вважати дезертирами»⁷. 19 липня О. Фельдман з цього приводу писав: «Вважаю себе зобов'язаним звернути вашу увагу на помічені мною неподобства в зв'язку з моїм перебуванням у 54-му полку. Перше те, що в армію добровільно записується багато людей нездатних і які не бажають у ній служити, що особливо відчуватиметься при уході на фронт. Крім того, необхідно звернути серйозну увагу на військовий госпіталь, де, за свідченням командира 54-го полку Віницького, беруть хабарі у осіб, яких посилають туди на перевірку, за що їх звільняють з Червоної Армії»⁸. Безумовно, перед радянським командуванням постала проблема, як ефективніше використати цю ненадійну частину.

Тим часом війська Денікіна захопили Харків, Полтаву, Катеринослав і намагалися відрізати дивізії Червоної Армії, розміщені на півдні, від основних сил 12-ї армії, знищити їх і оволодіти портами та промисловими центрами Півдня. 56-та дивізія під командуванням І. Ф. Федька ціною великих втрат утримувала рубіж: Долинська — річка Інгулець — Херсон, 45-та дивізія Й. Е. Якіра — Вапнярка — Дністер. У районі Одеси формувалася 47-ма дивізія під командуванням Н. Д. Логофета. Частини Червоної Армії були знекровлені в тяжких боях. До того ж їх явно не вистачало для оборони такого великого регіону.

В цій складній обстановці було прийнято рішення про входження 54-го полку до складу 45-ї дивізії Й. Е. Якіра. Перед від'їздом на фронт новоявлені червоноармійці влаштували в голодній Одесі гучну прощальну вечерю. «Одержавши розпорядження вантажитися і виїжджати на фронт проти Петлюри,— згадував Ф. Т. Фомін,— Мишко Япончик не дуже поспішав виконувати наказ. А коли, нарешті, його загін прибув на станцію і оголосили посадку, то з усіх боків пролунали крики, що в Одесі залишається ще контрреволюція і, якщо вони виїдуть з

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 13, арк. 5.

⁶ Гринштейн А. Из истории 45-й дивизии // *Летопись революции.*— 1927.— № 1.— С. 89—90.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 57, арк. 8.

⁸ ЦДАРА, ф. 25885, оп. 1, спр. 50, арк. 46.

Одеси, то контрреволюціонери захоплять місто в свої руки. Три рази збирався загін вантажитися в ешелон, і три рази люди розбігалися. Нарешті, Япончику все ж удалося завантажити в ешелон близько тисячі чоловік і доставити їх у район Вапнярки... Всіх непокоїла поведінка Мишка Япончика та його загону. Вирішено було доручити органам ВЧК встановити за загоном особливий нагляд»⁹.

Очевидно, сумніви в надійності нової частини виникали і в Й. Е. Якіра, який спочатку відмовлявся від такого поповнення, а згодом наказав роззброїти його. Однак М. Япончик і О. Фельдман запевняли радянське командування, що їх частина цілком боєздатна.

Далі починається загадкова сторінка цієї історії. До фронту добралися близько 700 чол., які успішно провели першу бойову операцію, змусивши відступити петлюрівців. Однак вночі, за словами військкома дивізії А. Я. Грінштейна, «на полк напав панічний страх і він побіг». Командир 1-го Придністровського стрілецького полку А. А. Гончаров пропонує іншу версію, твердячи, що полк «зайняв відведену ділянку, розтягшись по полю і не бажаючи окопуватись. А вночі, роздобувши два ешелони, бандити втекли в Одесу через Знамянку»¹⁰. Навряд чи можна погодитися з таким твердженням. На нашу думку, мала місце вміло здійснена провокація, в результаті якої особовий склад полку вирішив повернутися в Одесу. На жаль, документальних свідчень, що пролили б світло на справжню причину втечі, виявити не вдалося.

Для 45-ї дивізії цей інцидент мав катастрофічні наслідки, оскільки петлюрівцям удалося прорвати фронт у районі Вапнярка — Вінниця. Тому за законами воєнного часу полк розформовувався, а весь його особовий склад мав бути розстріляний. У Вознесенську паровоз з класним вагоном, в якому їхав М. Япончик з своїм штабом, було зупинено. Невдовзі начальник вознесенської бойової дільниці повітвійськком Н. І. Урсулов особисто розстріляв М. Віницького. Так закінчився життєвий шлях цієї неординарної людини, яка стала жертвою «революційного експерименту», спрямованого на перевиховання карних елементів у дусі того часу.

Одержано 27.03.90

На основани архивних матеріалів і свідчень мемуаристів автор освітає не-которые малоизвестные страницы жизненного пути бывшего электрика М. Виницкого, который впоследствии стал одесским вором Мишкой Япончиком.

⁹ Ф о м и н Ф. Г. Указ. соч.— С. 86—87.

¹⁰ Г о н ч а р о в А. А. Шел отряд по берегу...— Одесса, 1963.— С. 127.

В. М. Волковинський (Київ), Ю. А. Левенець (Київ)

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності

Досліджується перший період державної діяльності П. А. Століпінна на посаді міністра внутрішніх справ, голови Ради Міністрів, розкривається зміст політичного життя урядової верхівки самодержавної Росії у 1906 р.

Під впливом історичної літератури в нашому суспільстві склалася думка про те, що, мовляв, лише видатні революціонери були цільними особами, багатими постатями. Зупиняючись на подібній позиції, ми

спрощуємо історію. В контрреволюційному таборі, крім «блазнів та паяців», зустрічалися сильні, освічені і вправні захисники інтересів свого класу. У російській історії саме такою вбачається постать Петра Аркадійовича Столипіна. У верхніх шарах політичної атмосфери він з'явився наприкінці 1905 р. коли царат відчував гостру потребу у діячах, які були б здатні протистояти революції. Своїми неабиякими організаторськими здібностями П. А. Столипін відразу ж привернув до себе увагу як правих, так і лівих сил. Отже, на якому ж ґрунті виріс цей «російський Бісмарк»?

Народився П. А. Столипін 2 квітня 1862 р. у дворянському роді, що вів свої витоки з років правління Івана Грозного. Більшою мірою чоловіки пов'язували своє життя із військовою службою, при цьому віддаючи данину і літературним заняттям. До речі, видатний російський поет М. Ю. Лермонтов доводився троюрідним дядьком П. А. Столипіну. Його батько, Аркадій Дмитрович, був також досить незвичайною особою: консерватор за переконаннями, він добровільно вступив до армії у часи угорської революції і брав участь у її придушенні, відзначався хоробрістю та відвагою. У роки Кримської війни захищав Севастополь, де познайомився з Л. М. Толстим. Після війни А. Д. Столипін зробив блискучу кар'єру: обіймав посади генерал-губернатора, командував великими військовими з'єднаннями. Аркадій Дмитрович не змінив традиційм столипінського роду і, незважаючи на свої високі чини (генерал від артилерії і генерал-ад'ютант), вміщував у газетах та журналах статті, спогади, займався скульптурою. В таких умовах формувався світогляд молодого П. А. Столипіна. Після закінчення орловської гімназії він поступив до Петербурзького університету на фізико-математичний факультет.

У 1885 р. почалась політична кар'єра П. А. Столипіна. Його прийняли на службу до Міністерства внутрішніх справ, а через два роки — до Міністерства землеробства. Після смерті батька у 1899 р. П. А. Столипін переїхав у Ковенську губернію, де його обрали спочатку повітовим, потім і губернським предводителем дворянства. На початку 1902 р. Микола II призначив П. А. Столипіна губернатором Гродненської губернії, а з лютого 1903 — Саратовської. Таким чином, Столипін повернувся на землю своїх предків.

Він досить енергійно почав займатися справами сільського господарства. Це наштовхнуло його на деякі висновки з приводу шляхів подальшого розвитку російського села. В 1926 р. у журналі «Красный архив» був опублікований цікавий документ — річний звіт саратовського губернатора П. А. Столипіна царю за 1904 р., що змальовує загрозливу картину сільського життя: на селі панує «ненависть одного стану до іншого, озлоблення існуючим порядком, на ґрунті якого легко прищиплюється пропаганда і виникають аграрні заворушення, які заражають із неймовірною швидкістю і сусідні, благополучні місцевості»¹. Столипін запропонував той план, який він зможе втілити в життя через два роки. В центрі його — «ініціативний селянин», який має стати опорою «стійкого порядку в державі». «Якби надати можливість роботящому землеробу отримати спочатку тимчасово, у вигляді іскусу, а потім закріпити за ним окрему земельну ділянку..., з'явився б самостійний, заможний селянин, стійкий представник землі»². Микола II відмітив звіт думаючого губернатора, але обмежився лише позначкою: «Висловлені думки заслуговують уваги»³.

Отже, здавалося, його очікує звичайна доля провінціальних губернаторів — служба, відставка та проведення решти днів своїх у родовому маєтку. Революція 1905—1907 рр. внесла корективи у життя 43-

¹ К истории аграрной реформы Столыпина // Красный архив.— 1926.— № 17.— С. 84—85.

² Там же.

³ Там же.— С. 81.

річного саратовського губернатора. З її початком П. А. Столипін вживає енергійних заходів, які були націлені на рішуче придушення селянських бунтів у Саратовській губернії, причому використовує для цього не тільки військові формування, а й загони погромників. Найбільш жорстоко діяв губернатор у Балашовському повіті. Старанність Столипіна не пройшла непоміченою, він одержав особисту подяку від Миколи II і здобув репутацію рішучого захисника російської монархії. Не випадково, у гарячі жовтневі дні 1905 р., коли С. Ю. Вітте проводив консультації із громадськими діячами з приводу формування нового кабінету міністрів, кандидатура П. А. Столипіна за пропозицією князя Оболенського обговорювалась при визначенні претендента на посаду міністра внутрішніх справ. Але проти нього повстали лідери кадетської партії, вважаючи, що краще нехай буде міністром колишній директор департаменту поліції П. М. Дурново, ніж відомий своєю жорстокістю саратовський губернатор⁴. С. Ю. Вітте, який ближче знав П. М. Дурново, віддав перевагу саме йому для виконання ролі головного ката революції, з якою той, до речі, «блискуче» упорався у грудні 1905 р.

Навесні 1906 р. грізні розкоти революції трохи стихли і царюючий дім піднісся духом. З'явилася ілюзія якоїсь стабільності. Першою жертвою цієї ілюзії став голова Ради Міністрів граф С. Ю. Вітте. І хоча ініціатором відставки виступив сам Вітте, пославши імператору 14 квітня 1906 р. своє прохання, цей факт має свої як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Перш за все політика С. Ю. Вітте, яка була спрямована на те, щоб загальмувати поширення революційного руху в країні розв'язанням аграрного питання, тобто шляхом примусового відчуження частини поміщицького землеволодіння, викликала різку критику з боку дворянства. Далеко не другорядну роль в падінні Вітте відіграло також його відкрито вороже ставлення до улюбленця царя Д. Ф. Трепова. Сам С. Ю. Вітте назвав у листі до царя основні причини своєї відставки⁵. 16 квітня 1906 р. Вітте одержав відповідь від Миколи II, в якій той давав згоду на його відставку. В цьому ж листі можна знайти дві слабо завуальовані претензії до голови Ради Міністрів у зв'язку з I Думою. Імператор, мов би мимохідь, писав: «Дума вийшла така крайня не внаслідок репресивних дій уряду, а завдяки широчині закону 11 грудня про вибори, інертності консервативної маси населення і повному утриманню всіх влад від виборчої кампанії, чого не буває в інших державах»⁶.

Подолання «широчині закону 11 грудня про вибори» та «утримання всіх влад від виборчої кампанії» склали стрижень вимог імператора до наступних прем'єр-міністрів. У повному обсязі, як ми побачимо далі, їх виконав лише П. А. Столипін.

У перші дні після відставки С. Ю. Вітте ніщо, здавалося, не провіщало появи П. А. Столипіна у верхніх ешелонах влади. Сталося звільнення С. Ю. Вітте, інші ж міністри продовжували працювати. Але через кілька днів височайшим повелінням несподівано всіх міністрів, крім військового і морського, було звільнено у відставку. Особливе здивування у С. Ю. Вітте викликала відставка міністра внутрішніх справ П. М. Дурново, політика якого, з його слів, «відповідала виключно бажанням генерала Трепова і тим вказівкам, які він одержував у Царському Селі»⁷. Адже ще на першій доповіді після відставки Вітте Микола II заявив Дурново, що залишає його міністром. Дружина Дурново вже оглядала казенну дачу міністра внутрішніх справ на Аптекарському острові, однак через два дні цар видав йому у розраду

⁴ Речь.— 1911.— 27 окт.

⁵ Витте С. Ю. Воспоминания. — Л., 1924. — Т. 2. — С. 270—271.

⁶ Там же.— С. 273—274.

⁷ Там же.— С. 277.

200 000 крб. і також відправив у відставку. За думкою придворної камарильї, в уряді потрібні були нові постаті, такі ж згідливі, але більш рішучі політики. Це обумовлювалось перш за все початком роботи І Державної думи та невизначеністю суспільно-політичної ситуації в країні. Але уряд, сформований поспіхом, виявився реакційним навіть з точки зору таких прихильників самодержавства, як Вітте. Микола II доручив формування уряду 67-річному І. Л. Горемікіну. За свідченням сучасників, його призначення було значною мірою «випадковим». Спочатку цю посаду цар запропонував М. Г. Акімову (міністру юстиції в кабінеті Вітте) і тільки після його категоричної відмови вирішив призначити Горемікіна⁸.

Залишалось вакантним місце міністра внутрішніх справ. І ось тут з'явилася постать П. А. Столипіна. Його ім'я, досить відоме в петербурзьких колах завдяки старанням знайомих та друзів, якоюсь мірою стало символом порядності адміністратора. Як вже згадувалось, активно допомагав своєму кузену робити кар'єру і О. Д. Оболенський, який займав до весни 1906 р. посаду обер-прокурора. На думку С. Ю. Вітте, остаточно схилив царя до кандидатури Столипіна все-сильний Д. Ф. Трепов. В середині квітня 1906 р. П. А. Столипін у відповідь телеграфував: «Це проти моєї совісті, ваша величність. Ваша милість до мене перевищує мої здібності... Я не знаю Петербурга і його таємних течій та впливів»⁹. І все ж таки Столипін вирушив до Петербурга.

По-літньому спекотливий четвер 27 квітня 1906 р. слабко відклався в історичних календарях. Однак саме цього дня реформа державного ладу Росії стала дійсністю. І саме в цей день Столипін вступив в коло вищого чиновництва Росії. У Зимовому палаці мало відбутися урочисте відкриття І Державної думи та реформованої Державної ради і представлення нової Ради Міністрів. Живописну картину цієї події залишив нам тодішній військовий міністр О. Ф. Редигер¹⁰. О першій годині дня Рада Міністрів збиралася в Ермітажі, а вже звідти нових міністрів запросили до Георгієвської зали. Всі службовці були у парадній формі і серед них своєю імпазантністю виділявся новий міністр внутрішніх справ П. А. Столипін. О другій годині Микола II ввійшов до зали. Він виголосив промову, і присутні прокричали «ура». Через півгодини усі роз'їхалися в піднесеному настрої.

Настає найвідповідальніший момент у житті П. А. Столипіна. Яку лінію поведінки обрати по відношенню до Думи, на кого спиратися, що обстоювати? Питання аж ніяк не дозвільні, оскільки усьому російському суспільству було відомо про відверто консервативні погляди нового прем'єр-міністра Горемікіна. Зліва ж очікувала перших кроків міністра внутрішніх справ опозиційна І Державна дума. Шляхом політичних маневрів і тактичних хитрощів П. А. Столипін вдало вийшов із скрутного становища. Вже після вбивства П. А. Столипіна кадетська газета «Речь» зробила висновок: «...час із травня до липня 1906 р. був найважливішим у кар'єрі Столипіна»¹¹. Справді, він виявив свої неабиякі здібності політика, зумівши, не відходячи від засад послідовного захисту монархії, знайти точки зіткнення з думською опозицією, включаючи кадетів. В той же час слід зазначити, що Столипін вдало маскував свої дії. Про що йде мова? Наприкінці травня 1906 р. все-владний радник царя Трепов почав переговори з кадедами про можливість створення кадетського міністерства як альтернативи новому революційному вибухові. Столипін був також залучений до переговорів, і, як згадував П. М. Мілюков, він зустрічався з міністром внутрішніх

⁸ Падение царского режима.— М., Л., 1927.— Т. 2.— С. 339; Витте С. Ю. Указ. соч.— Т. 2.— С. 274.

⁹ Дьяков И. Забытый исполин // Наш современник.— 1990.— № 3.— С. 131.

¹⁰ Из записок Редигера А. Ф. // Красный архив.— 1933.— № 5.— С. 110.

¹¹ Речь. — 1911.— 6 сент.

справ¹². Знаючи, що ініціатива переговорів надходить від Миколи II, Столипін видавав з себе на переговорах дуже зацікавленим в створенні кадетського уряду. В той же час на аудієнціях з імператором він наполягав на припиненні будь-яких спроб домовитися із кадетами. Серед громадськості поширилися чутки про «ліберального» міністра в реакційному кабінеті Горемікіна, а придворні кола схвально оцінили «твердість» Столипіна по відношенню до лібералів.

Однак, це була звичайна політична гра, оскільки ще 13 травня 1906 р. відбувся інцидент, після якого при дворі почалася агітація за розпуск I Думи. Саме того дня в Думі із урядовою декларацією виступив Горемікін. Уряд рішуче відкинув усі вимоги кадетів. Кадетська більшість Думи була шокована і наважилася на нечуваний крок. Вона висловила недовіру уряду. Після цього і розпочалася підготовка до розпуску Думи. Але царат хвилювала реакція країни на цю акцію, мали місце побоювання нового революційного вибуху. Міністр внутрішніх справ опитував місцевих керівників, чи можна розігнати Думу, не викличе це нових зіткнень. Як розповідав московський градоначальник Рейнбот графу Вітте, Столипін побоювався заворушення в Москві і тому запитував по телефону, чи може він покластися, що у другій столиці «не станеться революція у тому випадку, якщо Дума буде розігнана»¹³. Як бачимо, Столипін старанно виконував волю імператора. До речі, сам Микола II дуже слабо усвідомлював значення маніфесту 17 жовтня і продовжував вважати себе самодержцем. Вже навесні 1906 р. він вимагав від міністра внутрішніх справ П. А. Столипіна захисту його інтересів як самодержця. Миколі II імпонувала позиція Столипіна у відношенні до Думи як слухняного інструменту уряду і конституційного прикриття самодержавства.

7 липня 1906 р. о 9 годині вечора в колишньому будинку шефа жандармів на Фонтанці № 10 зібралася Рада Міністрів. Столипін приїхав разом з міністром фінансів В. М. Кокочевим. Голови Ради Міністрів Горемікіна не було, він перебував у Петергофі, і міністри досить довго чекали на його¹⁴. Нарешті, приїхав Горемікін і проголосив, що питання про розпуск Думи царем вирішене і він завтра везе указ на підпис до Петергофу. Маніфест про розпуск Думи було доручено скласти Столипіну. Один з найближчих помічників міністра внутрішніх справ С. Є. Крижановський згадував, що документ написано Столипіним за одну ніч, з 7 на 8 липня, в присутності міністра юстиції Щегловітова та його¹⁵.

Наступного дня, в суботу, Горемікіна і Столипіна викликали до Петергофа. Причому голова Ради Міністрів навіть не знав, що запрошений і Столипін. Зустрілися вони лише в апартаментах царя. При дворі панувало якесь сум'яття з приводу майбутнього розпуску Думи. Горемікіна і Столипіна перестрів міністр двору барон Фредерікс і почав благати, щоб вони умовили царя не розпускати Думу. Але чиновники відповіли різкою відмовою. Горемікіна запросили до царя першим і Микола II зразу ж заявив йому, що вирішив призначити головою Ради Міністрів П. А. Столипіна із збереженням посади міністра внутрішніх справ. Потім був запрошений Столипін. Цар, запропонувавши йому посаду прем'єр-міністра, одразу ж поставив два запитання: чи береться він розігнати Думу, чи гарантує він збереження спокою в країні. На ці питання Столипін відповів ствердно, і призначення відбулося. Одночасно був підписаний і маніфест про розпуск Думи¹⁶.

Вже після розпуску Думи по Петербургу поповзли чутки про «хитрощі» Горемікіна. Мовляв, знаючи про нестійкість царя до придвор-

¹² Падение царского режима.— М., Л., 1927.— Т. VI.— С. 371.

¹³ В и т т е С. Ю. Указ. соч.— С. 291.

¹⁴ Падение царского режима.— Т. VII.— С. 95.

¹⁵ Там же.— Т. V.— С. 400.

¹⁶ Там же.— Т. VII.— С. 96—97.

них впливів, Горемікін, щоб не мати змоги зупинити розпуск Думи, ліг спати і наказав себе ні в якому разі не будити. Цар прислав вночі йому записку з проханням почекаати із публікуванням маніфесту, але Горемікіна не розбудили. В. М. Коковцов у відповідях Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду в 1917 р. підтвердив, що пакет від царя до Горемікіна, який ще не склав повноважень прем'єра, був. Його невиконання він пояснює тим, що «указ вже був переданий міністру юстиції для публікування, вранці прибитий на дверях Державної Думи і надрукований в «Правительственном вестнике»¹⁷.

9 липня Дума була оточена військами, двері були зачинені, нікого не пропускали, у дворі стояли кулемети¹⁸. Починалося прем'єрство П. А. Столипіна. Вже перша циркулярна телеграма нового прем'єра генерал-губернаторам, губернаторам і градоначальникам сповістила про нову спрямованість політики уряду. У ній зазначалося, що заходи, які вживаються для «запобігання» революційним задумам, повинні «...відрізнитися чіткою обдуманістю. Боротьба ведеться не проти суспільства, а проти ворогів суспільства. Тому огульні репресії не можуть бути виправдані. Дії, незаконні й необережні, що вносять замість заспокоєння озлоблення, неприпустимі. Наміри государя незмінні. Уряд тому проникнутий твердим бажанням сприяти відміні та зміні в законному порядку законів застарілих і які не відповідають призначенню. Старий лад здобуде оновлення. Порядок повинен бути забезпечений в повній мірі... Міцна і тверда влада, діючи в названому напрямі, здобуде, безсумнівно, підтримку у кращій частини суспільства...»¹⁹. Таким чином, народжувалася перша славнозвісна формула Столипіна: «Спершу заспокоєння, а потім реформи». До речі, він дуже любив висловлюватися чітко, мовою стислих формул. Мабуть, впливала освіта, здобута на фізико-математичному факультеті.

Впродовж першого місяця новий прем'єр-міністр охоче зустрічався і вів бесіди з іноземними кореспондентами, багато говорив про своє головне завдання — запровадити цілу низку ліберальних перетворень. При цьому він невтомно повторював, що дивиться на репресії тільки як на тимчасову міру, яка необхідна для встановлення в Росії спокою. Правда, Столипін не пропустив нагоди, щоб завдати болючого удару своїм політичним опонентам, хоча й не дуже чесним шляхом. Як відомо, після розпуску Думи, за ініціативою кадетів 10 липня в Виборзі, на засіданні колишніх депутатів Думи було прийняте звернення до населення про необхідність кампанії громадянської непокори. Столипін, скориставшись цим, натиснув на міністра юстиції Щегловітова, щоб судова справа проти бунтівних депутатів пішла в необхідному йому руслі²⁰. Під цим тиском було прийняте рішення про короткочасне ув'язнення депутатів і позбавлення права брати участь у виборах в наступну Думу. Таким чином Столипін зачинив двері II Державної думи для таких визнаних лідерів кадетів, як П. М. Мілюков, М. М. Вінавер та інших.

І ще одна подія затьмарила початок діяльності Столипіна. Мова йде про Свеаборзьке повстання, яке відбулось 17-19 липня 1906 р. у Фінляндському князівстві. Як тільки повстання було придушене, Столипін настає у Раді Міністрів, щоб усіх затриманих, в тому числі і цивільних громадян (всього декілька сотень) віддати до воєнного суду. Це було прямим порушенням законів, які тоді діяли, оскільки цивільні особи на території Фінляндії військовій підсудності не підлягали, а повинні були відповідати перед місцевими судами і по місцевих законах. Та це Столипіну не завадило. Рада Міністрів проголосила, що... «фор-

¹⁷ Там же.— С. 96.

¹⁸ Изгоев А. С. Русское общество и революция.— М., 1910.— С. 252.

¹⁹ ДІАЛО, ф. 253, оп. 10, спр. 203, арк. 2.

²⁰ Витте С. Ю. Указ, соч.— Т. 2.— С. 321—322.

теця Свеаборг є не фінляндська, а російська територія»²¹. Отак він вирішив це питання. Але несподівано в нього з'явився опонент в особі генерал-губернатора Фінляндії Герарда. 22 липня він телеграмою звертається до царя з проханням, щоб хоч фінляндських громадян не судити військовим судом. Цар віддав телеграму Столипіну, а той — військовому міністру Редігеру, щоб підготували довідку про судові застави на території Фінляндії. 24 липня, вже в момент посадки Столипіна на пароплав «Онега», який відходив до Петергофа, йому вручили довідку, де було вказано на антизаконні дії уряду. І все ж Столипін пішов лише на часткове скасування свого рішення. Він звільнив від військового суду лише фінляндців, російські ж цивільні особи були притягнуті до відповідальності військовим судом. Щоб зберегти обличчя і позбавити себе від прямого визнання своєї помилки, Столипін послав Герарду велику телеграму, в якій звинувачував фінляндські політичні кола в потуранні революційному руху, а перегляд рішення Ради Міністрів подавав як поступку особисто Герарду. До речі, Столипін не забув Герарду цього інциденту і при першій нагоді, восени 1907 р., добився у царя його відставки.

Ми так докладно зупинилися на цьому епізоді з політичної біографії Столипіна тому, що він, на наш погляд, є дуже симптоматичним. З перших днів свого прем'єрства Столипін ступив на слизьку стежку, по якій ходять за відомим принципом «ціль виправдовує засоби». Як побачимо далі, під цим гаслом Столипін прокрокує через усі 6 років свого головування у Раді Міністрів. І те, що спочатку сприймалося як «воля і послідовність», в останні роки його життя буде трактуватися як диктаторство, незважаючи на багато слухних і прогресивних рішень. Про це дуже влучно написав міністр юстиції у столипінському кабінеті І. Г. Щегловітов: «Я повинен сказати, що Столипін був людиною своєрідною, дуже обдарованою, дуже палкою, який юридичній стороні надавав найменше значення і якщо для нього який-небудь захід уявлявся необхідним, то він ніяких перешкод не вбачав»²².

Але наведені приклади були лише першими кроками на цьому хибному шляху, то ж повернемося до подій літа 1906 р. Своїм важливим завданням Столипін вважав створення міцного стрижня в політичному житті країни, пошук союзників уряду. На цю роль, як він вважав, підходили октябристи на чолі з О. І. Гучковим. До того ж Гучков відкрито симпатизував Столипіну і пов'язував з ним початок процесу оновлення Росії. Саме тому П. А. Столипін почав переговори із лідерами октябристів про можливість створення коаліційного уряду, в необхідності якого він переконав і царя. Більше того, Столипін настояв, щоб Микола II прийняв М. М. Львова і О. І. Гучкова. Така зустріч відбулася, і після неї цар написав коротеньку записочку прем'єру: «Прийняв Львова і Гучкова. Розмовляв з кожним по годині. Виніс глибоке переконання, що вони не годяться в міністри зараз. Вони не люди діла, тобто державного управління, особливо Львов. Тому доводиться відмовитись від намагання залучити їх до Ради Міністрів. Треба шукати ближче. Нічого падати духом»²³.

Микола II спробував підсолодити пілюлю та розвіяти плітки про свою консервативність і знову написав записку прем'єр-міністру такого змісту: «Мені відомо про розпущену чутку, немовби я перемінив свою думку про користь залучення людей із сторони, що, зрозуміло, не так. Я був проти вступу цілої групи осіб з якоюсь програмою»²⁴. 19 липня, після розмови з царем, Столипін остаточно відмовився від цієї ідеї.

²¹ Иванов С. Л. П. А. Столыпин и Свеаборгское восстание // Красный архив.— 1931.— № 6.— С. 145.

²² Падение царского режима.— Т. 2.— С. 439.

²³ Переписка Н. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив.— 1924.— Т. 5.— С. 102.

²⁴ Там же.— С. 103.

Склад уряду залишився незмінним і одержав прізвисько «кабінет розгону Думи». Це була перша, правда ще дуже маленька, невдача «ліберального» курсу Столипіна.

Наступні події знаменували початок нового етапу в політичній біографії Столипіна. У суботу, 12 серпня 1906 р., близько четвертої години дня, до дачі Столипіна на Аптекарьському острові у прольотці під'їхали два жандармських ротмістри та людина в цивільному. Вони одразу ж попрямували до приймальні прем'єр-міністра, де було багато людей. Привертали увагу великі валізи, які вони несли. Запис до Столипіна закінчився 15 хвилин тому і всі чекали, коли почнеться прийом відвідувачів. Досвідчені охоронці на чолі з генералом О. М. Замятіним підійшли до жандармів, але ті із криком «Хай живе революція» кинули валізи. Страшний вибух здригнув повітря. Було зруйновано приймальню і кімнату на другому поверсі дачі, повибивало шибки навіть на протилежній стороні Неві²⁵. 24 особи загинули, більше 30 поранено, серед них дочка і син Столипіна. Отак есери-максималісти здійснили замах на життя прем'єр-міністра. План замаху розробили ще у червні 1906 р., коли Столипін був міністром внутрішніх справ. Остаточне рішення бойова організація приймала наприкінці липня. Есери мотивували рішення тим, що «розгон Думи і повстання на флоті створили атмосферу, у якій планомірна система терору може ще підняти затухаючу хвилю революції»²⁶. Виконавцями вироку стали есери І. Типунков, Є. Забельманський та М. Іванов, які загинули під час вибуху. Разом із собою вони забрали життя не тільки царських чиновників С. Хвостова, О. Вороніна, а й ні в чому не винних людей, в тому числі й дітей.

Замах на життя Столипіна став на деякий час основною подією політичного життя Росії. Іноземні кореспонденти також детально висвітлювали все, що відбувалося навколо цього. Прем'єр-міністр одержав кілька сотень телеграм, що надходили як від правих, так і від ліберальних угруповань та організацій. А в Одесі при явному потуранні губернатора Коновніцина чорносотенці розпочали репресії проти студентів і євреїв. Столипін був вимушений навіть віддати розпорядження одеським властям про припинення терору²⁷.

За свідченням Вітте, замах дуже сильно вплинув на самого Столипіна. Ось як про це він пише у своїх спогадах: «Мені кілька осіб казали, що після катастрофи на Аптекарьському острові, коли він (Столипін — Авт.) у розмовах наводив такі думки, що зовсім суперечили тому, що він проголошував раніше, коли він був предводителем дворянства у Ковно, губернатором в Саратові, а потім міністром внутрішніх справ, то він на це відповідав: «Так це було до бомби Аптекарьського острова, а тепер я став іншою людиною»²⁸. Але одразу після замаху зовні складалося враження, що нічого не сталося. За особистим наказом царя Столипіну дали приміщення у запасній половині Зимового палацу, в Комендантському під'їзді, а на літо йому відводився Єлагінський палац²⁹. Правда, надзвичайні заходи по охороні Столипіна, як згадувала його дочка, призвели до того, що життя прем'єра стало скоріше нагадувати тюрму. Він майже нікуди не виїжджав і навіть свої прогулянки робив у зимовому садку Ермітажу³⁰.

На офіційному рівні ніякого нервування не спостерігалось. 15 серпня в газеті «Россия», яка була рупором уряду Столипіна, з'явилася редакційна стаття, де підкреслювалось: «Нема ніякого сумніву, що терористичні замаху діють гнітюче на суспільство, але було б великою

²⁵ Павлов Д. Б. Эсеры-максималисты в первой российской революции. — М., 1989. — С. 174.

²⁶ Там же. — С. 173.

²⁷ Там же. — С. 176.

²⁸ Витте С. Ю. Указ. соч. — Т. 2. — С. 295—296.

²⁹ Из записок А. Ф. Редигера // Красный архив. — 1933. — № 5. — С. 125.

³⁰ Бак М. П. Воспоминания о моем отце П. А. Столыпине. — Нью-Йорк, 1953. — С. 191—192.

помилкою думати, що терор анархістів повинен викликати терор урядовий»³¹. Далі в статті наголошувалось на бажанні уряду провести реформи, «необхідність яких давно уже усвідомлюється спокійними і освіченими верствами населення»³². Дещо інший настрій панував у Петергофі, в резиденції царя. Там все більше схилялись до надзвичайних заходів, про що свідчить записка царя П. А. Столипіну від 14 серпня. Микола II наказав голові Ради Міністрів представити йому, «які заходи визнав він найбільш доцільними вжити для точного виконання моєї непохитної волі по викорінюванню крамоли і встановленню порядку». В постскрипті він підказував Столипіну напрям дії: «Певно, лише винятковий закон, виданий на деякий час, доки спокій не буде встановлено, зможе дати впевненість, що уряд прийняв рішучі заходи, і заспокоїть усіх»³³. Значною мірою це співпадало з бажаннями Столипіна. Досить швидко була підготовлена друга урядова заява і надрукована в тій же газеті «Россия» 24 серпня. І хоча в цій заяві знову підкреслювалось бажання уряду запровадити реформи («питання земельне та землевпорядне»), спираючись на лояльні верстви населення, головним був пункт про утворення військово-польових судів з метою «достатньо швидкої репресії за злочини, які виходять із рамок звичайних»³⁴. Того ж дня цар затвердив «Положення про військово-польові суди». Суди утворювалися із п'яти офіцерів, проходили за зачиненими дверима і повинні були закінчитись не пізніше ніж за дві доби. Вирок виконувався не пізніше однієї доби.

Сьогодні, коли ми знаємо про жахливий розмах репресій проти власного народу з боку Сталіна та його поплічників, 5086 страчених у роки столипінської реакції видаються маленьким струмком у ріках крові в історії країни. На емоційному рівні таке порівняння, можливо, і доцільне, але з точки зору професійного історика — це грубе порушення принципу історизму³⁵. Для початку ХХ століття терор та беззаконня 1906—1908 рр. в Росії є нечуваними.

Демократична Росія була шокована жорстокістю уряду Столипіна. Тоді ж у народі із легкої руки кадета Родичева і прозвали шибениці «столипінськими галстуками». Придворна камарилья, навпаки, бурливо вітала рішучий натиск прем'єр-міністра на революційний рух. Хід подій влаштував і велику буржуазію, оскільки, придушуючи революцію, Столипін не відмовився від реформування країни і дав зрозуміти, що повернення до необмеженої монархії неможливе.

Усе ж таки необхідно, на наш погляд, внести деякі уточнення у висвітлення питання про військово-польові суди. І у сучасників Столипіна, і в радянській історичній літературі утвердилася думка, що ініціатором та автором цих судів був прем'єр-міністр. Так, у 1917 р. екс-міністр юстиції Щегловітов сказав: «Ця ідея польових судів належала Столипіну»³⁶. Як ми вже згадували вище, дійсним творцем «швидкострільної юстиції» виступив імператор Росії Микола II, якого гаряче підтримав П. А. Столипін, тим більше, що проект положення про військово-польові суди був практично готовий. Ще в середині грудня 1905 р. головний військовий прокурор генерал Павлов подав до Ради Міністрів пропозицію про встановлення польової юстиції, але тоді її відхилили одноголосно³⁷. Пізніше С. Ю. Вітте закидав Столипіну, що навіть у важкі для царату дні Московського збройного повстання він не пішов на встановлення військово-польових судів. Сто-

³¹ Россия.— 1906.— 15 авг.

³² Там же.

³³ Переписка Н. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив.— 1924.— Т. 5.— С. 104.

³⁴ Россия.— 1906.— 24 авг.

³⁵ Дьяков И. Забытый исполн.— Наш современник.— 1990.— № 3.— С. 138.

³⁶ Падение царского режима.— Т. 2.— С. 341.

³⁷ ЦДАОР СРСР, ф. 1467, оп. 1, спр. 623, арк. 4—5; Витте С. Ю. Указ. соч.— Т. 2.— С. 324.

липін же у порівняно мирні часи осені 1906 р. ввів їх у життя країни, проливши багато російської крові³⁸.

Так що ж штовхало Столипіна на цей шлях? Невже йому була притаманна патологічна кровожерливість? Трохи відхиляє завісу інтерв'ю Столипіна, яке він дав у 1909 р. французькому журналісту Гастону Дрю. Журналіст поцікавився, наскільки справедливі почуті ним заяви, що «Росія потопає у свавіллі». На це Столипін відповів дуже докладно: «Так, я схопив революцію за глотку і кінчу тим, що задушу її, якщо... сам залишусь живий... Уряд звинувачують в репресіях, але перш, ніж мріяти про здійснення у повному обсязі і недоторканність реформ, які були обіцяні маніфестом 1905 р., треба повернути Росії успокоєння і відновити порядок. Революціонери звинувачують нас в жорстокості, в неблаганності репресій. Посилаються на факти... І я пошлюся на факти. Чи знаєте ви, до якої цифри сягають у 1906—7—8 рр. прояви бандитизму і анархічних замахів?» І далі Столипін навів відповідні дані за три роки: «Замахів — 26268, вбито службових та приватних осіб — 6091, поранено — більше 6000, пограбовано — понад 5 000 000 крб.»³⁹.

Таким чином, найгостріші прояви класової боротьби в країні Столипін остаточно вирішив подолати шляхом репресій.

(Далі буде)

Одержано 2.10.90.

Исследуется первый период государственной деятельности П. А. Столыпина на посту министра внутренних дел, председателя Совета Министров, раскрывается содержание политической жизни правительственной верхушки самодержавной России в 1906 г.

³⁸ Витте С. Ю. Указ. соч.— Т. 2.— С. 324.

³⁹ Исторический вестник.— 1913.— дек.— С. 4.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи

У нетрадиційному плані аналізуються погляди істориків різних шкіл і напрямів щодо постаті Мазепи. Автор пропонує своє бачення проблеми, обґрунтовуючи перспективність порівняльного підходу до вивчення цієї складної та неоднозначної особистості в історії України.

Постать Івана Мазепи займає видне місце в українській історії та історіографії. Причини тому загальновідомі: під час 21-річного гетьманування його вплив на суспільство, культуру та політичний розвиток Гетьманщини був надзвичайно сильний. І, річ ясна, намір Мазепи відкинути зверхність російського царя і приєднатися до шведів, звичайно, числиться одним з вирішальних моментів в історії України.

Показне становище Мазепи в українській історіографії також зрозуміле. Його небувалий вчинок постійно викликав багато суперечностей. Історики, котрі критикували Мазепу, робили це на підставі двоякої аргументації. Один підхід, який був пропагований і загальноприйнятий за часів Російської імперії, віддзеркалював концепцію та вартості «єдиної і неділимої Росії». Ті, що поширювали такий підхід до цього питання, вірили, що вже при кінці XVII століття існувала неподільна Російська держава і що Україна (Малоросія) була її невід'ємною частиною. Тому, власне, вчинок Мазепи, незважаючи, до якої міри він віддзеркалював інтереси України, був загрозою для Російської держави, і такий вчинок, зрозуміло, не міг оцінюватися інакше, як зрада.

Другий критичний підхід до гетьмана виринув при кінці XIX ст. Він великою мірою віддзеркалював народницькі вартості. Взагалі історики-народники зображали Мазепу як захисника власних і старшинських інтересів і, трактуючи такі його дії як некорисні для народу, теж вбачали у ньому зрадника. Таким чином, створилася незвичайна ситуація: переважно непримиренні, ворожі позиції російських державників та українських народників зійшлися і навіть підсилювали одна одну в проголошенні провин гетьмана.

Радянські історики виявили надзвичайну настирливість у звинуваченні Мазепи. В основному їхній підхід був синтезом двох вищезгаданих поглядів. Доводячи, що співіснування російського та українського народів в одній державі було на користь обох народів, радянська історіографія подавала вчинок Мазепи як злочин проти держави і народу. Проте складалося враження, що для них критика гетьмана за його провини проти держави — за його «сепаратизм» — була куди важливіша, ніж критика його за провини супроти народу. В кожному разі головна ціль цієї аргументації була доказати, що український сепаратизм, а особливо його втілення в особі Мазепи, завжди був не на користь інтересам українського народу. І таке постійне і гостре засудження Мазепи було однією з особливостей, яку радянські історики успадкували від своїх царських попередників.

Оборонці Мазепи з'явилися відносно пізно на горизонті історіографічної науки. З ростом української національної свідомості при

кінці XIX ст. появились праці, які виявляли позитивне ставлення до суперечливого гетьмана. У цих нових дослідженнях допускалося, що українська національна свідомість існувала й за часів Мазепи і що, власне, національні інтереси керували його діями.

Таку інтерпретацію розробили та почали поширювати здебільшого ті історики-українці, які опинилися поза кордонами Радянської України по невдачі націоналістів вдержати самостійну державу в 1917—1921 рр. Щоб довести правильність їхніх починань по недавніх невдачах, історики-націоналісти охоче шукали історичних прецедентів, які могли б піддержати їхні політичні та ідеологічні переконання. З їх точки зору, вчинок Мазепи прекрасно підходив як такий конечно потрібний історичний прецедент. Чи Мазепа не намагався відірвати Україну від Росії в 1708 р. так, як націоналісти хотіли це зробити в 1918 р.? І чи не було його метою встановлення самостійної Української держави? Відповідь істориків-націоналістів на ці питання була, річ ясна, позитивна. І це для них означало, що їхні бажання відірватися від Росії мали давню традицію. А це надавало такому «сепаратизмові» певну правомірність (легітимність). Тому Мазепа став певного роду кумиром для націоналістів, таким він є по сьогоднішній день.

Очевидно, що цього роду історіографічне трактування (а радше, зловживання) є до великої міри експлуатація історичної постаті. Ясно, що для істориків XIX та XX ст. Мазепа став символом, поборником новітніх ідеологій або «козлом отпущення» для таких явно анахроністичних концепцій, як український націоналізм, народництво і «єдина, неділима Росія»,— концепцій, які були чужі йому і його добі. Історіографія подій в 1708—1709 рр. є не тільки класичним прикладом ідеологічних упереджень в науці; вона також вказує на великий брак методологічного новаторства між українськими істориками. Сьогодні так, як сто років тому, наші історики підходять до Мазепи з тими самими, вже традиційними питаннями: Чи мав він право діяти так, як він діяв? Чи його вчинок міг пошкодити чи допомогти Україні? Якими інтересами керувався він — особистими, класовими чи національними? Правда, історики-державники (Липинський, Крупницький, Оглоблін), котрі вітали всі спроби розбудувати українську державність, дали нам дещо ширший контекст для позитивної оцінки починань Мазепи. Натомість радянські історики, користуючись концепцією «класових конфліктів» Маркса, розширили теоретичну базу для критики Мазепи. Але в основному вибір в підході до дослідів над Мазепою залишився дуже обмежений: історики звичайно шукали ще один новий аргумент чи доказ, який би дозволяв їм більш переконливо очорнити чи вибілити гетьмана. Майже зовсім не докладалось зусиль для того, щоб виробити нові методи, які б дозволили нам краще дослідити і зрозуміти Мазепу і його добу.

Тим часом на Заході, особливо по другій світовій війні, історики значно поновили і розбудували свою наукову дисципліну, користуючись різноманітними (аж до замішання) новими підходами та методологіями. Німці розробили поняття «ідеальних типів» та структурного функціоналізму; французи виворили широко відому школу «аналів», прихильники якої намагаються простежити всі аспекти (навіть найбільш буденні) минулих суспільств; американці відзначилися в застосуванні квантифікації та психоісторії. Коли ми беремо цей буйний розвиток нових методологій в історії під увагу, насувається природне питання: чи вже не час застосувати новий підхід в досліді над постаттю Мазепи і суспільними процесами його добі?

Прикладом методологічного підходу, який, на нашу думку, може бути продуктивним у дослідженні історичної постаті Мазепи, є порівняльний підхід. Тут не місце обговорювати теоретичні засади цього підходу або його користі чи небезпеки. Згадаємо тільки, що надзвичайно

важливим в успішному застосуванні цього підходу є вдалий, добре обґрунтований підбір предметів до порівняння.

Переходимо тепер до висновків, яких ми досягали при застосуванні порівняльного методу у відношенні до Мазепи та його доби.

Під час першого десятиліття XVIII ст. в ряді країн тої частини континенту, яку ми тепер звемо Східною Європою,— країнах, які мали подібні політичні та соціоекономічні структури до Гетьманщини,— дійшло до серії драматичних і вирішальних конфронтацій між місцевими (національними) елітами і їхніми провідниками, по одній стороні, та їхніми чужоземними суверенами, по другій стороні. Ось тут події, які ми маємо на думці:

- 1700 — Йоган фон Паткул, провідник лівонської шляхти, з допомогою короля Саксонії Августа і царя Росії Петра намагається усунути владу Швеції над Лівонією.
- 1702 — Станіслава Лещинського вибирають королем Польщі з допомогою шведів з мандатом боронити «золоті вольності» шляхти проти саксонського абсолютизму.
- 1708 — Іван Мазепа, гетьман Лівобережної України, намагається з поміччю шведів усунути владу російського царя з України.
- 1711 — Дмитро Кантемір, господар Молдавії, з підтримкою Петра I намагається усунути владу османського султана із Молдавії.
- 1703—1711 — Ференц Ракоці II, провідник угорської шляхти, намагається з поміччю Франції усунути владу Габсбурзького цісаря в Угорщині.

В усіх цих випадках конфлікти виринали із спроб провідників місцевих (національних) еліт оборонити традиційні права та привілеї їх країн перед абсолютистичними і імперіалістичними планами та політикою їх чужоземних монархів. В усіх випадках провідники повстань — Паткул, Мазепа, Кантемір і Ракоці — базували їх право протиставитися їхнім суверенам на договірному принципі, який був в системі європейського феодалізму головним регулятором політичних стосунків між місцевими елітами і їх суверенами.

Договір був обопільно зобов'язуючим актом. Васал чи підданий обцяв монархові послух, службу і вірність. Натомість суверен зобов'язувався обороняти підданого і поважати його традиційні права і привілеї, а також традиції і звичаї даної країни. Якщо підлеглий мав достатню причину звинувачувати суверена в нехтуванні його обов'язків стосовно підданого, останній мав право — відоме *ius resistendi* — повстати проти суверена для оборони своїх інтересів. Це значить, принаймні в теорії, що не тільки підданий, але і суверен міг бути звинувачений в невірності і зраді. В більшій чи меншій мірі всі провідники вищезгаданих повстань посилались, власне, на цей принцип договору і з ним пов'язаний *ius resistendi*.

Подібності в повстаннях Мазепи, Паткула, Кантеміра та Ракоці сягають ще далі. Всі ці провідники користувалися змовою в підготовці повстання. Кожний мав сильного чужоземного союзника і чекав на наближення його військ, щоб розпочати реалізацію своїх намірів. Кожен мав дуже поважні труднощі з політичним розмежуванням власної еліти. Кожному було важко, навіть неможливо, притягнути селянські маси до співучасті у повстанні. І нарешті, найважливіша подібність: всі вищезгадані повстання закінчилися поразками.

Епілог цих подій виявляє дальші подібності. По провалі їхніх планів Мазепа, Паткул, Кантемір, Лещинський та Ракоці змушені були емігрувати, а через десятиліття знову намагалися відвоювати програне. Навіть багата історіографія, яка займається цими повстаннями, подібна. Національно настроєні польські, українські, угорські, німецькі

і молдавські історики зображають, відповідно, Лещинського, Мазепу, Ракоці, Паткула та Кантеміра, як великих піонерів їхніх національно-визвольних рухів. Навпаки, історики, які були на службі у австрійській, російській, шведській чи турецькій імперіях, вважають їх за проданцями і зрадниками.

Але наш порівняльний підхід до Мазепи та його сучасників виявляє більше як ряд разючих подібностей. Цей підхід вказує на важливі безпосередні зв'язки між повстаннями, зв'язки, які до цього часу історики не помічали.

- 1700 — Паткул, боронячи права Лівонії, намовляє Августа Саксонського і Петра I напасти на Швецію. Так розпочинається Велика Північна війна (1700—1721), один з вирішальних конфліктів в історії Європи.
- 1706 — Лещинський, оборонець «золотих вольностей» польської шляхти і союзник Карла XII, нав'язує таємні зв'язки з Мазепою. Це приводить шведів на Україну. Розпочинається нова (вирішальна) фаза війни.
- 1709—1710 — По Полтавській битві Карл, Мазепа і його послідовник Орлик знаходять притулок в османській Молдавії. Там вони втягають турків у війну з Росією.
- 1711 — Спроба Кантеміра скинути владу султана притягає Петра до Молдавії (Прута). Війна поширюється на південно-східну Європу.
- 1711—1742 — На вигнанні Орлик, Ракоці і Лещинський часто співпрацюють.

Зрозуміла річ, ми не можемо твердити, що згадані повстання були цілком аналогічні. Існував й ряд серйозних відмінностей. У Польщі, на противагу від Лівонії, України, Угорщини, Молдавії, абсолютизм переміг значно пізніше. Перемога Габсбургів в Угорщині ніколи не була така цілковита, як перемога Петра в Україні. Очевидно, що поляки і угорці мали набагато більше розвинені політичні інституції і традиції, як українська старшина чи молдавські бояри. Були величезні відмінності між противниками повстанців, між російською, австрійською, османською та шведською імперіями. Однак подібності, які наш підхід виявляє, не випадкові чи поверхові. Вони дозволяють нам робити узагальнення, які можуть представити Мазепу і його сучасників в новому світлі.

Підсумовуємо:

I. Висновки суто історичного характеру:

1. Щодо Великої Північної війни. Загальноприйнято розглядати війну, як класичний конфлікт двох великих помуг — Швеції та Росії — за гегемонію в північній Європі. Наш порівняльний підхід вказує, що війна мала інший, досі незапримічений вимір, а саме, конфлікт між місцевими елітами і їх суверенами. Війна між Росією і Швецією та конфлікт між чужоземними монархами та місцевими елітами себе взаємно розпалювали. Так можна пояснити величезний географічний обсяг і довготривалість двадцятиоднolitної війни.

2. В західній історіографії багато пишеться про «загальну кризу XVII ст.», фазу, яка включає цілий ряд конфліктів між суверенами та елітами в Англії, Франції, Голландії, Італії, Португалії та Каталонії в середині XVII ст. Наш аналіз виявляє, що аналогічна «загальна криза» охопила східну Європу півстоліттям пізніше і що Україна відіграла важливу роль в цих подіях.

3. Хоч історична література з дослідженнями постатей Мазепи, Орлика, Ракоці, Кантеміра, Лещинського величезна, спеціалісти навіть не були свідомі, до якої міри українські, польські та угорські політичні емігранти співпрацювали у XVIII ст. Виходить, що концепція «поневолевених націй» мала історичний прецедент.

II. Висновки методологічного характеру:

1. Як бачимо, коли традиційний підхід до особистості Мазепи майже вичерпав можливості сказати щось нове про нього, порівняльний підхід дозволив нам розвинути ряд нових узагальнень, які включають події в Україні в загальноєвропейський контекст.

2. Порівняльний підхід утруднює емоційно-упереджений погляд на суперечливі історичні проблеми. Коли шукаєш ширший контекст, закономірності чи структури в історії, нема потреби вишукувати ворогів.

3. Хоч наш підхід ставить Мазепу до певного роду політичних діячів, це не значить, що він «губиться» чи «розчиняється» в цій групі. Тільки коли ми маємо змогу порівняти Мазепу з сучасниками, які діяли в подібних історичних умовах, ми можемо дійсно зрозуміти діяльність гетьмана. Приналежність Мазепи до ширшої категорії не применшить його значення і місця в нашій історії, а навпаки, допоможе нам окреслити його своєрідність.

4. На кінець слід підкреслити, що застосування порівняльного підходу в українській історіографії допомагає розвинути методологічний плюралізм в досліджах над нашим минулим. А це особливо збігається з духом нашої доби.

Одержано 1.10.90.

В нетрадиционном плане анализируются взгляды историков разных школ и направлений относительно фигуры Мазепы. Автор предлагает свое видение проблемы, обозначив перспективность сравнительного подхода к изучению этой сложной и неоднозначной личности в истории Украины.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепинцы *

ГЛАВА ШЕСТАЯ

Деятельность Орлика за границею.—Его письма к европейским дворам.—Попытки образовать и утвердить военный союз против России.—Орлик в Бреславе.—Посылка в Турцию, к хану крымскому и к запорожцам.—Послание Орлика, возбуждающее запорожцев против России.—Попытка Орлика примириться с царем.—Письмо Орлика к митрополиту Стефану Яворскому.—Орлик в Салониках.—Безкоролевье в Польше по кончине короля Августа II.—Попытки возвести на польский престол Станислава Лещинского.—Орлик у крымского хана.—Неудачные старания выдвинуть украинский вопрос в ряд политических вопросов европейской политики.—Новое послание Орлика к запорожцам.—Ответ запорожцев.—Последки эмиграционных интриг.—Орлик во Франции.—Мирович и Нахимовский в Крыму.—Предположение гетмана Разумовского о мерах против эмигрантов.—Эмиграционное движение испаряется.

Орлик, оставаясь некоторое время в Швеции, продолжал трудиться над своею идеею и успел было убедить шведское правительство приложить старание об образовании военного союза европейских государств вместе с Швециею против России. На самую Швецию, однако, плоха была надежда малороссиянам, так как предварительные условия мира с Россиею беспрепятственно составлялись и переделявались, и, между прочим, царь соглашался, чтоб с обеих сторон последовала амнистия, но требовал изъятия из нее малороссийских изменников, ушедших из Турции за шведским войском, и шведы на то уже соглашались. Дела клонились к более или менее близкому заключению мира между воюющими сторонами. Орлик, пытаясь во что бы то ни стало не допустить этого, осенью 1720 года отправился из Швеции в Германию и сначала поместился в Ганновере. Оттуда, от имени шведского правительства и от своего имени, он отправил письма к английскому королю, с предложением военного союза против России. Англия, недавняя еще союзница русского царя, теперь становилась враждебно политическому могуществу России: успех морского дела в этой державе беспокоил ее. Из Ганновера Орлик в ноябре того же года прибыл в Бреславль и оттуда отправил Федора Нахимовского с письмами к хану крымскому, к силистрийскому сераскиру** и к запорожцам; последних утешал он известиями о военном союзе европейских держав против России с целью доставления независимости Украине¹.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.—1990.—№ 8, 10—12, 1991.—№ 1.

** Йдеться про головного начальника турецьких військ у згаданій фортеці, яка була розташована на правому березі Дунаю (на території Болгарії).

¹ Письмо Орлика к запорожцам.

Мои zelo милостивые приятели и братия пане кошовый и все старшее и меньшее войска запорожского низового товариство.

Лист ответный от ваш мостей добрых молодцов милои братья нашей чрез пана Федора Нахимовского до мене писаный благодарственным и радостным сердцем принял я еще будучи в Швеции в городе Стокгольме при стороне его королевского величества шведского, з которого то листу когда уведомился о добром ваш мостей добрых молодцов милои братии моей здоровью, счастливом их поведении и о непре-

Но бедный Орлик не понимал еще, как видно, что его дурачили, что во всех дипломатических предположениях, которыми его тешили, не было правды. Не прошло и года, как Орлик на опыте узнал это. Швеция помирилась с Россиею окончательно. Тогда Орлик прибегнул к иного рода попытке: он испробовал, нельзя ли помириться с царем, и обратился с письмом к архиепископу рязанскому Стефану Яворскому*, хотя всегда верному царю, но истому малороссиянину, страстно любившему свою родину с ее народом.

Письмо это доставлено было чрез посредство голштинского посольства и оставлено без последствий для Орлика, но оно сохранилось

менной ко мне приязни, благодарение Господу Богу всемогущему воздал я и несповеданно утешился, что меня в далекую сторону для дел публичных и общей пользы вашей также всего народу малороссийского пользы в посторонний край полуночный удалившагося в благоприятном своем сердце, любве, приязне и памяти незабвенной ховаете, и яко собе притомнаго за вожда своего голосами вольными от себе избранного узнаете. Таковою тогда от ваш мостей добрых молодцов правдивую любовь и приязню побужденный, старалемя усилне о отпуске из Швеции у королевского величества, чтоб я мог там к ваш мостям добрым молодцам милон братии моей зближитися, як и у розных монархов, наипаче тих, которые с Королевством Шведским союзом военным против Московского государства совокупились и соединились неусыпное мое старание о общей пользе ваш мостей добрых молодцов милон братии моей и о высвобождении всего народу малороссийского старание приложити, якож и упросившее у королевского величества шведского причинных за собою листов и за ваш мостями добрыми молодцами до царского величества христианского, до королевского величества английского, до королевского величества польского, также до блистательной Порты Оттоманской, до наияснейшего хана его милости и до иных, выехал счастливо из Стокгольма 11 октября и преправившись с Божию помощью чрез море и прибывши в Немецкую землю поотсылал те все письма при монах листах до наияснейших монархов христианских, одни из Ганновера дедичного княжения королевского величества английского, а другие отсель из Шлеска из Города Бреслаля, где прибыл я настоящего года 8 ноября до наияснейшей Порты Оттоманской лист причинный королевского величества шведского и до наияснейшего везира при себе еще держал, ожидая на лист причинный также от королевского величества английского до наияснейшей Порты Оттоманской, который когда отберу не омедлю с ним и с листами королевского величества шведского отсель туда куда надлежит поспешати, а тепер посылаю пред собою Федора Нахимовского с листами королевского величества шведского до наияснейшего хана крымского его милости и сераскира силистрийского в Хотеню пребываючого и до ваш-мостей добрых молодцов братии милой, о чом и до всех тих монархов ко христианских як и до Порты Оттоманской и до хана его милости изволил королевское величество шведское за моим старанем и прошением причине свои в делах наших писати листы, также какие я подал до покоя придучого пункты до вписания оных в инстуркцию королевского величества шведского послам его величества полномочным о Украине по обем сторонам Днепра обретающейся, какие монархи с Швециею военный союз учинили против Москвы какия чинятся приготовления и с какими силами на войну которая даст Бог сего лета отворится, и о иных всяких поведениях публичных донесет ваш мостям добрым молодцам милой братии моей словесно Нахимовский, которому во всем изволте ваш мости добрые молодцы милая братия моя поверити и оному всякую помощь учинити, чтоб безопасно могл с теми всеми листами королевскими и моими до хана его милости доехати, а оттоль возвратясь до паши силистрийского его милости Хотенского перебраться, где для пересылки листов имеет на резиденции от мене заставити ним я к ваш-мостям добрым молодцам милой братии моей соединюся. Прошу только ваш мостей добрых молодцов милой братии моей абyste в хвалебном своем предвзятии статечне и постоянно знайдучися на жадные московские прелести и неподлинное надеяние ушей своих не преклоняли, и сердце свое мужественное от оных отвращали. zde же если бы не дай Боже неприятель прелестми своими ваш мостей добрых молодцов милой братии моей войско запорожское уловил и до своей стороны и соединения потягнул, то подлинно бы народ весь погубили в вечную неволю оных и самых себе отдали и перед целым светом недостаток свой показали, чего яко нигде по ваш мостям добрых молодцах войску запорожскому милой братии моей несподеваяся так им же желаю доброго от Бога здоровья и счастливого повожения. Ваш мостям добрым молодцам милой братии моей всего добра зичливый приятель и брат Филипп Орлик гетман Войска Запорожского. Дан в Бреславле 1721 року января 11 дня. (Маркевич, IV, 352).

* Тут говориться про українського і російського церковного діяча, письменника-полеміста Яворського Стефана (до постригу — Симеон; 1658 — 27.XI. 1722). Народився в м. Яворові (тепер Львівської області). Вчився і був професором у Києво-Могилянській колегії. В 1700 р. висвячений на митрополита рязанського й муромського. В 1702 р. призначений екзархом і блюстителем всеросійського патріаршого престолу, а з 1721 р. — президент Синоду.

в делах Государственного Архива, как драгоценнейший источник для истории мазепинской эпохи. В нем Орлик излагает довольно подробно как зародилась и как развивалась у гетмана Мазепы мысль изменить царю Петру и перейти на сторону врагов его. Во многих чертах это письмо представляет сходство с показанием Войнаровского, и это придает им обоим достоинство достоверности. Орлик и Войнаровский были люди близко стоявшие к Мазепе и к делам, совершавшимся в Украине в оное время. Но письмо Орлика драгоценнее показания Войнаровского, как по сравнительно большей подробности излагаемых событий, так и потому, что Орлик находился в более независимом положении, когда писал свое письмо, чем Войнаровский, дававший свое показание, находясь под стражею.

Когда по заключении Россиею вечного мира * со Швециею и Турциею не представлялось долго возможности устраивать против России козни, Орлик ушел во Францию, потом очутился в Турции и поселился в Салониках. Он выжидал времени, когда можно будет снова явиться в политический мир с украинским вопросом. Он таки дождался, что в европейской политике настали осложнения **, среди которых возможно было в мутной воде ловить рыбу. Франция, вместе с Испаниею, тесно привязанною к Франции династическими интересами, находилась в открытой войне с Германскою империею. Омрачался политический горизонт и на севере. Умер польский король Август II. Явилась в Польше немалочисленная партия, желавшая возвратить корону Станиславу Лещинскому. Она себе находила опору во Франции.

Французский король был в супружестве с дочерью Станислава Лещинского и стал поддерживать оружием своего тестя. Это поставило Францию во враждебное положение с Россіею, которая в Польше поддерживала другого кандидата на польский престол — саксонского князя-избрателя ***.

Европа разделялась на два враждебные стана: в одном была Франция с Испаниею, а к ним по старинным симпатиям примкнуть готовы были Швеция и Турция, в другом — Россия, Германская империя, Дания, Голландия, Англия. Польша наполовину была на той, наполовину на другой стороне. Среди таких сложных вопросов удобно казалось воскресить вопрос об отторжении Украины от Московской державы и об образовании из нее отдельного самобытного государства. И вот Орлик, проживавший в Салониках, едет к крымскому хану в его летнюю резиденцию в Каушаны (в Бессарабии) и оттуда посылает в Сечь воззвание, гласившее, что пришло время не пожалеть жизни для освобождения Украины и всего малороссийского народа из-под московского ярма ². Он сообщал, что теперь настало самое благоприятное к тому время, какого не скоро придется дожидаться. Французский король, могущественнейший из всех христианских государей, в соединении с испанским королем и с сардинским, одерживает победы над цесарскими войсками в Италии и на Рейне, и уже цесарское величество не в силах обороняться, а тем более не может подавать помощь союзной с ним Москве, находящейся под угрозой враждебных действий и со стороны Турции ³. У них есть еще надежда на помощь Англии, Голландии, королей датского и прусского, на князя баварского

* Мається на увазі трактат про вічний мир, укладений 30 серпня 1721 р. у Ніштадті (Фінляндія). Ніштадтський мир відкрив Балтійське море для російської зовнішньої торгівлі, що відповідало інтересам країни.

** Те саме, що ускладнення.

*** Йдеться про Августа III Саксонського (17.X. 1696 — 5.X. 1763) — польського короля і саксонського курфюрста з 1733 р.

² Не только жития, але и последней крови капли не жаловати для вызволения той же отчины своей от тяжкого и тиранского подданства московского («Киевск. Стар.» 1882 г., апр., С. 108).

³ Там же (Процитований у виносі уривок знято, він переказаний у тексті.— Ю. П.).

и других имперских князей; все эти государства, видя богопротивные поступки цесаря и Москвы, не расположены помогать им в войне, чтоб не навлечь на себя гнева Божия за пролитие неповинной крови⁴. Орлик извещал запорожцев, что в Польше и в Литве уже все воеводства, земли и поветы поднялись за Станислава, своего избранного короля, и войско польское и литовское поражает повсюду Москву. Уже и Швеция с своей стороны готовится к военным действиям против Московской державы, вступивши в союз с французским и польским королями; Оттоманская Порта держит наготове свои неисчислимыя войска, а хан крымский уже двинул свои орды к польским пределам⁵.

В такое-то удобное время,—укорял запорожцев Орлик,—войско запорожское допустило увлечься коварными обещаниями своих давних заклятых неприятелей⁶.

Далее в своем послании Орлик припоминал запорожцам всякие неприязненные поступки московского правительства против них, достаточно показывающие, что не следует ни в чем доверять такой власти, вспомнил и разорение Сечи в 1709 году, и казни запорожских старшин и товарищей, попавшихся в беду чрез то, что поверили обещаниям царской милости; не забыл помянуть построения крепости в Каменном Затоне и самарских городков с лживыми уверениями, будто эти городки строятся только на время войны против татар и турок, с целью хранения боевых и продовольственных запасов для войска, а по окончании войны будут срыты; вспомнил и о том, как во время шведской войны зазывали на службу не мало низового товарищества, потащили их в Петербург и развели на каторжные работы, от которых они все погибли. Указывал, наконец, Орлик на пример Украины: не послушалась она доброжелательных и правдивых предостережений покойного своего гетмана Мазепы, а поверила более московским уверениям в грамотах, подписанных царскою рукою и читанных по церквам, где, призывая во свидетельство Бога, уверяли Войско Запорожское и весь народ малороссийский, что все люди войсковые и посполитые будут пользоваться такою свободою, в какой пребывали их предки во времена славной памяти гетмана Богдана Хмельницкого⁷. Но по окончании шведской войны московское правительство так сдержало свои клятвы и обещания: упразднило в Украине гетманскую власть и вместо нее учредило коллегію, набравши из своего народа двенадцать мучителей, которые совершали над украинским народом неслыханные мучительства, а когда генеральные особы обратились к царю с жалобою через своих послов, то их всех потащили в Петербург, одних в ссылку заслали, других в тюрьму засадили⁸. Здесь, конечно, в посла-

⁴ ...все тии королевства и панства видячи же цесарское величество и Москва неслушне и непаляежне, а до того и богопротивне на права и волности Речи-Посполитой Польской до себе ни в чим не належачой гвалтовно наступуют, в чужом панстве владеи хотят и вольными голосами от всех едностайне наияснейшого короля Станислава за пано обраного законно з королевства польского вызути усилюют — не хотели и не хотят цесарскому величеству и Москве з войне за их стороны неправедной до-помогати: жебы за тое Богу не отповедали и за пролитие крови неповинной помсты от себя з неба не натягнули (109).

⁵ Там же.—С. 110.

⁶ В тот час теды так погодный, так счастливый, так помыслный и так до ратованя отчизны способный, далисте вашмоет добрии молодци Войско Запорожское увести известись московскими хитрыми и прелестными обетницами, которых яко редко кому додержуют, так и ваш-мостем добрым молодцам, Войску Запорожскому, тим барзей не додержат, ним барзей им и всему нашему народу от давних часов головными суть неприятельми (Там же.—С. 110).

⁷ Там же.—С. 111—112.

⁸ Як скоро з шведами тая ж Москва войну скончила и покой с ними потвердила, так зараз обетници свои поприсяжные и грамотами царскими отверженне отменила, волности все поломала, суд и права свои мучительские в Украину впровадила и установила, з наши войсковие знесла, уряд гетманский отстановила и искоренила. коллегіум якоесь свое з 12 народу своего особ, а барцей з 12 окрутных мучителей зложеннос в Глухове утвердила, которые як людей наших з худоб здирали едному з другим на едине розмовляти не позволяли, тиранско мучили, кнутовали,

нии Орлика идет речь о наказном гетмане Павле Полуботке и о его товарищах, но Орлик, живучи вдаль, не мог знать в точности, как происходили события,— и делал ошибки. Так, в числе пострадавших с Полуботком он считает миргородского полковника Апостола, хотя тут же упомянул его недобрым словом, назвавши клятвопреступником за переход от мазепиной стороны на царскую сторону⁹, Орлик не знал того, что этот человек после возвращения от Мазепы к царю находился постоянно в чести и доверии у верховного правительства, а потому и достиг гетманского звания*. Далее Орлик в своем послании припомнил и то, как московское правительство посылало десятками тысяч малороссиян на земляные работы и множество их поморило непомерным трудом и дурною пищею, желая, по толкованию Орлика, не только обезсилить, но и выгубить все Войско Запорожское¹⁰. Уверяя в справедливости своих слов, Орлик ссылался на тех из запорожцев, которые были самовидами всего этого и могут подтвердить все сказанное им¹¹. Возможность примирения и дружбы с Московскою державою признавались Орликом только тогда, когда бы эта держава оставила неприкосновенным гетманский сан в Украине, предоставляя вольному избранию как этот сан, так и прочие чины, не навязывала бы Войску Запорожскому в начальство каких-то москалей, волохов, сербов и перекрестов, не отзывала бы козаков от их служебных обязанностей посылкою их на тяжелые работы, возвратила бы под гетманскую власть города и села, розданные чужеземцам, изыла бы от поста своих войск малороссийские города, кроме Киева, Чернигова и Переяслава, не вмешивалась бы отнюдь в права малороссийские, не учреждала бы своих судов, карающих малороссиян смертною казнью, отнятием имуществ, тяжелыми поборами. Запорожцы, вступая под власть Московской державы, всего этого не вытребовали от нее в условиях, следовательно и не могут ожидать себе ничего хорошего под московскою властью. Притом, в московских владениях и Сечи основать уже негде: край на левой стороне Днепра, в тех местах, где прежде были старые запорожские угодья, Москва уступила в область турецкую и татарскую по реку Орель, а на правой стороне Днепра Москве не принадлежит уже ни одной пяди земли, кроме Киева, Триполья и Василькова; даже и то место, где находилась старая Сечь, отошло от ней навеки. Негде Московской державе приютить запорожцев, и уж она наверное не станет заводить войны с турками и татарами, чтобы завоевать земли, лежащие по Днепру, для поселения там запорожцев; напротив, еще будет довольно, когда имя Войска Запорожского исчезнет с берегов

на страстку тянули, ребра ломали; як свиней повязавши на жару пекли, смолоу кипячою поливали, вешали, стинали, чвертовали и оные многие мучительства в свете неслыханные над народом нашим попляли! И когда енеральные особы, полковники, и вся старшина зо всем Войском Запорожским городовым и зо всем народом до царского величества покорне и слезне чрез послов своих о захованьи прав и вольностей своих и о додержании слова царского упевнения и обетниц грамотами подтвержденных супликовали и упоминалися, теды, всех их забравши и до Петербурга под вартою запровадивши едних помученно, других в ссылку на выгнание позасилено, а иных в тяжком вязеном осажено (Там же.— С. 112—113).

⁹ В яком (тюремном заточении) мусил килка лет страждати и сам кривоприсяжца и отступник наш небожник, миргородский полковник Данило Апостол, любодобре барзо Москве прислужился, злававши присягу свою, отступивши от нас на сторону противную (Там же.— С. 113).

* Справді, Апостол Данило Павлович під час розгляду справи, пов'язаної з діяльністю П. Л. Полуботка, був викликаний до Петербурга і зобов'язаний перебувати там безвізно. Згодом одержав дозвіл повернутися на Україну і в жовтні 1727 р. був обраний гетьманом Лівобережної України.

¹⁰ ...Хотяжи Москва Войско Запорожское городовое не только обезсилити, але и выгубити, вынайшла была на тое способ— копанье якогось там в далекой своей стороне каналу и фундоване в Персии фортець, на якие месца, так одлеглие по килька-десять тысячей козаков указами своими своими спровадивши, едних тяжкими и незвычайными работами помордовали, других голодом поморили, а иных борошном гнилым струхлым з ящурками и з вапном помешанным потруили (Там же.— С. 113).

¹¹ Там же.

Днепра, чого давно уже хотів царь Петр Алексеевич¹². За неможливістю поселити запорожців в придніпровських країнах, Московська держава переведе їх кудись за Волгу, і тоді уже ні турки, ні татари, ні ляхи не захотять надавати їм допомоги к звільненню¹³.

Оканчивая своє послання, Орлик счел нужным повідомити запорожцям, що, проживая дванадцять років в Салоніках, він не сидів сиднем без діла, а вел письмовні сповіщення і заручився обіцянками королів: французького, шведського, польського, Оттоманської Порту і кримського хана допомогти в ділі звільнення України¹⁴.

Красноречіє Орлика не подействовало. Запорожці в письмовній відповіді йому виставили на вигляд різні недавні виходки татар: як вони угоняли у запорожців стада овець, табуни лошадей і неможливо було добитися управи в татарських судах, вспомнили, як ногаї присваивали собі степне простір, котрим з незапам'ятних часів користувалися одні запорожці для пасбищ, але більш за все упрекали татар за ловлю людей руских в яссыр, що перешкоджало запорожцям бути разом з татарами¹⁵. Вони з своєї сторони советовали Орлику, по прикладу інших, просити милости і прощення у государыни, в надії, що вона оставит його при давніх угодах і маєтностях¹⁶.

В такому значенні відповідь направлена була і к кримському хану Каплан-Гирею з викладом різних несправедливостей від татар¹⁷.

Хоча возбудження Орлика не подействовали тоді на запорожців, ми не маємо даних вказати, наскільки в Україні в той час була живучою ідея незалежної Гетьманщини, але є доказателі, що в верхніх шарах, як російського правління, так і дворянського сословія, існувало оповіщення, що при першій можливості казачья Україна заявить повстання звільнитися від московського гонимства. Представителі іноземних дворів, бывші свідками епохи востання на престол Анни Івановни, в своїх депешах повідомляли, що таке оповіщення було однією з головних причин, чому шляхетство не хотіло обмеження самодержавія в Російському государстві¹⁸.

Ці сповіщення між Орликом і запорожцями походили в той самий час, коли запорожці покидали свій притулок в Алешках на землі Кримського ханства, де поселилися вони після розрушення їх останнього гнізда в руских межах біля устя Каменки. Тепер вони вели переговори з генералом Вейсбахом про переселення в державу Російського государства. Орлик намагався всіма заходами удержати запорожців в ханських володіннях, надіючись мати в них постійне зброє проти Росії¹⁹.

¹² Певне Москва не схоче вас, ані з турками, ані з татарами за ті землі по обоим сторонам Дніпра зостаючи війни провадити, овше рада буде жести і імені там нікогда Войска Запорожського низового не було, яко тоє був уже постановил небожчик государь царь Петр Алексеевич, тилько чекал докончення війни з шведами (Там же.— С. 115).

¹³ Не могутчи вашмостей добрых молодцов Войска Запорожського нігде по обоим сторонам Дніпра осадити, исполнит лаво давнее свое намерение и неприязненные замыслы, и забравши вашмостей добрых молодцов Войско Запорожское занесет их за Волгу реку и искоренит тим самым в вечные часы и гнездо войсковое и имя Войска Запорожського низового. До кого прето на потім в таком своем несчастіи в оборону удастесь? Певне ані турки, ані татари, ані ляхи дале не схотят вас прийняти, охороняти и оборонити, видя ваш теперешний, так безчестный и так сромотный недостаток (Там же.— С. 116).

¹⁴ Там же.— С. 116 (Цитату з документа опущено, її зміст автор виклав у тексті.— Ю. П.).

¹⁵ Там же, с. 120.

¹⁶ Там же, с. 121.

¹⁷ «Киевск. Стар.» 1882 г., апрель, ст. Скальковского: «Филипп Орлик и Запорожцы», с. 122—124.

¹⁸ La Russie et les russes par Tourgeneff, t. 1, С. 278.

¹⁹ Истор. Нов. Сечи Скальковского. II, С. 32—54.

Надежды Орлика и его партии опять ни в чем не осуществлялись. Запорожцы перешли весной 1734 года в пределы российские, заложили Сечь на реке Подпольной, вблизи прежнего своего пепелища, и послали Орлику письмо, в котором объявляли себя верными подданными русской государыни, и просили уже более не писать к ним ²⁰.

Не вспыхнуло европейской войны в том виде, в каком желательно было мазепинцам для их видов; не утвердился Станислав Лещинский на польском престоле, не помог ему зять его, французский король, которого малороссияне считали могущественнейшим государем между всеми христианскими государями; не удалось поссорить Швецию с Россией. Более надежды, казалось, было на Турцию; и действительно, вскоре началась война, прославившая имя Миниха *. Орлик на этот раз хотел сюда связать украинский вопрос и опять попытался в 1739 г. послать в Запорожье послание, в котором представлял, что он принес присягу избавить Украину от мучительства московского; упрекал запорожцев за то, что они отступили от него, избранного вольными головами гетмана, и отдались под протекцию неприязненной Москвы; выражался, что они тем змею у себя на груди пригрели и отчизну свою и самих себя погубили, что они не жалеют несчастной своей матери Украины, не трогаются воплем матерей, отцов, сестер и братьев своих; извещал, что на немировском конгрессе **, куда съезжались уполномоченные воюющих держав рассуждать о мире, русские послы называли запорожцев плутами и ворами, которые, верно не служа ни русским, ни полякам, ни туркам, только производят нарушение мира между соседними державами. Орлик уверял, что у российского правительства есть намерение взять за караул кошевого атамана и с ним всех старшин сечевых, всех же остальных запорожцев оставить на произвол турок и татар; хотят — всех истребят, хотят — всех в неволю заберут. Таким образом окончательная гибель угрожает козачеству ²¹.

Эта грамота послана была генерал-фельдмаршалу Миниху, не только не бывши прочитанною, но даже распечатанною.

Воротившись в прежнее отечество, запорожцы на первых порах вели себя самым одобрительным образом. Они деятельно участвовали в войне против турок и помогали Миниху в его славных подвигах ²².

Орлик с своим малочисленным кружком эмигрантов не мог помешать заключению белградского мира ***, прекратившего войну России и Австрии с Турцией. Вопрос украинский не выступал тогда на сцену. Тогда уже можно было видеть, что он был вычеркнут из ряда вопросов европейской политики.

Только, так сказать, последушки прежнего проскальзывали еще некоторое время, но то были искорки, не дававшие ни света, ни огня настолько, чтобы для всех быть заметными и жгучими. В 1757 году резидент русской государыни при варшавском дворе проведаль, что в Крыму близко ханской особы проявились два малороссийские эмигранта — Федор Мирович и Нахимовский. Они сообщали бригадиру фран-

²⁰ ... Не изволите больш до нас писати, занеже естесмо уже Ея императорского величества мы Войско Запорожское слуги, а не гханские, которой имеем до живота от рода в род служить и за счастливое Ея владение и всего посполитого християнского народу становитися. (Истор. Нов. Сечи Скальк., II, С. 62; «Киевск. Стар.» 1882 г., апр., С. 121).

* Идеться про російсько-турецьку війну 1735—1739 рр. Під час цієї війни російськими військами в Криму і Бессарабії командував граф, генерал-фельдмаршал Мініх Бургард-Крістоф (9.V. 1683—27.X. 1767). За походженням німець. У Росії з 1721 р.

** Маються на увазі переговори між Росією і Туреччиною 1737 р. у Немирові. Спроба досягти на них миру закінчилася невдачею.

²¹ Соловьев, т. XX.—С. 154—155.

²² Истор. Нов. Сечи Скальковского, II, с. 95—109.

*** Мова йде про Белградський мирний договір, що завершив війну Росії в союзі з Австрією проти Туреччини 1735—1739 рр. За цим договором Росія повернула собі Азов і закріпила за собою Запоріжжя.

цузской службы Орлику²³, что из Запорожской Сечи приезжало к хану посольство под видом торговых дел с целью изъять хану о желани запорожцев перебраться в ханские владения, потому что запорожцы были недовольны постройкою московской крепости на урочище Микитином Роге, поставленной на земле, которую запорожцы издавна уже привыкли считать своею неприкосновенною собственностью. Нахимовский и Мирович говорили с запорожскими посланцами и старались усилить неприязненные чувства к России²⁴. Москаль,— говорили они,— вас, запорожцев, совсем окружил своими крепостями и словно вас под караулом всех держит, а земля, на которой он строит свои крепости, не его земля, а ваша, запорожская, дарованная вам когда-то польскими королями; границы же московской земли доходят только до Севска, а никак не до Ингула и Ингульца.

Тогдашний малороссийский гетман Разумовский* получил об этом известие из Петербурга разом с высочайшим рескриптом, повелевавшим иметь осторожность на счет лиц малороссийского происхождения, проживавших в Крыму, в Молдавии и в Польше. По этому поводу Разумовский писал графу Воронцову, что в Малороссии все спокойно, и только каких-то двое или трое бездельников, живущих в Крыму, по давней связи своей с этим краем, «будучи заражены старинными мыслями, по старинному пишут и рассуждают, забыв то, что Украина после того времени, можно сказать, что совсем переродилась, и совсем не то правление, не такие правители, не те, почитай, люди и, следовательно, не те уж и мысли в них пребывают».

В заключение всего гетман находил, что «можно сих плутов оттуда украсть или каким способом истребить», но не ручался за успех, а только изъяснял, что с его стороны в этом деле «старание удобовозможное употреблено будет».

Таким образом орган верховной власти в Малороссии готовился прибегнуть к таким мерам против преступников, которые были нравственно преступнее того, что признавалось государственным преступлением. Впрочем, гетман Разумовский не брал на себя совершения такого дела иначе, как только тогда, когда получит разрешение и повеление свыше. «Сие дело,— выражался Разумовский,— как весьма деликатное и требует политического размышления, то я собою отнюдь действовать не дерзаю, ежели мне не повелено будет свыше, а вам, яко другу моему, мое мнение открываю для единственного вашего знания. Я хотел было о сей материи письмо писать к персоне ее императорского величества с представлением моего мнения, только поудержался с тем. Ежели вы рассудите, что сие будет не лишнее, то и тогда можно будет сие сделать. И так, вас прошу при первой оказии дать мне знать, что вы о сем думаете; а здесь все жестоко злятся на сих пребывающих в Крыму бездельников, яко рушителей здешнего покоя наведением на сей край подозрения и сомнения о верности той, которую все единодушно к ее императорскому величеству имеют»²⁵.

На это письмо Воронцов отвечал так:

«...На своеручной вашего сиятельства Р. С. чрез сие имею честь донести, что хотя весьма желательно б было, дабы известные два зло-

²³ Ист. Росс. Соловьева, т. XXIV.—С. 156. Этот Орлик, вероятно, был сын Филиппа. Едва ли можно допустить, что здесь идет дело о самом Филиппе. Так как он в 1707 году состоял уже генеральным писарем, то в описываемое время если был еще жив, то был уже очень стар. (Зауваження М. І. Костомарова цілком обґрунтоване. Справді, П. Орлик помер у 1742 році. Йдеться про його сина Григорія Орлика (1702—1759), який намагався схилити уряд Людовіка XV до боротьби проти Росії. Г. Орлик служив у французькому війську, дістав титул графа і чин генерала.— Ю. П.).

²⁴ Ист. Росс. Соловьева, т. XXIV, с. 156.

* Мається на увазі останній гетьман України Кирило Григорович Розумовський (18.III. 1728—3.I. 1803). Перебував на посаді гетьмана в 1750—1764 роках, тобто до часу ліквідації гетьманства на Україні.

²⁵ Архив кн. Воронцова, т. IV, с. 383.

деи, находящиеся в Крыму, могли каким случаем истреблены или украдены быть, но как сей способ есть весьма ненадежный, к тому ж и может за собою неприятные следствия нанести, я думаю, что лучше б было совсем в презрении оставить, толь более, что никакого опасения от их каверз иметь не можно и они уже престарелые люди и скоро в гроб пойдут»²⁶.

Впрочем, канцлер Воронцов советовал сделать об этом донесение императрице, но «единственно для показания тем вашего усердия и ревности к службе», уверяя гетмана, что «оное предложение не инако, как весьма приятно здесь принято быть может»²⁷.

Кроме этого, нам не встречалось более находить признаки деятельности мазепинцев. Не знаем, где и когда окончили дни свои последние поборники идеи независимой Гетманщины. По всему видно, что эта идея, высиженная всею предшествующею историею Гетманщины и в последнее время брошенная в омут политических вопросов, испарилась от собственного бессилия и беспочвенности поприща, на котором ей суждено было развиваться.

Підготовка тексту до друку і примітки Ю. А. ПІНЧУКА.

²⁶ Архив кн. Воронцова, т. IV, с. 431.

²⁷ Архив кн. Воронцова, т. IV, с. 432.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 21 крб. 60 коп., на півріччя — 10 крб. 80 коп., на квартал — 5 крб. 40 коп.

И. Е. Ворожейкин.

Соревнование: от прошлого к настоящему.
М.: Сов. Россия, 1990.— 224 с.

Нині все рідше й рідше у мовному обігу на всіх рівнях — від побутового до засобів масової інформації — зустрічається термін «змагання». Однією, мабуть, з найголовніших причин цього є те, що у нашій свідомості він існує не сам по собі, а лише у поєднанні з визначенням «соціалістичне». До цього змагання зараз ставлення якщо не негативне, то іронічне. В суспільній свідомості воно асоціюється нині переважно не з трудовою наснагою і підвищенням продуктивності праці, а з позазаконним примусом — могутнім важелем не стільки розв'язання, скільки заплутування економічних проблем за умов командно-бюрократичної системи, яка понад 70 років видавала себе за соціалістичну. Відмовляючись від такого «соціалізму», ми зараз безжалісно відкидаємо всю його атрибутику, все, що з ним пов'язане, немов би об'єктивні процеси і тенденції загальнолюдського змісту були вилучені з нашого суспільства зовсім. Найкращий доказ, що це не так — нинішня перебудова, повернення до одвічних цінностей, серед яких трудова діяльність — на одному з перших місць.

А де праця, там і змагання — споконвічна категорія, явище таке ж стародавнє, як і саме людство. Прагнення до першості, вдосконалення своєї діяльності внутрішньо іманентне людині, як суспільній істоті. Отже, змагання, як відносини між людьми з приводу успіхів у трудовій діяльності, властиве будь-якому суспільному устрою. Воно змінює відповідно до тієї чи іншої суспільно-економічної формації лише свою історичну форму, зберігаючи сутність, яка, звичайно, теж модифікується залежно від форми.

Про все це нагадує рецензована книга, присвячена аналізу історичного генезису змагальних відносин між людьми від первісного суспільства до сьогодення. Вже сама постановка проблеми свідчить про те, що перед нами не черговий кон'юнктурний витвір «про змагання», а глибоке історико-філософське дослідження, вперше здійснене в радянській, якщо не світовій, історіографії. Існує чимало праць про змагання за капіталізму, або конкуренцію, безліч розвідок про соціалістичне змагання, серед яких є, до речі, досить конструктивні, однак майже нічого не відомо про змагальні відносини у первісному, рабовласницькому та феодальному суспільствах. Тим більше бракує комплексного аналізу розвитку змагальних відносин протягом усієї історії людства. Першим кроком у цьому напрямі і є праця професора І. Є. Ворожейкіна, яка тим і заслуговує на увагу.

Особливо цікавим і новим у концептуальному відношенні є, на наш погляд, розділ книги, присвячений трудовій змагальності в стародавньому світі та середньовіччі. Аналізуючи всі доступні щодо цих періодів джерела, автор правомірно робить висновок про те, що змагальність починалася з прообщини, ставши одним з необхідних факторів прогресу в ту далеку епоху. В книзі вперше у науці докладно розглядаються та обґрунтовуються специфічні риси змагальних відносин за рабовласництва і феодалізму, доводиться їх роль як важеля суспільного розвитку.

На жаль, рівень новизни у постановці проблем та опануванні фактажу, заданих на початку монографічного дослідження, дещо знижується, коли йдеться про конкуренцію за капіталізму й змагання на соціалістичних засадах. Незважаючи на численні слушні зауваження, міркування та нові підходи, даний матеріал в цілому не виходить за межі усталених традиційних концепцій щодо цих питань. Конкуренція загалом розглядається як засіб капіталістичної експлуатації, а соцзмагання, незважаючи на всі його вади, які автор досить ретельно аналізує, — як явище прогресивне. Навряд чи на концептуальному рівні з цим можна повністю погодитися нині, коли капіталістична конкуренція щоденно доводить свої можливості щодо підвищення продуктивності праці й життєвого рівня, а соціалістичне змагання, таке, яке воно поки що є, навпаки, підтверджує свою неспроможність у розв'язанні цих проблем.

Осягнути неосяжне неможливо, але у книзі, що піднімає таку величезну проблему, як історичний генезис змагальних відносин, бажано було б хоч у самому загальному вигляді прослідкувати їх розвиток не лише в економічній, як це робиться здебільшого, а у політичній, соціальної, духовній галузях. Адже змагання там має не менше значення, ніж у галузі матеріального виробництва. Проте автор практично не торкається цього питання.

Під час подальшої розробки даної теми, в якій І. Є. Ворожейкін, безперечно, є піонером, можна побажати йому розширити своє дослідження з урахуванням всезагального характеру змагання і поглибити його, маючи на увазі новітні тенденції у розвитку нашого суспільства, яке крокує до ринку, політичного плюралізму, соціального розшарування, тобто в тому напрямі, де раціональне управління змагальними відносинами набуває такого значення, коли від рівня їх пізнання, керування ними залежатиме без перебільшення сама доля країни і кожного з нас.

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

Одержано 20.09.90.

А. Е. Гаврилюк.

Соціально-економічне забезпечення рішення продовольчої проблеми. На матеріалах роботи парторганізацій України.

Київ: Вища школа, 1989.— 230 с.

Монографія, що рецензується,— по суті перша ґрунтовна праця, в якій комплексно аналізуються проблеми соціального забезпечення розв'язання продовольчої програми. Дослідник, спираючись на широке коло партійних документів, різнобічні статистичні дані, матеріали союзної, республіканської, обласної та районної преси, робить спробу з позицій сьогодення всебічно осмислити глибинні процеси, що відбувалися на селі у 80-ті роки, узагальнити наявний досвід його соціально-економічної перебудови, розкрити позитивні і негативні тенденції його розвитку в світлі нинішньої аграрної політики партії, виробленої на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Важливо, що автор детально розглядає насамперед таку важливу проблему, як навчання, добір і розстановка кадрів на селі. Доводячи, що певна активізація цієї роботи пов'язана з рішеннями травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, основну увагу він приділяє аналізу процесу демократизації у здійсненні кадрової політики в умовах перебудови. На нашу думку, заслугою автора є насамперед новий підхід до вивчення проблеми кадрів для села, що полягає в аналізі соціальної орієнтації кадрів. Мається на увазі виховання таких навичок у роботі, які спрямовують діяльність майбутнього керівника на прояв постійної турботи про соціальні потреби людей: житлово-побутові умови, поліпшення умов праці, утвердження принципів соціальної справедливості тощо. Не можна не погодитись з думкою дослідника, що недооцінка необхідності швидкого розвитку соціальної сфери— загальний недолік вчорашніх випускників вузів, технікумів та училищ сільськогосподарського профілю.

Цікавим вбачається аналіз типових прикладів уваги чи ігнорування соціальних потреб сільських трудівників. Не викликає заперечень висновок про те, що відсутність належної уваги до соціальних потреб і запитів людей з боку багатьох керівників господарств в період застою— віддзеркалення загального зневажливого ставлення до цієї важливої проблеми. З інтересом читаються сторінки, де мова йде про рішучих і компетентних керівників господарств, які навіть у застійний період нерідко на свій страх і ризик вели будівництво об'єктів соціально-культурного призначення, житла. В кінцевому підсумку, зауважує автор, такі керівники виявилися на висоті вимог часу, оскільки зуміли відвернути, або звести до мінімуму міграцію із своїх сіл працездатних людей, особливо молоді, забезпечити господарство необхідною робочою силою. Заслугує схвалення прагнення О. Ю. Гаврилюка розкривати історичний процес через діяльність конкретних людей, що характерно

для усіх розділів книги. Значну увагу він приділив не лише узагальненню позитивного досвіду роботи з кадрами у різних областях республіки, а й виявленню витоків і тенденцій негативних явищ, механізму їх зародження і розвитку.

Ефективним є підхід автора до розкриття досвіду розв'язання такої гострої соціальної проблеми, як будівництво житла, об'єктів соціально-культурного і побутового призначення в сільській місцевості. Наведений у книзі новий фактичний матеріал по Дніпропетровській, Львівській, Черкаській, Чернівецькій, Харківській та деяких інших областях значно розширює нашу уяву про характер і глибину цих процесів.

Важливо, що автор приділив увагу проблемі так званих «неперспективних» сіл. Позиція автора, підкріплена аналізом значного фактичного матеріалу, однозначна: волонтаристський принцип поділу сіл на перспективні та «неперспективні» завдає великої шкоди соціальному розвитку села, посилює міграцію сільського населення, насамперед молоді, в міста. По суті, наголошує автор, це не що інше, як пряме відлуння «суцільної» колективізації. І все ж навіть в ті застійні роки не всі партійні комітети піддалися цій авантюрі. Про це свідчить, наприклад, діяльність Херсонського обкому партії. Боротьбу з необґрунтованістю «неперспективних» сіл вели й інші обкоми партії республіки, зокрема партійні комітети Ровенської і Кримської областей. В результаті список «неперспективних» сіл цих областей значно скоротився.

Відзначається новизною й підхід автора до розкриття такої проблеми, як поліпшення умов праці трудівників села. При цьому дослідник не обмежується аналізом лише таких напрямів роботи, як оснащення колгоспно-радгоспного виробництва новою технікою, механізація тваринницьких ферм, скорочення ручної праці, впорядкування режиму робочого дня. Він показує, що настрої людей, а значить і їх ставлення до праці, самовіддача багато в чому залежать від морально-психологічного клімату в колективі, від дотримання принципу соціальної справедливості.

На наш погляд, у монографії мав би бути більш детальний аналіз розвитку різних форм господарювання на землі. Наприклад, тривалий період ведеться гостра полеміка щодо фермерства. Є чимало людей, які виступають за негайний розподіл землі і за впровадження приватної власності. З іншого боку, поширюється твердження, що колгоспи й радгоспи ще далеко не розкрили своїх потенціальних можливостей. Дослідник міг би висловити і своє ставлення до цих гострих, полемічних проблем. Проте в книзі цього не простежується.

Характерною рисою рецензованої книги є те, що її автор звертає увагу на існуючі проблеми. Це стосується й розділів, у яких дається аналіз питань про добробут, розвиток торговельного і комунально-побутового обслуговування сільського населення, культурно-освітньої роботи на се-

лі, охорони здоров'я сільських трудівників, фізкультурно-масової роботи. Зокрема, автор зупиняється на проблемі запровадження у колгоспах ще з 1966 р. гарантованої грошової оплати праці селян, доводить, що це призвело до серйозних негативних наслідків, оскільки грошова оплата зробила колгоспника споживачем. Не одержуючи на заробіток зерна, фуража, багато колгоспників змушені були скорочувати поголів'я корів, свиней, овець та іншої живності.

Разом з тим не можна не погодитися з міркуванням О. Ю. Гаврилюка про те, що нині, коли відкривається широке коло для виявлення ініціативи й господарської кмітливості, не варто забувати і про наявні позитивні моменти минулих років, не відмовлятися від цінних здобутків у соціальному розвитку села. Саме аналіз такого досвіду читач знайде на сторінках рецензованої книги. Власне з цієї точки зору заслуговує на увагу спроба автора проаналізувати перший досвід соціального розвитку села в умовах перебудови, дати рекомендації щодо дальшого вдосконалення роботи по соціальному забезпечен-

ню розв'язання продовольчої проблеми. Сильною стороною книги є також намагання дослідника відійти від сухого, академічного викладу матеріалу, надати йому більш емоційного, публіцистичного характеру.

На жаль, не всі питання монографії висвітлено з достатньою повнотою. Це стосується, зокрема, розділу, в якому йдеться про добробут трудівників села. Тут, на наш погляд, має місце деяка фрагментарність, недостатній аналіз реальних процесів, мало узагальнюючих висновків, відчувається схильність до деяких звичних стереотипів.

В цілому ж монографія О. Ю. Гаврилюка заслуговує позитивної оцінки. Автор по суті вперше зробив спробу комплексно проаналізувати найважливіші проблеми соціального розвитку села. Ця книга, на нашу думку, дасть можливість читачам ознайомитися із досвідом розвитку соціальної сфери на селі в умовах перебудови.

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ)
М. В. ТРАФ'ЯК (Тернопіль)

А. Г. Кавтарадзе.

Военные специалисты на службе Республики Советов. — 1917—1920 гг.

М. : Наука, 1988. — 278 с.

В кінці 30-х років над країною лунали пісні про любимого наркомом і творця Червоної Армії К. Ворошилова. У 1929 р. він опублікував книгу «Сталін і Червона Армія», в якій до непристойності розхвалював вождя. З часом і те, й інше забулося. Тепер, у період перебудови та істотного перегляду нашого минулого, коли повертаються в історію ставалося б назавжди викреслені з неї імена, можна все частіше прочитати про «вождя РСЧА» Л. Троцького. Та чи може подібна персоніфікація дати справді глибоку й вичерпну відповідь на ряд до цього часу не розв'язаних істориками питань, пов'язаних з історією створення Радянської Армії. В найбільш загальному плані їх можна сформулювати так: яким чином молодій Країні Рад вдалося створити армію, якій не змогли протистояти ні армії внутрішньої контрреволюції, ні іноземні? Чи перемоги, отримані Червоною Армією були забезпечені виключно політичним керівництвом, безмежним героїзмом та класовою ненавистю її бійців до ворога, чи поряд з цим цій армії було властиве володіння всіма компонентами військового мистецтва? Якщо останнє їй було притаманне, то хто ж був носієм специфічного військового знання, яке, власне, й робить армію армією, а не озброєним натовпом чи в кращому випадку партизанським формуванням.

Питання звучать буденно, а от чесна і відверта відповідь на них лише тепер

поступово пробиває собі шлях до історичної літератури. Саме тому й хотілося б звернути увагу читачів на рецензовану монографію. Що ж відрізняє її від величезної кількості праць про Червону Армію, написаних на попередніх етапах розвитку радянської історичної науки? Насамперед, слід відзначити новаторську спробу розглянути створення РСЧА не через добре відомий і досліджений у деталях шлях загальнополітичних рішень Комуністичної партії, а через заходи суто військові, пов'язані з використанням кадрів старої армії, здобутків військової науки й практики. Саме завдяки цьому поява праці О. Г. Кавтарадзе стала важливою віхою у процесі відновлення історичної правди, зокрема у вивченні подій Великого Жовтня та громадянської війни. В додатках і табличках, які органічно пов'язані зі змістом і в ряді випадків підтверджують й доповнюють висновки автора, наведені прізвища сотень військових спеціалістів, героїв громадянської війни, що зробили значний вклад у будівництво Червоної Армії, в її перемогу над силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Вони заслуговують на те, щоб їхні імена були повернуті народу.

Завдання рецензованого дослідження — розгляд вузлових питань залучення командного складу старої армії до військового будівництва і захисту Радянської держави (с. 14). За багато років вивчення вищезазначеної проблеми визначалися різні точки зору на неї. О. Г. Кавтарадзе намагається з ряду питань обґрунтувати свою позицію. Праця відзначається новизною, оригінальністю постановки проблем та вирішення їх, глибоким осмисленням й

узагальненням величезного фактичного матеріалу. Безумовно, стануть ще предметом спеціального обговорення спеціалістами сформульовані автором поняття «військові спеціалісти», «військова інтелігенція», наведені ним кількісні дані про тих офіцерів, які одразу із зброєю в руках виступили проти Жовтня, а також тих, що служили у Червоній Армії.

Монографія написана на широкій джерельній основі. Переважна більшість архівних документів уперше введена автором до наукового обігу. Це дало можливість по-новому висвітлити різнопланові аспекти теми, яка досліджується. Безперечним достоїнством книги є те, що в ній ґрунтовно проаналізовано стан офіцерського корпусу російської армії напередодні Жовтня 1917 р. На основі різноманітних документів, а також опублікованих матеріалів автор прагне встановити чисельність офіцерського корпусу, дослідити основні тенденції його соціального оновлення за роки світової війни, проаналізувати ставлення офіцера до Жовтневої революції. У книзі показано різнобічну діяльність органів Радянської влади по залученню на свій бік генералів та офіцерів старої армії. Зокрема, висвітлені питання, пов'язані з їх співробітництвом з Радянською владою у ранні військових експертів, консультантів-інструкторів у перші місяці після Жовтневої революції, під час придушення антирадянських заколотів, на мирних переговорах у Брест-Литовську, при створенні нових військово-учбових закладів, у ході нарад з організації відсічі кайзерівським військам, що вторглися на територію країни, в процесі радянського військового будівництва і збройної боротьби за владу Рад.

Проте не з усіма висновками і твердженнями автора рецензованої праці можна погодитися. Так, на наш погляд, потребує уточнення наведена автором чисельність офіцерського корпусу армії на жовтень 1917 р. — 250 тис. чол. (с. 28). По-перше, дослідник не враховує, що поза військово-учбовими закладами за роки війни до 1 травня 1917 р. перший офіцерський чин отримали близько 27 тис. чол. (це насамперед солдати, які одержали це звання за бойові відзнаки та за поданням строевого начальства для поповнення некомплекту)¹. По-друге, посилення на одне й те ж джерело автор, повторюючи помилку Л. М. Спірина², вважає, що після лікування за роки війни в армію повернулося 16 126 офіцерів. Проте ця цифра стосується лише 1916 р. Всього ж за роки війни (по 1 серпня 1917 р.) в тил було евакуйовано 76 918 офіцерів, а повернулося на службу 59 740 чол. Безповоротні втрати на кінець 1917 р. становили 31 142 офіцери. Врахування цих моментів допомогло б автору дещо змінити свої погляди щодо чисельності офіцерського корпусу армії в жовтні 1917 р.

¹ ЦДВІА СРСР, ф. 366, оп. 2, спр. 214, арк. 79.

² Спирин Л. М. В. И. Ленин и создание советских командных кадров // Военно-истор. журн.— 1965.— № 4.— С. 11.

На основі неперевіраних даних (Головин Н. Н. Военные усилия России в мировой войне.— Париж, 1939, т. 2.— С. 212) автор дійшов помилкового висновку, що до 80% прапорщиків походили з селян і тільки 4% — з дворян (с. 27). Це не підтверджується документами Головного управління військово-учбових закладів про станове походження юнкерів військових училищ в роки війни та аналогічними матеріалами щодо вихованців шкіл прапорщиків, які зберігаються в Центральному державному військово-історичному архіві СРСР. За ними, кількість офіцерів — вихідців з селян — була значно нижчою, а офіцерів з дворян — дещо вищою, ніж наводить автор.

Характеризуючи кількісний та соціальний склад офіцерського корпусу напередодні жовтня 1917 р., автор обходить дуже важливе питання щодо його політичної диференціації. Ми вважаємо, що успіхи Радянської влади в реалізації політики позалучення офіцерів і генералів старої армії для участі в будівництві збройних сил нової, робітничо-селянської держави й організації захисту соціалістичної Вітчизни певною мірою були детерміновані їхньою безпосередньою участю в політичній боротьбі, результатами діяльності більшовицької партії серед офіцерів ще в період підготовки Жовтня.

Безперечно, заслуговують на увагу припущення О. Г. Кавтарадзе щодо кількісних наслідків політичного розмежування офіцерського корпусу у ставленні до Жовтневої революції: 30% офіцерів служили в Червоній Армії, 40% — у білогвардійських формуваннях, 30% — не брали участі у громадянській війні взагалі (с. 166—167). Не піддаючи сумніву цих висновків у цілому, слід зазначити, що спроби автора обґрунтувати чисельність офіцерів та генералів старої армії в лавах Червоної Армії на кінець громадянської війни, дійсно, можна вважати лише «цілком орієнтованими» (с. 175). Ця кількість виводиться дослідником з складання офіцерів, що добровільно вступили до неї (приблизно 8 тис.), мобілізованих (48 409 чол.) та тих, що служили у білогвардійських формуваннях, а згодом перейшли на бік Червоної Армії чи були захоплені у полон і залучені до служби на командних посадах у червоноармійських частинах (12 тис.; с. 165—166, 175, 214). Автор розглядає ці величини як статичні. Поза його увагою залишається та обставина, що певна кількість з них загинула в боях, була демобілізована за станом здоров'я або дезертирувала. До того ж 12 тис. офіцерів, що служили раніше у білих арміях, можливо, були враховані і при визначенні чисельності їхнього командного складу.

Потребує уточнення й наведені в книзі кількості шкіл прапорщиків та їхній перелік. Автором не згадані дві Житомирські школи, Владикавказька, Усть-Іжорська, Псковська і деякі інші. Зустрічаються у праці й дрібні фактичні неточності. Так, на с. 79 неправильно вказане військове звання О. І. Єгорова (9 листопада 1917 р. наказом по армії та флоту йому було присвоєно чергове звання — полковник);

на с. 75 — військове звання генерал-майора М. О. Сулеймана. До того ж його фотографія подається серед штаб-офіцерів, а не генералів. В додатку № 5 «Військові спеціалісти — командуючі арміями» відсутні відомості про партійність А. І. Геккера, члена більшовицької партії з вересня 1917 р., а на с. 207 — начальника штабу Українського фронту полковника Є. І. Бабіна, члена РСДРП(б) з травня 1917 р.

Рецензована праця певною мірою підводить підсумки вивчення проблеми й разом з тим дає змогу виділити основні напрями дальших досліджень. Найважливішими з них є вивчення стану офіцерського корпусу російської армії напередодні Великого

Жовтня; ставлення генералів та офіцерів старої армії до Жовтневої революції, їхнє співробітництво з Радянською владою в період будівництва Червоної Армії на добровільних засадах; діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямована на зміцнення Червоної Армії командними кадрами після VIII з'їзду партії та ін. Розробка цих питань сприятиме комплексному висвітленню багатьох непрочитаних сторінок нашої вітчизняної історії.

А. О. БУРАВЧЕНКОВ (Київ),
В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

Одержано 15.02.89.

Д. Д. Лаппо.

Юозас Варейкіс.

Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство, 1989.— 255 с.

В умовах революційної перебудови, яка все глибше охоплює історичну науку, значно зросла увага дослідників до вивчення персоналій. Повертаються забути з різних причин імена, відновлюється правда про здавалося б добре відомих діячів, переосмислюється їхня роль в нашій непростій, нерідко навіть драматичній історії. Виходячи з важливості такої роботи, зазначу, що без неї справжнє відродження історичної правди, мабуть, немислиме.

Рецензована праця воронезького історика присвячена славному сину литовського народу, полум'яному інтернаціоналісту Ю. М. Варейкісу, який за своє коротке життя пройшов шлях від простого робітника і рядового революціонера до видатного діяча КПРС і Радянської держави. Особливо вражає широта географії його діяльності. Сповнена революційного горіння і постійного творчого пошуку, вона проходила в Підмосков'ї і на Україні, в Сибіру і Білорусії, Азербайджані і Туркестані, Москві і Центральному Чорнозем'ї, Поволжі і на Далекому Сході. На основі багатой документарної бази автор висвітлює найважливіші віхи життя свого героя.

Дана книга вигідно відрізняється від інших досліджень (в тому числі й першої книги самого автора — «Йосиф Варейкіс», опублікованої в 1966 р.), оскільки написана з врахуванням нових підходів і сучасних вимог. На широкому загальноісторичному фоні в ній простежуються процес формування світогляду молодого революціонера, становлення його ділових та ідейно-моральних якостей, набуття організаторських навиків, активна участь в революції і громадянській війні, здійсненні завдань соціалістичного будівництва, нарешті, останній період життя, що трагічно обірвалося в сталінських катівнях.

Вісімнадцятирічним юнаком, в серпні 1913 р., Варейкіс вступив в ряди більшовицької партії, назавжди пов'язавши свою долю з революційною справою. Відразу

після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції стає одним з керівників Подольської Ради робітничих і солдатських депутатів Московської губернії. Там, в Підмосков'ї, пройшов він свої перші політичні університети, став на тернистий шлях пролетарського революціонера.

В діяльності Ю. М. Варейкіса значне місце посідала Україна. Двічі, спочатку в 1917—1918 рр., а потім в 1923—1924 рр. доля революціонера, партійного працівника кидала його на Україну. З серпня по грудень буремного 1917 р. він, являючись членом Катеринославського комітету РСДРП(б), секретарем міської Ради робітничих і солдатських депутатів, наполегливо боровся за втілення в життя ленінського курсу на перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади. З січня по травень 1918 р. Ю. М. Варейкіс працював секретарем Донецько-Криворізького обласного комітету РКП(б). Одночасно (з утворенням Донецько-Криворізької Республіки) він — народний комісар соціального забезпечення цієї республіки. Це був період здійснення перших революційних перетворень в Донкривбасі і мобілізації сил робітників та селян на боротьбу проти німецьких і австро-угорських інтервентів. Автор висвітлює участь Варейкіса у вирішенні цих важливих і складних завдань. В подальшому Ю. М. Варейкіс очолював відповідно Сибірський губком РКП(б), Вітебський губревком і губвиконком, був заступником голови Бакинської Ради, членом бюро ЦК Компартії Азербайджану. В серпні 1923 р. (тобто після майже п'ятирічної перерви) він вдруге приїхав на Україну, де по лютий 1924 р. працював головою Київського губкому КП(б)У. На цій посаді Варейкіс активно боровся за здійснення нової економічної політики, відродження народного господарства, втілення в життя завдань соціалістичного будівництва на Київщині.

З сторінок книги перед читачем постає живий образ людини, беззавітно відданої справі революції, інтересам простого народу, особистість рідкісно багатої вдачі. Де б він не працював, чи очолюючи той чи інший обком або крайком партії, чи заві-

дуючи (з жовтня 1924 по січень 1926 р.) відділом преси ЦК РКП(б), всі свої сили, весь свій великий організаторський талант віддавав дорученій справі. Як свідчить автор, Варейкіс був не тільки талановитим організатором, а й видним пропагандистом ленінських ідей. Він написав про В. І. Леніна ряд статей, спогади, аргументовано захищав ленінські ідеї від фальсифікацій і перекручень. В цілому його творчий доробок лише книжкових і брошурих видань налічує майже 70 праць.

Позитивною стороною дослідження є те, що діяльність цієї людини розкривається в тісному зв'язку з багатьма іншими партійними і радянськими працівниками. Невипадково в ньому вміщено короткі біографічні довідки майже тридцяти активних діячів революційного руху і соціалістичного будівництва в нашій країні. Відомо, що пошук найбільш раціональних шляхів побудови соціалізму носив непростий, суперечливий характер. Після смерті В. І. Леніна ідейно-політична боротьба в партії країні в цілому сильно загострилась. Не в останню чергу це було викликане суперечностями, які розгорілися між членами Політбюро ЦК ВКП(б) за лідерство в партії. В цій боротьбі Варейкіс, як і переважна більшість керівних діячів, став на бік Сталіна.

Важливо, що в рецензованій праці об'єктивно і всебічно, без замовчування негативних сторін відтворюється образ Варейкіса, його роль в формуванні командно-адміністративної системи, культури особи Сталіна. Зокрема, 21 грудня 1929 р. він опублікував статтю «І. В. Сталин», в якій заслуги Сталіна в революційному русі, перемозі Великого Жовтня, розвитку марксизму поставив в один ряд з заслугами Леніна. «Сталин,— підкреслюється в ній,— по праву зайняв становище вождя,

лідера, політичного керівника і теоретика партії». Цю ж думку висловлював він в своїй книзі «Всепобеждающая партия Ленина — Сталина», виданій в 1936 р. в Сталинграді.

Книга Д. Д. Лаппо примушує читача замислитися над гострими проблемами минулого і, зокрема, чому такі чудові представники ленінської школи, як Варейкіс підтримали Сталіна, стали співучасниками створення його диктатури. Які причини їх відступу від ленінської політики з найважливіших питань соціалістичного будівництва?

На жаль, в книзі зустрічаються й окремі недоліки, в тому числі поверхові сюжети, догми й стереотипи. Зокрема, по старій, по суті, ще сталінській схемі відображена проблема троцькізму і боротьба з ним в 20-ті роки. Лише в позитивному плані описується робота Варейкіса в керівних органах Донецько-Криворізької республіки, хоча в радянській історіографії недвозначно негативно оцінюється навіть сам факт створення даної республіки.

В цілому в діяльності Ю. М. Варейкіса, як видно з книги, була радість творення нового і гіркий присмак окремих невдач, відчуття величчя цієї справи, за яку вперше в історії влязалась ленінська партія і нелегкі сумніви щодо шляхів її втілення. А потім наступив трагічний фінал від жахливого сталінського свавілля. Безсумнівно, що правдива розповідь про життєвий шлях славних представників покоління Великого Жовтня допомагає повніше розкрити революційний взаємозв'язок історичного минулого з сучасністю, усвідомити його уроки. В цьому полягає ще одна позитивна сторона рецензованого дослідження.

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ)

В. Є. Задорожний

Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях.

Львів : «Вища школа», 1989.— 150 с.

Монографія В. Є. Задорожного викликала у дослідників, студентів і краєзнавців чималий інтерес. Автор на значному архівному матеріалі, який вперше вводить до наукового обігу, висвітлив одну із забутих сторінок вітчизняної історії — товарне виробництво і торгівлю на західноукраїнських землях в період формування капіталістичних відносин. З інтересом читається вступна частина, де дослідник розкрив свою творчу лабораторію, з повагою ставлячись до своїх попередників. Автор звернув увагу читача на широку джерельну базу, чим допоміг заглибитись у вивчення проблеми генезису капіталізму на Україні, прослідкувати процес становлення всеукраїнського внутрішнього ринку.

У перших двох розділах рецензованої праці розповідається про розвиток товар-

ного виробництва у сільському господарстві і промисловості, а в наступних — про організацію внутрішньої і зовнішньої торгівлі на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. Тема належить до розряду не вивчених.

Монографія В. Є. Задорожного претендує на наукову новизну. В ній уперше комплексно висвітлено питання товарного виробництва і торгівлі на всіх західноукраїнських землях у період кризи феодалізму. Економічні й соціальні структури автор розглянув на регіональному і галузевому рівні методом аналізу та синтезу. Джерельну основу рецензованої праці становлять документи центральних, республіканських і обласних архівів СРСР, рукописні матеріали наукових бібліотек, австрійська, польська, російська, угорська та українська преса, а також мемуари.

Автор приділив особливу увагу поміщицькому торговельному землеробству, яке в умовах товарного господарства сприяло зміцненню українського внутрішнього ринку і викликало чимало проблем, пов'я-

заних з інтенсивним розвитком сільського господарства і промислового виробництва. Грунтовний аналіз джерел дав змогу встановити шляхи проникнення товарно-грошових відносин і у селянські господарства. Щоправда, хотілося б довідатися, як же поглиблення товарно-грошових відносин впливало на розшарування селянських мас. На жаль, це питання в монографії висвітлено слабо.

Важливо, що в книзі відведено багато місця містам — значним центрам виробництва і торгівлі. У них, відзначає автор, збільшувалася частка населення, яке в першій половині XIX ст. повністю поривало зв'язки із землеробством і займалося ремеслом та торгівлею. Проте автор фактично обійшов такий важливий факт, як становлення пролетаріату і буржуазії — основних класів капіталістичного суспільства, які формувалися на українських землях. Хотілося б також знати і національний склад міського населення, ступінь концентрації капіталу, систему управління, що складалася. Адже панувала думка, що міста заселяли іноземці, витісняючи українців у села чи в гори.

Два останні розділи монографії дають уявлення про організацію внутрішньої і зовнішньої торгівлі на західноукраїнських землях. В першій половині XIX ст., відзначив автор, там панувала караванно-ярмаркова і поступово утверджувалася стаціонарна торгівля, що набувала спеціалізованого характеру, наближаючись до форм капіталістичного обміну. Та все ж у торговельному житті населення значну роль відігравали і ярмарки та базари, які збереглися і в наш час. На них вирувало життя. В. Є. Задорожний справедливо зауважив, що ярмарки в епоху феодалізму (і капіталізму) були своєрідними народними виставками. Водночас вони відігравали значну роль і в міжнаціональному спілкуванні, обміні інформацією, поширенні усної народної творчості, традицій. На жаль, роль ярмарок в економічному і культурному житті українського народу в книзі не дістала належного висвітлення.

У період становлення капіталістичних відносин постійна торгівля була одним з основних свідчень появи нового ладу. Од-

нак автор розглянув це питання побіжно. Важко погодитися з його твердженням про те, що в першій половині XIX ст. «піднесення торгівлі гальмували феодально-кріпосницькі відносини». У той час на західноукраїнських землях ще не було внутрішніх митниць, та й феодалі були зацікавлені в коштах, які давала торгівля. То чому ж вони гальмували її?

Заключний розділ присвячено зовнішньоторговельним зв'язкам Галичини, Буковини й Закарпаття. Автор розповів про налагодження їх з Наддніпрянською Україною і Росією, про значення транзитної торгівлі та відносин з європейськими країнами. Однак якщо взаємозв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією висвітлені ним більш-менш докладно, то відносинам із західноєвропейськими країнами відведено всього лише 6 сторінок. Водночас, як свідчать джерела, багато найрізноманітніших товарів експортувалося в Західну Україну саме з Австрії, Угорщини, країн Балканського півострова, німецьких земель, Італії, Франції. Широком був і імпорт до тих же країн. Варто було б більше уваги звернути на висвітлення тісних відносин між містами Західної, Центральної і Південної України. Існували традиційні зв'язки між окремими ярмарками. Вони також лишилися поза увагою автора.

В монографії зроблено продумані висновки. Читач з них довідається, що феодально-кріпосницькі відносини і колоніальна залежність стримували економічний поступ західноукраїнського регіону. Добре складено автором довідковий та бібліографічний розділи. Щоправда, в книзі трапляються стилістичні огріхи, повтори (див., наприклад, стор. 27 і 29, де йдеться про бджільництво, та ін.). В цілому ж автору вдалося стисло висвітлити стан розвитку товарного виробництва і торгівлі на території західноукраїнських земель в першій половині XIX ст., показати, як розвивався внутрішній ринок, у який втягувалися всі українські землі.

І. Г. ШУЛЬГА (Вінниця)

Одержано 24.05.90.

Горина Л. В.

Марин Дринов — историк и общественный деятель.

М.: Изд. Моск. ун-та, 1986.— 208 с.

Монографія Л. В. Горіної приваблює передусім невідомим інтересом до особи видатного славіста.

Автор використала широке і різноманітне коло джерел: загальну та спеціальну літературу, друковані джерела, архівні документи, серед яких важливе місце займають матеріали особистого архіву М. С. Дринова у Софії.

Структура праці базується на поширеній в радянській історіографії «стабільно-проблемній моделі»¹. В ній визначаються опорні елементи: науково-біографічний нарис життя М. С. Дринова, аналіз його суспільно-політичної і педагогічної діяльності, характеристика історичних поглядів ученого. Немає сенсу докладно переказувати зміст кожного з розділів. Читач відшукає в них багатий і цікавий фактичний матеріал, котрий розповідає про формування світогляду М. С. Дринова, умови його життя в Росії та за кордоном, про широкі

¹ Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский.— М., 1974.— С. 53.

наукові зв'язки історика тощо. Все це дозволяє скласти досить цілісне уявлення про творчий шлях М. С. Дринова. В рецензії ж хотілося б звернути увагу на авторську характеристику деяких основних питань обраної нею теми.

Заслуга Л. В. Горіної в тому, що вона по-новому підійшла до оцінки історичних поглядів вченого. Вони розглядаються нею, як яскравий вияв «прогресивного балканського романтизму» (с. 175—177). Нагадаємо в зв'язку з цим, що інші радянські дослідники характеризують творчий шлях М. С. Дринова як еволюцію від слов'янофільства до позитивізму², або ж пишуть про відлуння романтизму (навіть революційного демократизму) в його працях³. Перевага концепції Л. В. Горіної полягає в тому, що вона допомагає, по-перше, дати комплексну оцінку творчості М. С. Дринова, котрий був, як відомо, не тільки істориком, а й видатним філологом, мовознавцем, етнографом, а, по-друге, розглянути його наукову діяльність в єдиному контексті культурно-національного розвитку болгарського народу у середині XIX ст. Разом з тим позиція, яку займає Л. В. Горіна, дає привід для розгортання наукової дискусії. Названі нею особливості світогляду М. С. Дринова (підкреслена увага до минулого свого народу, розвиток його мови, літератури, міфології і фольклору, пристрасна публіцистична інтерпретація фактів, критичне ставлення до джерел — с. 177) не стільки свідчать на користь думки автора, скільки допомагають охарактеризувати окремі риси творчої особистості вченого. Вони притаманні й деяким іншим історикам того часу, зокрема М. І. Костомарову⁴, і, таким чином, втрачають свою балканську специфіку.

Певні труднощі викликає визначення об'єктивного характеру суспільно-політичних поглядів М. С. Дринова. В радянській історіографії ця проблема також може бути віднесена до дискусійних. Так, І. С. Ильчук — автор кандидатської дисертації про М. С. Дринова — в кінці 50-х — на початку 60-х років намагалася довести, що ідеї революційної демократії вплинули на світогляд і діяльність історика. В 1978 р. про ти цього виступили А. І. Мітрьєв і О. М. Сурков⁵. Автор рецензованої праці відшукала, на нашу думку, найбільш вдалий шлях вирішення даного питання. Л. В. Горіна, говорячи про те, що погляди М. С. Дринова були досить суперечливі і в цілому не виходили за межі помір-

кованого лібералізму, не виключає їх деякої демократизації під впливом Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії (с. 94, 98, 111). Подив виключає лише те, чому окремих параграфів, присвячених політичним поглядам вченого, охоплює період тільки до кінця 70-х років XIX ст. (с. 98—111).

Загальновідомо, що М. С. Дринов після свого остаточного повернення до Росії на початку 80-х років XIX ст. не створив великих узагальнюючих праць, які б дорівнювали за значенням його магістерській і докторській дисертаціям. Деякі дослідники були схильні вбачати в цьому кризові тенденції. Л. В. Горіна переконливо спростовує цю точку зору. Вона показала, що в останній період своєї наукової діяльності М. С. Дринов плідно працював над проблемами болгарського мовознавства, розробляв нові учебні і спеціальні курси із слов'янознавства в Харківському університеті. Дослідниця зміни в тематиці його творчості цілком справедливо пов'язує із змінами, котрі сталися в історичній долі болгарського народу, який добився незалежності внаслідок російсько-турецької війни 1877—1878 рр. У цих умовах ідеї, що надихали історика раніше, певною мірою втратили свою актуальність (с. 178).

Привертають увагу опубліковані нею факти про близькість Дринова до слов'янофілів, ставлення до деяких внутріполітичних подій в країні. Однак автор, на нашу думку, дещо поспіхом зараховує В. О. Ключевського до складу його близьких друзів (с. 18, 20—21), не наводячи жодних прямих доказів на користь цього. Вимагає пояснень і висновок про вплив студентських заворушень у Петербурзі й Москві 1861 р. на формування світогляду вченого (с. 20).

Говорячи про недоліки праці, не можна не зробити докір авторові за надто вже кудий історіографічний огляд літератури з проблеми. Він має, швидше, бібліографічний характер. Незрозуміло, чому Л. В. Горіна твердить, що «немає публікацій, які б торкалися початкового етапу його (Дринова.— В. К.) наукового шляху, зокрема, періоду навчання в Київській семінарії...» (с. 10). Цьому питанню присвячено змістовну статтю Л. Г. Ляшенко «Навчання М. С. Дринова у Києві», надруковану в «Українському історичному журналі» в 1961 р.⁶ Дослідниця не згадала й публікацію Н. С. Шумади «Фольклористична діяльність М. С. Дринова на Україні»⁷.

При можливому перевиданні монографії авторові слід розширити історіографічний огляд наукових видань з теми, щоб чітко визначити своє ставлення до висловлених попередниками суперечливих оцінок життєвого і творчого шляху М. С. Дринова. Бажано було б також більше уваги приділити зв'язкам історика з Україною, де він прожив більш як 30 років. Безумовно, текст

² Славяноведение в дореволюционной России: Библиограф. словарь.— М., 1979.— С. 29, 148.

³ Боброва С. П. М. С. Дринов и Апрельское восстание 1876 г. в Болгарии // Вопросы истории славян.— 1980.— Вып. 6.— С. 87—98.

⁴ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк).— Киев, 1984.— С. 37—38, 43, 71 та ін.

⁵ Мітрьєв А. І., Сурков О. М. До питання про оцінку Марина Дринова як історика-славіста // Вісн. Харк. ун-ту.— 1978.— № 167.— С. 66—73.

⁶ Ляшенко Л. Г. Навчання М. С. Дринова у Києві // Укр. іст. журн.— 1961.— № 6.— С. 149—150.

⁷ Шумада Н. С. Фольклористична діяльність М. С. Дринова на Україні // Нар. творч. та етногр.— 1964.— № 1.— С. 49—56.

книги потребує і редакційної правки. Йдеться не тільки про деякі стилістичні огріхи (с. 139, 168, 173—174, 182) чи повтори (с. 99, 128, 163), а й прикриті помилки в оформленні наукового апарату: зміст посилань №№ 84—86 на с. 189 не відповідає тексту, вміщеному на с. 11—12. Вважаємо, що видання лише виграло б, якби автор доповнила його іменним покажчиком.

Позитивно оцінюючи проведену Л. В. Горіно роботу, ми далекі від думки, щоб вважати всі питання життя й творчості М. С. Дринова остаточно вирішеними. Зокрема, чекають свого висвітлення такі теми, як ставлення вченого до «університетської»

політики самодержавства та до революційних подій 1905 р. у Росії, без чого висновки про політичні погляди історика здаються неповними. Необхідно розв'язати проблему впливу російської історичної науки середини—другої половини XIX ст., передусім її видатного представника С. М. Соловйова, на нього. Ще й досі не визначено склад «школи» учнів М. С. Дринова, її особливості. Попри всі згадані недоліки, книга приверне увагу не тільки радянських, а й зарубіжних дослідників.

В. В. КРАВЧЕНКО (Харків)

Одержано 13.01.87.

* * *

Бібліографія праць про пам'ятки історії Великої Вітчизняної війни

Важливу роль у пропаганді та популяризації пам'яток історії Великої Вітчизняної війни виконують Державна історична бібліотека УРСР та обласні універсальні наукові бібліотеки республіки. Так, певне виховне значення мають історичні знання про ті пам'ятки, що присвячені подіям та героям минулої війни, зокрема, меморіальні комплекси «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» та «Парк вічної Слави», обеліск на честь міста-героя Києва, курган Безсмертя, монумент Бойової Слави радянським танкістам. Не може лишатися байдужою людина, що познайомилася з матеріалами про героїчну оборону Києва в 1941 р. та його визволення від фашистських окупантів у 1943 р., про пам'ятки на честь воєначальників і воїнів Радянської Армії, які відзначилися в цих боях, киян, що билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної, героїв Київського підпілля тощо.

Бібліографічну інформацію про ці та інші монументи, встановлені у столиці УРСР та Київській області, можна знайти в бібліографічних покажчиках ДІБ УРСР: «Пам'ятники истории и культуры Киева», «Пам'ятники истории и культуры Киевской области», «Пам'ятники і пам'ятні місця Києва», «Історія Києва» — до 1500-річчя міста, «Библиографический указатель документов, материалов и библиографических пособий о памятниках истории и культуры Украинской ССР», «История фабрик и заводов Украинской ССР», «Міста-герої України» тощо.

Про пам'ятки Великої Вітчизняної війни йдеться також у бібліографічних виданнях, що видають інші бібліотеки: «Визначні і пам'ятні місця України», «Києву — 1500 років» (ДРБ УРСР ім. КПРС), «Пам'ятники славы и бессмертия» (Одеська

б-ка ім. О. М. Горького), «Мемориальные ансамбли и памятники на территории СССР, посвященные Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» (Наук. б-ка Акад. художеств СРСР), «Пам'ятники истории и культуры г. Севастополя» (Севаст. центр. міськ. б-ка) тощо.

Цікавий і досить цінний матеріал з питань патріотичного виховання молоді, а також з історії пам'яток та пам'ятних місць, пов'язаних з героїчною боротьбою радянських людей проти фашизму (поля битв, переправи, штаби й командні пункти, рубежі оборони, місця висадки десантів, воєнно-оборонні споруди, братські й поодинокі могили наших воїнів, партизанів, підпільників, монументи на місці колишніх таборів смерті, масових екзекуцій радянських громадян тощо), містяться в бібліографічних покажчиках, що випускає кожна обласна універсальна наукова бібліотека республіки під назвою «Пам'ятки історії і культури... області».

Бібліографічні матеріали про пам'ятки історії Великої Вітчизняної війни можна відшукати у покажчиках обласних бібліотек, що присвячені ювілейним датам («Житомиру — 1100 років», «Чернігову — 1075 років» тощо), або окремим містам — «Ніжин» (1983), «Прилуки» (1988), «Новгород-Сіверський» (1988) — до 1000-річчя міста та ін., де є розділи «Період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» та «Пам'ятки історії та культури».

Такі бібліографічні праці — один з факторів підвищення духовного потенціалу радянських людей, виховання високих громадянських почуттів, дбайливого ставлення до охорони пам'яток історії та культури.

Ю. І. ЛАЗОРЕНКО (Київ)

Одержано 19.03.90.

В. Г. Тонкошкуров (Київ)

До питання про якісний склад партії

Публікація В. П. Вароді в № 1 «Українського історичного журналу» за 1990 р. «Зміна якісного складу партії в умовах перебудови» привертає до себе увагу глибокою і в цілому конструктивним підходом до аналізу процесу оновлення КПРС у сучасних умовах. Проте окремі її положення лишилися, на мою думку, логічно незавершеними і недостатньо обгрунтованими.

Проблема формування партійних рядів, зокрема за рахунок робітників, дуже актуальна. Слід відзначити, що В. П. Вароді, розуміючи це, не обмежується лише з'ясуванням характеру суперечності у цьому кардинальному питанні внутріпартійного життя, а й пропонує свій підхід до їх розв'язання. Автор вважає, що необхідно повернутися до ленінської вимоги під час прийому в партію, орієнтуючись насамперед на тих, хто «...не менше 10 років пробули фактично робітниками у великих промислових підприємствах» і в силу цього змогли «засвоїти пролетарську психологію»¹. На мою думку, це є необхідною, але ще недостатньою умовою, щоб мати в партії найбільш свідомих, політично зрілих, активних представників робітничого класу, справжніх його лідерів.

В ленінській праці, цитату з якої наведено вище, міститься важлива методологічна установка про обов'язкове врахування неоднорідності робітничого класу і небезпеку її ігнорування в процесі відбору до партії. «Дуже часто,— відзначав В. І. Ленін,— до категорії робітників потрапляють справжнісінькі дрібні буржуа, які випадково і на найкоротший строк зробилися робітниками. Всі розумні білогвардійці цілком певно враховують ту обставину, що нібито пролетарський характер нашої партії насправді анітрохи не гарантує її від можливої переваги, і притому в найкоротший строк, елементів дрібногосподарських»². На жаль, у теорії і практиці партійного будівництва ще повільно переосмислюється та реальність, що робітничий клас, залишаючись головною продуктивною і політичною силою суспільства, ніколи не являв собою однорідної маси, а складався з шарів і груп, не позбавлених своїх специфічних інтересів. Сьогодні, розглядаючи ленінські положення про роль якісного складу партії та їх втілення в умовах перебудови і не враховуючи цього фактора,

правильно зрозуміти значення робітничого класу як найважливішої складової частини партії і пояснити причини змін у соціально-політичній активності робітників, в тому числі і членів КПРС, важко.

Серйозної уваги у зв'язку з цим заслуговує стаття доктора історичних наук І. П. Труфанова «До питання про соціальний склад КПРС», вміщена в № 1 журналу «Вопросы истории КПСС» за 1990 р. У ній автор на основі професійно-кваліфікаційних відмінностей виділяє три соціальні групи, що вже давно сформувалися в середовищі робітничого класу. До першої групи ним віднесено висококваліфікованих робітників, у тому числі й робітників-інтелігентів, добре підготовлених професійно, що відзначаються високим загальнокультурним розвитком. У переважній своїй більшості вони — активні прибічники перебудови. Це, без сумніву, найближчий резерв для поповнення партійних рядів. Однак ця група не є найчисленнішою в соціальній структурі робітничого класу.

Найбільшу питому вагу, на думку І. П. Труфанова, становлять так звані середні робітники, що мають кваліфікацію. Вони старанні і дисципліновані, але не використовують своїх можливостей повною мірою. Для цієї категорії характерна психологія зрівнялівки, пасивне ставлення до перебудови, хоч, звичайно, серед них є чимало сумлінних людей, з чітко вираженими політичними поглядами. Ця група також може бути достатнім резервом для поповнення рядів партії на основі індивідуального добору.

У народному господарстві ще досить значною залишається група некваліфікованих робітників, серед яких чимало противників перебудови, людей із стійкою психологією зрівнялівки. Проте і тут можна знайти, особливо серед тих, що мають середню освіту, таких, яких слід залучати до партії, працюючи з ними вдумливо і цілеспрямовано.

Слід також відверто визнати наявність груп робітників, причетних до одержання нетрудових доходів, зацікавлених у збереженні віджилих суспільних відносин.

Застійні часи виховали в робітничому середовищі псевдоактивістів, своєрідну робітничу аристократію. Ми є також свідками таких проявів соціальної активності робітників, у тому числі й членів партії, як їхня участь у страйках, несанкціонованих зборах і мітингах, у неформальних політизованих структурах, діяльність яких нерідко має антисоціалістичний характер.

¹ Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 16, 18.

² Там же.— С. 17.

Незважаючи на відзначені слабкі місця публікації, вміщеної в «УІЖі», необхідно підкреслити, що ідеї і підходи автора з успіхом можуть бути використані у ході

дальшої розробки проблем творчого втілення ленінських положень про роль якісного складу партії в умовах перебудови.

Одержано 17.07.90.

А. І. Зубарева (Донецьк), Н. І. Титлянова (Рязань)

Відновити правду про одного з героїв Горлівського повстання 1905 р.

Більш як 80 років тому назад були страчені вісім учасників, організаторів, керівників Горлівського збройного повстання 1905 р.: Зубарев Олександр (він же Марко Кузнецов) — професійний революціонер, Щербаков Андрій (Єнакієве), Григоращенко Василь (Горлівка), Ткаченко-Петренко Григорій (Єнакієве), Вашаєв Андрій (Дебальцеве), Мітусов Ілля (Овдіївка), Шмуйлович Володимир і Бабич Петро (обидва з с. Гришине). Більшовицька газета «Пролетарій» 3(16) жовтня 1909 р. відзначала безстрашність, з якою вони прийняли свій кінець, підкреслювала безсмертя їхньої справи. «Іх повісили..., але вони живі», — писала газета.

В дакому повідомленні нам хотілося б відновити істину про особистість першого з восьми названих героїв.

Отже, Олександр Михайлович Зубарев був страчений 4 вересня 1909 р. за вироком тимчасового Одеського військово-окружного суду в м. Катеринославі від 7 листопада — 19 грудня 1908 р. у справі про захоплення революціонерами Катеринської залізниці та за підготовку Горлівського збройного повстання в грудні 1905 р. Від подання прохання про помилування, підпису у вітальній телеграмі на ім'я царя він відмовився.

В своєму передсмертному листі О. Зубарев написав: «...купувати життя обманом, підписуючи телеграми, і розкаюватися не міг, я б вічно мучився, що так сказав неправду перед усім світом. Я брехати не можу, я не здатний був так зухвало купити собі життя...»¹. Пам'ять про О. Зубарева увічнена в назві однієї з вулиць м. Горлівки його ім'ям. На місці революційних подій та поранення героя (16 грудня 1905 р.) встановлено обеліск.

У літературі про Горлівське збройне повстання ім'я О. М. Зубарева-Кузнецова інколи поєднується з прізвищем Шайтлендера. При цьому посилаються на книгу П. О. Мойсеєнка «Воспоминання старого революціонера» (М., 1966)*. Так, у редакційному посланні книги К. Є. Ворошилова «Рассказы о жизни. Воспоминания» (М., 1971)

на с. 224 вказується: «В багатьох слідчих документах і жандармських донесеннях поруч з прізвищем Кузнецова-Зубарева давалася помітка «Особа не встановлена». Далі йдеться про те, що у вищезгаданій книзі П. О. Мойсеєнка вперше названо справжнє прізвище цього борця за справу народу — М. Шайтлендер.

Звернемося до спогадів П. О. Мойсеєнка, написаних у 1921—1923 рр. Оцінюючи загальну революційну обстановку в Донбасі в 1905 р., автор писав: «...Особливо сильно проявилася сутичка в Горлівці, де маса була битих і поранених. У числі поранених опинився наш Шайтлендер (прізвище його ніхто не знав, а звали просто Кузнецовим) — про це мені розповіли товариші» (с. 184). Однак П. О. Мойсеєнка не брав участі в горлівських подіях і знаходився у той час на значній відстані від них — у Слов'яно-Сербському повіті.

І все ж у редакційній примітці (с. 271) до вищепроцитованого висловлювання автора читаємо: «Шайтлендер М. (Шоклендер, О. Зубарев, М. Кузнецов) — активний учасник с.-д. підпілля Донбасу, керівник Горлівського збройного повстання (грудень 1905 р.), поранений у бою проти карателів, заарештований у лікарні, за документами значився: «...такий, що іменувався Зубаревим Олександром Михайловичем і Кузнецовим». У жандармському донесенні Столипіну про події в Горлівці відзначалося: «Зубарев Олександр (він же Марко Кузнецов) був на ст. Горлівці, на заводі, на рудниках головним агітатором і керував безпорядками; 16-го грудня з його ініціативи робітники почали стріляти у війська... промови його справляли на багатьох сильне враження». З відміткою у слідчій справі «особа не встановлена» в грудні 1908 р. у числі інших засуджений до страти. Від подання прохання про помилування відмовився, повшений 4 вересня 1909 р. Свідчення Мойсеєнка про справжнє прізвище керівника Горлівського повстання дуже цінне».

Як видно, редакційна примітка без будь-якого обґрунтування значно розширила межі авторської думки у цьому свідченні. І хоч саме воно не узгоджується з багатьма архівними джерелами, версія про ідентичність особи М. Шайтлендера і О. М. Зубарева-Кузнецова знайшла собі місце й у деяких інших публікаціях. Так, Г. І. Петровський у своїх спогадах «Сторінки мину-

¹Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і держ. управління СРСР, ф. 102, ДПОВ, спр. 9, ч. 15 (далі ЦДАЖР).

* Перше видання цієї книги вийшло в світ у 1924 р.

лого»² висвітлюючи збройне повстання в Горлівці, щонайменшою мірою не сумнівався, що Кузнецов-Зубарев і Шайтлендер — одна й та ж особа. Так само вважали і мемуаристи Р. С. Заводовський³ і Чувпило⁴, а слідом за ними й автор найгрунтовнішої узагальнюючої монографії про події 1905 р. у Донбасі О. М. Максимов⁵.

Між тим, О. М. Зубарев-Кузнецов не мав нічого спільного з М. Шайтлендером. Це був робітник — професійний революціонер, який працював до 1904 р. на енакіївському Петровському металургійному заводі. Підсудні за участь у Горлівському повстанні енакіївці⁶ добре знали О. М. Зубарева і вже ця обставина виключає можливість присвоєння ким-небудь публічно в суді його імені. Знаменним є й те, що в усіх трьох своїх працях С. С. Анисимов, адвокат, учасник судового процесу над горлівцями, один з перших дослідників архівних даних про них також не піддав сумніву особистість та ім'я О. Зубарева-Кузнецова⁷.

Помилковість редакційних приміток, які ми дослідили, призвела до недопустимих в історичних матеріалах наслідків: дані Шайтлендера (меншовика, фельдшера) були автоматично перенесені на Зубарева. Саме так ця особа представлена О. М. Максимовим⁸.

У листопаді 1985 р. ми надіслали на адресу видавництва «Мысль» і «Госполитиздат» претензії щодо цього питання. Автор приміток до книги спогадів П. О. Мойсенка В. І. Сергеев визнав їх помилковість, підтверджуючи, що вони були опубліковані без належного дослідження та при відсутності підстав для ідентифікації двох осіб. Видавництва також визнали претензії обґрунтованими.

Хотілося б донести до читача результати наших особистих дослідницьких пошуків, проведених на основі як опублікованих джерел, так і архівних матеріалів ЦДАЖР СРСР, ЦДА УРСР, Ростовського, Харківського, Донецького держархівів та музеїв. Порівняємо перелік виявлених даних про життя і діяльність О. М. Зубарева-Кузнецова та Шайтлендера (П. О. Мойсенко назвав лише прізвище) в період 1904—1905 рр.

Що стосується О. М. Зубарева-Кузнецова, то в документах ДП МВС прослідковується його діяльність і конспіративне проживання під іменем Олександра Кузнецова

в Харкові 1904 р., 1906 р.⁹; в Облесті Військова Донського, де він працював у ковальському цеху, шлюсарем головних залізничних майстерень Ростова-на-Дону Владикавказької залізниці; його виступи 5 травня 1905 р. на мітингу під час страйку¹⁰, на ст. Харцизьк¹¹, у грудні 1905 р. — в Макіївській волості Таганрозького округу¹². 6 жовтня 1905 р. у Херсоні ним була проведена конспіративна сходка, за що його заарештували, однак, як і всіх затриманих, звільнили через відсутність доказів¹³.

Наприкінці листопада 1905 р. Олександр Михайлович був направлений Ростовським комітетом РСДРП у Горлівку для революційної агітації на прилеглих до Катерининської залізниці станціях з метою підготовки та участі робітників у всеросійському страйку залізничників.

За виявленими архівними документами^{14—16} можна прослідкувати конкретну діяльність О. М. Зубарева-Кузнецова в грудні 1905 р. у такій послідовності:

2 грудня — виступ в ідальні механічного заводу на ст. Харцизьк;

8 грудня — з одержанням телеграми з центру із закликом почати загальний страйк на мітингу на ст. Дебальцеве виступив з промовою;

9 грудня — створив збройні бойові дружини на тій же станції;

9 грудня — організував мітинг робітників і службовців Горлівки, закликав до загального страйку. На мітингу було прийнято звернення «До всіх російських залізниць, рудників, заводів, всіх станцій»;

10—11 грудня — виступи на мітингах у Горлівці із закликом «Відібрати всі надбання Росії і передати трудовому народу!»;

11 грудня — брав участь у мітингу на ст. Ясинувата. Створено страйковий комітет;

12 грудня — організував мітинг на Горлівському машинобудівному заводі, де службовці приєдналися до робітників у боротьбі проти існуючого ладу;

14—15 грудня — проводив мітинги в Микитівці, Дебальцевому, Харцизьку, на яких було вирішено об'єднатися для спільних дій в разі нападу військових сил;

16 грудня — очолив робітничу делегацію Горлівського машинобудівного заводу, яка вимагала від директора підприємства відміни розпорядження від 2 лютого про скорочення 60% робітників.

Майже 500 чол. делегованих були оточені козаками, драгунами, нарядом поліції. Поранений під час сутички О. М. Зубарев-Кузнецов опинився в лікарні, де йому зробили операцію.

⁹ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3Б, № 2239. (далі — ЦДА УРСР).

¹⁰ Серый Ю. И. Страницы прошлого. — Ростов-на-Дону, 1955. — С. 22.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102 Д7, 1905 р., спр. 7636, арк. 19.

¹² Там же, 1906 р., спр. 1057, арк. 108.

¹³ Там же 1905 р., спр. 6123, арк. 5.

^{14—16} ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Д. 7, 1906 р., спр. 1057; ф. 124 МЮ 1905 р., спр. 1310, с. 4, 6, 9, 27, 33, 36, 42, 51, 66, 84, 96, 98.

² Петровский Г. И. Страницы прошлого // Лнт. Донбасс. — Альманах 27.— 1955.— С. 89.

³ Великие незабываемые дни: Сб. воспоминаний участников революции 1905—1907 гг. — М., 1970. — С. 150—151.

⁴ Там же. — С. 157—164.

⁵ Максимов А. М. На баррикадах. — Донецк, 1973.

⁶ Анисимов С. С. Восстание в Донецком бассейне. — М., 1929.

⁷ Анисимов С. С. Горловское дело. Оценка восстания на линии Екатеринбургской ж. д. 1905 г. — Харьков, 1926; Анисимов С. С. Дело о восстании на Екатеринбургской ж. д. — Л., 1926.

⁸ Максимов А. М. Указ. соч. — С. 96.

17 грудня — бій об'єднаних робітничих загонів з військами, який закінчився поразкою робітників.

22 грудня — О. М. Зубарев-Кузнецов заарештований у лікарні.

Як бачимо, дуже обширним є регіон його революційної діяльності, а саме — територія нинішніх Ростовської, Харківської та Донецької областей, куди, головним чином, входили заводи і шахти Російсько-бельгійського акціонерного товариства, розташовані на Катерининській залізниці.

Що ж стосується особи фельдшера Шайтлендера, то у книзі П. Мойсеєнка розповідається про те, що після 9 січня 1905 р. він взяв участь у страйку робітників Орлово-Оленівського рудника¹⁷, а 5 серпня виступив із засудженням чорносотенців на загальних профспілкових зборах Орлово-Оленівського та Щербинівського рудників, працівників яких обслуговував як фельдшер¹⁸.

Згадка про Шайтлендера є й у збірнику «Матеріали по истории революционных событий 1905 г. на территории, входящей в Артемовский округ (бывший Бахмутский уезд Екатеринославской губ.)» (Артемівськ, 1925). Тут вміщено спогади О. Рабиновича «Вісім повісників». Автор запевняє, що О. М. Зубарев — ніхто інший, як Марко Шайтлендер, син бідного єврея-колоніста Херсонської губернії, який на початку листопада 1905 р. прибув у Горлівку під прізвищем Кузнецова. Але ж сам О. Рабинович, 14-річний учень Горлівського гірничого училища, ще 14 грудня 1905 р., тобто до початку повстання, виїхав з Горлівки¹⁹. До того ж Рабинович не був близький до Олександра Михайловича, не входив до групи його охорони. У спогадах не вказано жодної обставини, випадку чи факту, які б свідчили про його особисті контакти із Зубаревим-Кузнецовим, довіря в їхніх стосунках. Рабинович пише про події, очевидно чи учасником, яких не був і не міг бути. 14-річний підліток і зрілий, досвідчений конспіратор — чи багато могло бути між ними спільного? На наш погляд, спогади О. Рабиновича викликають серйозні сумніви в їхній вірогідності.

Нарешті про архівний документ щодо Шоклендера. В Херсонському облдержархіві зберігся фонд Херсонської земської фельдшерської школи, в матеріалах якого можна знайти відомості про те, що в 1901 р. у Таврійську губернію (Крим) на роботу фельдшером був направлений Мордко Мойсейович Шоклендер, 25 квітня 1883 р. народження²⁰. Однак ідентичність особи Шоклендера й Шайтлендера не доказана жодним дослідником.

А ось архівний документ про О. М. Зубарева-Кузнецова після арешту як керівника Горлівського повстання і його втечі з харківської тюремної лікарні. На допиті

23 червня 1908 р. він як обвинувачений визнав, що його справжнє ім'я — Олександр Михайлович Зубарев, а Кузнецов — партійний псевдонім, що йому 30 років, за спеціальністю — слюсар, перед втечею був під слідством у горлівській справі. На документі — власноручний підпис «Олександр Зубарев»²¹.

І все ж у слідчо-судової влади Російської імперії були підстави в усіх обвинувальних актах і вироках зазначати: «Особа його досі не встановлена», «невідомого звання людина, що називає себе Олександром Михайловичем Зубаревим, він же Марко Кузнецов». Адже обвинувачений відмовив усім слідчим, прокурорам і суддям дати відомості про місце свого народження, батьків, сім'ю, професію й роботу. Як доказ цьому: відомості про розшук втікача з-під варти²², листування охоронних відділень ГЖУ про встановлення його особи²³.

Із джерел та документів сім'ї Олександра Михайловича Зубарева відомо, що народився він у 1878 р. в с. Чемлиж Чемлизької волості Севського повіту Орловської губернії. Батько — Михайло Арсентійович Зубарев — неодноразово обирався волосним старостою, а його брат служив діловодом тієї ж волосної управи. Обидва були освіченими, шанованими в селі та повіті людьми.

Олександр там же закінчив школу, відзначався помітними здібностями, був добре розвинений фізично. Батько порадив синові знайти свою долю в місті «на підприємстві», забезпечив його документами.

В 1897 р. Олександр Михайлович почав робітничу діяльність у прокатному цеху нового Петровського залізничного заводу біля ст. Єнакієве Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Він систематично приїжджав у відпустку в рідне село, розповідав про страйки, тяжкі умови праці на Донбасі, революційний настрій робітників заводів і шахт.

У 1905 р. зв'язок Олександра Михайловича зі своєю сім'єю перервався. Ймовірно, після його втечі з харківської лікарні для в'язнів 22 серпня 1906 р.²⁴ хворий і травмований, він прибув до рідного села, де жив замкнено. Незабаром його заарештували, однак він знову втік з-під варти. Арешт, мабуть, проводився тільки силами повітової поліції — документів про направлення спецконвою, інших охоронних служб Катеринославської губернії чи Обласної Війська Донського не виявлено. Цим можна пояснити і непоінформованість даних органів про арешт і другу втечу Олександра Михайловича. Зубарев-Кузнецов назавжди залишився для ДП МВС нез'ясованою особою.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 347, оп. 1, спр. 1216, арк. 107, 109.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Д 7, 1905 р., спр. 7636, арк. 27, 27 зв., 28; 22 грудня 1906 р.; 1906 р., спр. 1057, арк. 107, 107 зв. 13 липня 1907 р.; ф. 102, оп. 143, 1906 р.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3 Б № 2239.

²⁴ Харків. обл. держ. арх., ф. 3, оп. 287, спр. 1210.

¹⁷ Мойсеєнко П. А. Воспоминания старого революционера. — С. 179.

¹⁸ Там же. — С. 181—182.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 346, оп. 1, спр. 6, т. 4; спр. 11.

²⁰ Херсон. обл. держ. арх., ф. 20, оп. 1, спр. 5, арк. 82, спр. 6, арк. 29, 91.

Його син Іван у 1925 р. за прикладом батька поїхав «на заробітки» на той же Петровський (тепер Єнакіївський) металургійний завод. Там він багато чув про батька: його здібності, фізичну силу, вплив на робітників, про революційні події. Однак і на заводі ніхто не міг розказати про долю Зубарева-старшого.

26 січня 1941 р. «потомствений металург Зубарев Іван Олександрович» був обраний депутатом Ради Союзу Верховної Ради СРСР. Для написання біографії стали потрібними точні відомості про батька. Він спробував одержати їх. Для цього він їздив у Горлівку, але повернувся звідти розгубленим. На місці поранення його батька на пам'ятнику був напис: «На цьому місці в 1905 р. царськими катами була відрубана рука революционеру Кузнецову». Звідки йому було знати, що Кузнецов — конспіративна кличка його батька? Подив викликала й відсутність на заводі даних про роботу батька в 1904—1905 рр.

Війна, робота, депутатська діяльність у Верховній Раді СРСР та Єнакіївській міській раді не залишали йому часу для пошуків матеріалів про батька. Мабуть, він не був і досить наполегливим у цьому через свою скромність. Майже в кожному домі Єнакієвого та Горлівки були учасники революційних подій різних періодів, і це сприймалося як звичайне явище в цьому активному робітничому краї. Цим не вихвалялися, однак це глибоко поважали. Помер І. О. Зубарев у 1957 р., так і не дізнавшись правди про гідне життя свого батька, трагічний, але не менш достойний його кінець.

Тепер ми знаємо цю правду і можемо сказати, що ім'я Олександра Михайловича Зубарева в історії першої російської революції 1905—1907 рр. займе своє почесне місце. Автори дякують працівникам архівів і музеїв за подану допомогу та наукову консультацію.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

В. М. Бекетова (Дніпропетровськ), Є. А. Чернов (Дніпропетровськ)

Наукова конференція, присвячена 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького

26 жовтня 1990 р. у м. Дніпропетровську відбулася наукова конференція, присвячена 135-річчю з дня народження та 50-річчю з дня смерті Дмитра Івановича Яворницького. Її організатором став Дніпропетровський історичний музей (ДІМ), що носить ім'я видатного вченого-українознавця. Вона увійшла складовою частиною в різноманітну програму урочистих свят на відзнаку пам'яті відомого українського історика.

До участі в конференції були запрошені вчені, краєзнавці, музейні працівники різних міст України (Дніпропетровська, Києва, Харкова, Львова, Запоріжжя). Згідно з програмою передбачалося провести пленарне й три секційних засідання. Тематика запланованих 20 доповідей дала можливість виділити такі секції: «Наукова спадщина Д. І. Яворницького», «Д. І. Яворницький та його оточення», «Проблеми вивчення пам'яток матеріальної культури».

Після короткого привітання заст. голови Дніпропетровського міськвиконкому В. В. Тальян головуєча на конференції д-р іст. наук, проф., зав. кафедрою історії УРСР Дніпропетровського державного університету (ДДУ) Г. К. Швидько надала слово для доповіді д-ру іст. наук, проф. зав. кафедрою історіографії та джерелознавства ДДУ М. П. Ковальському. Тема його виступу «Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі». Доповідач підкреслив, що необхідно із суто наукових позицій проаналізувати науково-історичну діяльність видатного вченого, а також зазначив, що не варто підходити до оцінки Д. Яворницького із суспільно-класовими кліше, як це було прийнято в традиціях радянської історіографії. Відзначалося також, що не слід займатися і апологетикою, бо в особі Д. І. Яворницького українська історична наука має таку постать, яка не потребує штучно апологетичного відношення. На думку М. П. Ковальського, Д. І. Яворницький — один з найяскравіших послідовників М. І. Костомарова.

Перед учасниками конференції з непередбаченою програмою доповіддю виступив д-р іст. наук, проф. Ленінградського держуніверситету Ю. Д. Марголіс, відомий дослідник історичних поглядів Т. Г. Шевченка. Він відзначив роль петербурзького періоду в житті Д. І. Яворницького, а також його внесок в історіографічну інтерпретацію творчості Т. Г. Шевченка.

Доцент Київського держуніверситету, канд. іст. наук В. І. Ульяновський розповів про ретельні пошуки у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР матеріалів архіву Д. І. Яворницького, проведені разом з науковим співробітником цієї бібліотеки С. М. Кіржаєвим.

Нові відомості про найближче оточення Д. І. Яворницького містилися в доповіді д-ра іст. наук, доц. кафедри історії України ДДУ Ю. А. Мицика «Д. І. Яворницький і В. О. Біднов». Імена багатьох діячів української науки та культури тільки в наш час повертаються народу. Саме таким, як зазначив доповідач у своєму виступі, і є ім'я Василя Олексійовича Біднова (1874—1935) — історика, краєзнавця, церковного діяча, близького друга Д. І. Яворницького, який в роки

громадянської війни опинився в еміграції. Для ілюстрації дружніх стосунків двох учених, їх спільних наукових інтересів доповідач скористався листами В. О. Біднова до Д. І. Яворницького, що зберігаються в ДІМі.

Зі спогадами учня Дмитра Івановича та співробітника музею П. В. Довгалецького ознайомила учасників конференції зав. сектором меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького А. І. Перкова.

Закінчилося пленарне засідання, як і почалося, виступом самодіяльного бандуриста і виконавця українських пісень І. О. Скотаренка, продовжувача традицій українських кобзарів, які в минулому своєю грою та співами часто супроводжували лекції й виступи Д. І. Яворницького.

На пропозицію і за згодою учасників конференції відбулося об'єднане засідання трьох секцій. Тематика доповідей першої секції — «Проблеми вивчення пам'яток матеріальної культури» — була досить різноманітною, а саме: «Запорізькі судові гармати XIV—XVI ст.» (Г. І. Шаповалов, канд. іст. наук, директор Запорізького краєзнавчого музею), «Символіка і геральдика в науковій спадщині Д. І. Яворницького» (В. М. Бекетова, учений секретар ДІМу), «Єгипетські пам'ятки в колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького» (І. А. Фоменко, ст. наук. співроб. ДІМу, Г. Ф. Шамрай — заст. голови обласного відділення фонду культури).

Аналіз творчості, деякі питання реконструювання наукової лабораторії та окремих сторінок життєвого шляху вченого-українознавця знайшли відображення в доповідях секцій «Наукова спадщина Д. І. Яворницького» і «Д. І. Яворницький та його оточення». Особливості джерельної бази праці Дмитра Івановича «Історія запорізьких козаків» розглянуті у виступі канд. іст. наук, викладача кафедри історії УРСР ДДУ Г. М. Виноградова. Спробу проаналізувати концептуальні погляди Д. І. Яворницького на проблеми генези та сутності української козаччини зробив у своїй доповіді аспірант ДДУ В. А. Брухуненко. Ст. наук. співроб. лабораторії краєзнавства ДДУ І. С. Стороженко розповів про внесок ученого у вивчення військового мистецтва запорізьких козаків. «Історія Кримського ханства в працях Д. І. Яворницького» — такою була тема виступу на конференції студентки ДДУ М. Кравець. Великий і цінний фактичний матеріал був викладений у доповіді проф. ДДУ Г. К. Швидько «Запорізькі землі в останній чверті XVIII ст.».

Про історію написання Д. І. Яворницьким книги «История Фалеевки-Садовой», тісно пов'язаної з родословною сімейства Комстадіусів, власників цього села, доповіла ст. наук. співроб. ДІМу, канд. іст. наук С. В. Абрамова.

Плідна редакторська та публіцистична діяльність Д. І. Яворницького у Катеринославі наприкінці XIX — початку XX ст. була охарактеризована аспіранткою ДДУ І. М. Ковальською.

Завершив конференцію викладач кафедри історії України ДДУ О. І. Журба доповіддю про діяльність вченого в катеринославській «Просвіті».

В заключному слові Г. К. Швидько визнала за необхідне проводити подібні конференції або читання на честь Д. І. Яворницького.

Одержано 12.11.90

М. Б. Озерова (Київ)

Зустріч у редакції з політологом з Німеччини д-ром Романом Сольчаником

5 листопада 1990 р. редакцію «Українського історичного журналу» відвідав співдиректор дослідного відділу радіо «Свобода» Роман Сольчаник. Члени редколегії попросили його розповісти про наукову конференцію «Українська політична думка в ХХ столітті», яка відбулася в травні 1990 р. в Кракові. Доктор Сольчаник поділився своїми враженнями від неї.

Конференція «Українська політична думка в ХХ столітті» організував Ягеллонський університет. Це перша офіційна конференція у Польщі, яка була присвячена українській тематиці. В ній взяли участь провідні історики з Польщі, країн Західної Європи, Америки і Канади.

Професор Тарас Гунчак зробив доповідь «Про національні меншості в політиці Української Народної Республіки», що викликала інтерес присутніх. Професор Петро Потічний висвітлив таке малорозроблене питання, як «Політична думка українського підпілля в 1943—1951 рр.». Доктор Роман Сольчаник присвятив свій виступ надзвичайно актуальній проблемі «Україна в структурі радянської національної політики у післявоєнні роки». Магістр Патріція Марковська-Нахайло піддала аналізу політичну думку Д. Донцова. В конференції взяли участь двоє українців з Польщі — Мирослав Чех, котрий розповів про політичні рухи на Україні, і один з організаторів цього цікавого форуму Ярослав Моклак, який розглянув давньоруські й проруські концепції в українській політичній думці ХХ ст.

На згаданій конференції було порушено складну тему українсько-польських відносин. Конференція дала можливість на науковому рівні обмінятися думками, наприклад щодо ОУН — УПА. Адже в польській пресі по-різному трактується ті чи інші питання. В дослідженні українсько-польських відносин є непорозуміння, упередження з обох сторін. Конференція була покликана нормалізувати становище, висвітлити, зокрема, теми про Галичину напередодні війни, ставлення Пилсудського до української проблеми. І значною мірою це завдання виконане. Науковці багато уваги приділили польсько-українським відносинам до і під час другої світової війни.

Щоправда, деякою мірою у доповідях відчувався брак джерел безпосередньо з України. Звичайно, архівні матеріали мають бути доступними дослідникам. Щоб не траплялося таким чином, як було колись із гостем редакції, коли він, розробляючи тему про КПЗУ, не зміг в Радянському Союзі скористатися документами архівів, бо його туди просто не пустили.

Конференція дала поштовх розробці української проблематики. Зокрема, їй приділятимуть увагу магістри Мирослав Чех і Ярослав Моклак. Але треба друкувати такі матеріали й у Києві. Робота в цьому напрямі вже почалася, наприклад, в «Українському історичному журналі». Бракує досліджень України ХІХ ст., її політичної, інтелектуальної історії. Цією тематикою займаються одиниці. Це Орест Субтельний, Павло Магочий та деякі інші. На Україні ж, на жаль, історія політичної думки майже не вивчається.

Наприкінці розмови було висловлено спільне побажання працювати разом над розробкою назрілих наукових проблем, прагнути запозичувати найцінніше з творчого досвіду наукових пошуків.

У бесіді взяли участь головний редактор доктор іст. наук, професор М. В. Коваль, заступник головного редактора канд. іст. наук В. М. Ричка, заступник головного редактора В. І. Кузнецов, відповідальний секретар М. Б. Озерова.

С. П. Колодєєва (Київ), В. С. Шиловцева (Київ)

Захист докторських дисертацій В. Й. Борисенком і В. Ю. Королем

26 жовтня 1990 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук зав. кафедрою історії України Київського державного педагогічного інституту В. Й. Борисенком на тему: «Шляхи еволюції феодалізму на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. (соціально-економічні проблеми)».

Офіційні опоненти: д-р іст. наук, проф. І. А. Булигін (Інститут історії СРСР АН СРСР), д-р іст. наук, проф. О. А. Парасунько (Київський інститут культури), д-р іст. наук, проф. І. Г. Шульга (Вінницький педінститут) відзначили актуальність, високий науково-теоретичний рівень і практичну значимість дисертації, її відповідність вимогам, які ставляться до докторських дисертацій.

Позитивну оцінку дисертація та автореферат отримали у відгуках, надісланих провідною організацією — Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка, рядом кафедр і відомими фахівцями з історії України періоду феодалізму О. М. Пономарьовим, П. В. Михайлиною та ін.

На засіданні ради відбулася дискусія з приводу досліджуваних у дисертації проблем. Спеціалізована рада абсолютною більшістю голосів ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. Й. Борисенку вченого ступеня доктора історичних наук.

* * *

17 вересня 1990 р. на засіданні спеціалізованої ради історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук доцентом кафедри історії України Київського держуніверситету В. Ю. Королем на тему: «Співробітництво народів СРСР у галузі науки і культури в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)». Провідна організація — Інститут історії Академії наук УРСР.

Офіційні опоненти д-р іст. наук, проф., зав. кафедрою джерелознавства та архівознавства Київського державного університету В. О. Замлинський, д-р іст. наук, проф., зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії СРСР АН СРСР Г. О. Куманьов, д-р іст. наук, проф., зав. кафедрою політичних наук Київського інженерно-будівельного інституту В. Ф. Панібудьласка відзначили актуальність, високий теоретичний і науковий рівень, а також практичну вагомість дисертації.

На вченій раді констатувалося, що тема дисертації, присвячена різним аспектам співробітництва народів нашої країни як прояву різних форм міжнаціональних відносин, має на сучасному етапі практичне значення.

На автореферат дисертації надійшло 5 відгуків від Інституту історії СРСР АН СРСР, від Інституту політичних досліджень, від Інституту суспільно-політичних досліджень ЦК Компартії Молдавії, Тбіліського держуніверситету, Миколаївського педінституту.

Спеціалізована рада одноголосно ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. Ю. Королю вченого ступеня доктора історичних наук.

Теми дисертацій і монографій

8 червня 1990 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких дисертацій і монографій:

Докторські дисертації

Варзацький В. Д. (Одеса) — Діяльність політичних партій серед офіцерів старої армії у трьох російських революціях.

Дудукалов С. М. (Миколаїв) — Ідейно-політична робота Комуністичної партії у Червоній Армії (1918—1920 рр.). (На матеріалах парторганізацій та політорганів, які діяли на Україні.)

Єсіонов В. П. (Київ) — Житлова політика Комуністичної партії в перехідний період.

Коцур В. П. (Переяслав-Хмельницький) — Періодична преса як джерело вивчення соціальних відношень на Україні в період НЭПу.

Ленська В. В. (Кривий Ріг) — Компартія України та загально-освітня школа в роки Великої Вітчизняної війни.

Кандидатські дисертації

Алексєєнко О. С. (Київ) — Досвід роботи парторганізацій по демократизації політичної системи радянського суспільства в умовах перебудови (1985—1990 рр.). (На матеріалах України.)

Білий Д. Д. (Донецьк) — Участь партійних і радянських органів України в культурно-освітній роботі серед українського населення, яке проживає за межами республіки (1923—1932 рр.).

Величко П. М. (Київ) — Відображення в суспільно-політичних журналах 20-х рр. здійснення нової економічної політики на Україні.

Вєрба І. В. (Київ) — Участь керівних діячів КП(б)У в розробці соціально-економічної політики Радянської держави (1921—1929 рр.).

Гончаров О. М. (Одеса) — Розвиток ініціативності і формування відповідальності виборного партійного активу в умовах перебудови (досвід парторганізації Молдавії і України).

Дрогін А. І. (Донецьк) — Діяльність парторганізацій Українського прикордонного округу по укріпленню і посиленню охорони і захисту радянських рубежів напередодні і в початковий період Великої Вітчизняної війни (вересень 1939 — липень 1941 рр.).

Єригіна В. І. (Харків) — Меншовики напередодні і на початку першої російської революції (1903—1905 рр.).

Животков В. В. (Харків) — Розвиток раціоналізації та винахідництва у промисловості України в роки НЭПу (історико-партійний аспект проблеми).

Заєць С. П. (Київ) — Демократизація внутрішньопартійного життя як фактор

розвитку активності комуністів в умовах перебудови (на матеріалах Компартії України).

Калиновський В. Б. (Харків) — Боротьба з кримінальною злочинністю в роки НЭПу (досвід Компартії України).

Кириченко Т. П. (Київ) — Розвиток демократичних засад у кадровій роботі (1985—1990 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Клименко Н. П. (Київ) — Партійно-державна та військова діяльність Я. Б. Гамарника.

Козлова Н. С. (Київ) — Більшовики України в об'єднаних соціал-демократичних організаціях: проблеми внутрішньопартійних відношень у 1903—1917 рр.

Козловська Л. В. (Одеса) — Ідейно-політичне виховання працівників народної освіти (1921—1925 рр.). (Досвід Компартії України).

Коломієць Ю. М. (Харків) — Біографічні нариси і політичні портрети революціонерів у теоретичній спадщині К. Маркса та Ф. Енгельса.

Кононенко Ю. Ю. (Київ) — Діяльність КПРС по демократизації кадрової роботи (1985—1990 рр.). (На матеріалах України).

Короза Н. І. (Київ) — Боротьба політичних партій Росії по аграрно-селянському питанню на початку ХХ ст.

Костів Т. Г. (Київ) — Ідеологічна та організаторська робота сільських партійних організацій України по впровадженню нових форм господарювання в роки перебудови.

Котляр М. І. (Северодонецьк) — Комуністична партія України в боротьбі за реалізацію лєнінських ідей кооперації в період НЭПу.

Краснянська Н. Д. (Одеса) — Партійні організації та міжнародні відносини (1985—1990 рр.). (На матеріалах півдня України).

Кутя О. О. (Харків) — Здійснення правової політики партії і держави по відношенню до неповнолітніх у період НЭПу (на матеріалах України).

Логвиненко І. А. (Харків) — Виховання робітничої молоді в трудових колективах в умовах перебудови (на матеріалах парторганізацій промислових підприємств України).

Лопушинський І. П. (Херсон) — Компартія України і формування політичної культури сільської молоді в період перебудови.

Миронюк О. В. (Київ) — Використання історико-культурної спадщини в ідейно-виховній роботі серед учнівської молоді у 80-ті рр. (На матеріалах парторганізацій шкіль та ПТУ УРСР).

Москаленко В. Г. (Київ) — Компартія України та проблеми зміцнення державного апарату (1921—1925 рр.).

Ніколатю Н. Г. (Харків) — Болгарська еміграція в СРСР у 20—30-ті рр.

Новак В. М. (Київ) — Розвиток демократії та гласності в діяльності виборних партій

тійних органів України в умовах перебудови.

Остапенко П. В. (Харків) — Критика теорії «перманентної революції» Л. Д. Троцького в дожовтневій та радянській (1917 — друга половина 30-х рр.) історіографії.

Паніотов О. О. (Кіровоград) — Комуністична партія України та розвиток системи дошкільного виховання у 20—30-ті рр.

Петренко В. І. (Сімферополь) — Політична підготовка командних кадрів Червоної Армії у 20-ті рр. (На матеріалах політ-органів та парторганізацій Українського військового округу).

Плотніков О. О. (Харків) — Діяльність партії більшовиків в армії на території України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції: історіографія проблеми.

Пух В. П. (Київ) — Історіографія боротьби парторганізації України за індустріалізацію (1926—1932 рр.).

Пушкіна О. В. (Дніпропетровськ) — М. П. Чаплін. Суспільно-політична діяльність.

Руссова О. М. (Харків) — Кадрова політика партії як фактор соціального управління в умовах перебудови (на матеріалах Компартії України).

Сарвира І. В. (Вінниця) — Здійснення КП(б)У ленінської політики по відношенню до селянства (1918—1920 рр.).

Смирнов В. М. (Харків) — Ідейно-моральне виховання робітничої молоді в умовах перебудови (досвід парторганізації України).

Телькінена Т. Е. (Дніпропетровськ) — Партійно-політична діяльність П. П. Постишева на Україні (1933—1937 рр.).

Фесик О. В. (Одеса) — Більшовики на чолі підпільної та партизанської боротьби трудящих у тилу німецько-австрійських військ (на матеріалах України).

Чайченко А. П. (Запоріжжя) — Партійна та державна діяльність О. М. Коллонтай в період іноземної військової інтервенції та громадянської війни.

Чебослаєв Ю. М. (Харків) — Проблеми індустріалізації в політичних дискусіях 1923—1927 рр.

Черненко С. А. (Харків) — РСДРП та есери на Україні в 1905 році: досвід боротьби та співробітництво.

Чорна Н. В. (Харків) — Роль партійно-радянської преси України в мобілізації трудящих на відбудову промисловості республіки (1921—1925 рр.).

Чухмара О. Ф. (Дніпропетровськ) — Більшовики України та Центральна рада

(березень 1917 — січень 1918 рр.): історіографія питання.

Щедрова Г. П. (Київ) — Ідеологічна робота партійних комітетів в умовах перебудови як фактор розвитку політичної свідомості трудящих (на матеріалах України).

Юренко О. П. (Київ) — Більшовики України та непролетарські партії (1917—1920 рр.).

Юров М. Б. (Львів) — Партійне керівництво культурно-освітньою роботою в Червоній Армії (1921—1928 рр.).

Монографії

Ветров Р. І. (Дніпродзержинськ) — Тактика більшовиків по відношенню до меншовиків та есерів в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 — січень 1918 рр.).

Книш Г. М. (Дніпропетровськ) — Партія більшовиків та учнівська молодь у трьох російських революціях.

Кожемякін П. Г. (Дніпродзержинськ) — Радянська історіографія 20-х — поч. 30-х рр. діяльності більшовиків України у Жовтневій революції.

Кочерга Л. К. (Київ) — На захисті неба Радянської України (про героїзм та мужність воїнів ППО в роки Великої Вітчизняної війни).

Кулібачук В. В. (Вінниця) — Участь зарубіжних громадян у будівництві Радянської держави та її захисті в 1917—1922 рр.: історіографія проблеми.

Ліпінський В. В. (Донецьк) — Партійне керівництво становленням та розвитком радянської системи вищої освіти (1921—1941 рр. (На матеріалах України).

Мацюк І. Д. (Хмельницький) — Історичний досвід КПРС у рішенні кадрових проблем у процесі здійснення національної політики (20—30-ті рр. На матеріалах Компартії України).

Мельников Д. О. (Вінниця) — Участь молоді у керуванні справами суспільства в 60—90-х рр.: критичний аналіз історичного досвіду, перспективи розвитку (на матеріалах партійних та комсомольських організацій України).

Поляков С. І. (Дніпропетровськ) — Більшовицька еміграція в Західній Європі (1907—1914 рр.).

Шумрікова Л. П. (Дніпропетровськ) — Революційна, партійна та державна діяльність О. М. Коллонтай.